

DE KÖNYV-
TÁR

HA 1750

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. évfolyam

1986

2-3

KADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

102. ÉVF. 1986/2—3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társszerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

NAGY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185—881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382—440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 fv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MÉSZÁROS ISTVÁN

Középkori hazai iskoláskönyvek

A középkori tankönyv, ami a lényegét illeti, azonos volt a mai tankönyvvel: *a tanuló által elsajátítandó tananyag szövegét* tartalmazta, de — a maitól eltérően — kéziratos formában. Legtöbb esetben maga a tanuló írta le saját magának, a rendelkezésére bocsájtott mintapéldány alapján. A 15. század második felében azután megjelent a nyomtatott tankönyv, de ezt éppen úgy kezelték az iskolákban, mint a kézzel írottakat.

Középkori „tankönyv” — „hazai” tankönyv

Hazai kolostori, káptalani és városi-plébániai iskoláinkban a középkor folyamán sokféle tankönyvet használtak, pontosabban sokféle könyvet használtak *tankönyvként*. Kellő differenciáltsággal kell ezért kezelni a középkori tankönyv fogalmát.

Csakis azokat a könyveket ajánlatos tankönyveknek nevezni, amelyeket ma: vagyis amelyek meghatározott pedagógiai-didaktikai célokkal, kifejezetten az iskolai oktatás számára készültek. Anyaguk-szövegük elsődleges célja *az iskolai oktatás keretében való közös tanári-tanulói feldolgozás*.

Ilyenek többek között a latin nyelvtanulás tankönyvei (Donatus-változatok, Priscianus, Doctrinale, Cato stb.), egyéb ismeretkörök tanulmányi célú kompendiumai (komputuszok, csíziók, diktámen-könyvek stb.), egyes elméleti-gyakorlati témák iskolai feldolgozásra szolgáló, ezen keresztül a felnőtt klerikusok tevékenységeire való előkészítést célzó összefoglalásai (pl. a tízparancsolatról, a Hiszekegyről, a gyónásról stb.). Végül az egyik leggyakoribb középkori tankönyvtípus: a prédikáció-gyűjtemény, illetőleg a szentek életrajzainak sorozata. Ezeken keresztül a klerikusképzés egyik legfőbb *irodalmi-retorikai* tananyagát tanulmányozták, illetőleg a prédikáció-készítést gyakorolták a káptalani és kolostori iskolák növendékei.

Csak *tágabb értelemben* tekinthetjük tankönyveknek a „komplett” tudományos szakműveket, egy-egy elméleti témakör tudományos teljességre törekvő, rendszerbe foglalt kifejtését. Számos ilyen filozófiai, etikai, teológiai stb. művet tanultak-tanítottak a középkori egyetemeken, jelesebb hazai káptalani és kolostori iskoláinkban is. Ezek tulajdonképpen nem az iskolai oktatás számára készültek, igazi hasznukat az iskolai tanulmányokon már túllévő, tudósként tevékenykedő felnőtt klerikusok vették. Ezeket tehát ugyan az iskolákban is felhasználták, de eredetileg ennél átfogóbb célok érdekében, szélesebb érvényesítési területre készültek.

E tudományos művek lemásolása, illetőleg megléte azonban nem jelentette egyúttal az iskolai használatot is, mivel magánolvasásra, egyéni tanulmányo-

zásra is készülhettek. Ezeket tehát ajánlatos tágabb értelemben vett tankönyveknek, még inkább „*az iskolákban is használt szakkönyvek*”-nek nevezni.

Gyakran kézbe vették az iskolákban a bibliai szövegeket, amelyeket a profán irodalmi alkotásokhoz hasonló módszerrel elemeztek és dolgoztak fel tanárok-diákok. De természetesen ezek a bibliai könyvek sem tekinthetők tankönyveknek.

Végül mindegyik iskolában forgatták — tanulmányi céllal — a szertartásoknál rendszeresen használt liturgikus szerkönyveket, akár hogy belőlük a szertartások rendjét, tartalmát tanulmányozzák, vagy hogy a bennük levő énekeket megtanulják. Ezekben az esetekben is a tanulmányok fontos, kiiktathatatlanságát eszköze volt a liturgikus könyv, ezeket azonban nyilván nem nevezhetjük „tan”-könyveknek.

* * *

Joggal feltételezhetjük: középkori iskoláinkban mindazokat a tankönyveket használták, amelyekből ekkor Nyugat-Európában tanítottak, amelyek lényegében a klerikusképzés „nemzetközi” tananyagát foglalták tankönyvszövegekbe. Könyvtáraink ma az ilyen tankönyvek sokaságát őrzik, ezek *jelentős része minden bizonnyal hazai iskolában készült, itt tanultak belőlük hazai diákjaink, anyagukat itt oktatták-tanulták.*

Magától értetődő ez a feltételezés, de *csak igen kis részben bizonyítható.* E hazai iskolákban használt tankönyvek hazai eredetét és itteni használatát ugyanis — a legtöbb esetben — semmi sem bizonyítja. Egykori készítőik és használóik nem érezték annak szükségességét, hogy nevüket és iskolájuk székelyét megörökítsék az általuk készített tankönyvben. De miért is tették volna? Nem maradandónak szánt művet másoltak, hanem „csak” tankönyvet. Egy másik megfontolás is érvényesülhetett: ez a tananyag nem személyhez és helyhez kötött; ezt a tankönyvet átörökítve-eladva mások is fogják használni más iskolákban, miért kellene konkrét adatokat rögzítenie a leírójáról (aki egy ugyancsak „személytelen” mintapéldányt másolt)? Valószínűleg csakis akkor került — kellőképpen átigazított és aktualizált — kolofon az egyes tankönyvszövegek végére, ha az a mintapéldányon is volt.

Ritka kivételként mégis találunk eligazító bejegyzéseket néhány tankönyvkódexünkben, olyanokat, amelyek *a kétségtelen hazai eredetet, illetőleg a kétségtelen hazai iskolai használatot bizonyítják.* Az elmúlt száz esztendő alatt a kutatások során számos ilyen kódex bukkant elő, s került szabatos leírásra a különféle publikációkban. Ezeket az eddig felszínre került és publikált kódexeket kíséreltük meg regiszterbe foglalni, rendszerezni. Kimutatásunk remélhetőleg — a folyamatban levő kutatások eredményeként — a jövőben tetemesen ki fog egészülni.

A középkori hazai írott források több tucat tankönyvről tesznek említést, hogy ezeket a különféle iskolákban használták. Ezekről azonban nem szólunk; összeállításunkba csakis a ma is meglevő, kézbe vehető és bizonyíthatóan hazai iskolákban használt tankönyveket vettük be.

E magyarországi iskolákban használt középkori tankönyv-kódexek *négy csoportra* oszthatók:

Egyesekben pontos felvilágosítást találunk arról, hogy melyik város iskolájában készültek, nyilván helybeli használatra.

Más kódexekben nincs pontos helymegjelölés, de a közölt tananyagban magyar részletek is vannak, illetőleg az iskolai tárgyalás során a törzsanyag latin

vagy magyar szavakkal kiegészült. Ezek alapján a hazai használatra lehet következtetni.

Vannak olyan esetek is, amikor más jellegű magyar nyelvű bejegyzések valószínűsítik a kötet hazai tanítását.

Végül egy-egy teljes egészében magyar nyelvű kódexről, illetőleg lejegyzett tananyagról joggal állítható, hogy magyarországi iskolában készült, itt forogtatták lapjait.

Csoportosításunk címkeiből is kitűnik: további szűkítést tettünk, ami a „magyarországi” területi kiterjedést illeti. Második, harmadik és negyedik csoportunkba ugyanis azok a kötetek kerültek, amelyeket azért tekintünk magyarországi iskolában keletkezettnek, mert magyar nyelvű diákok magyar nyelvű bejegyzései találhatók bennük. Jól tudjuk azonban: hazai, azaz magyarországi iskoláinkban a középkor folyamán más nemzeti nyelvű (főként német) glosszák is kerülhettek a tankönyvek lapjaira. Ezeket a köteteket — ha csak nem adatunk nincs — nem tudjuk elkülöníteni a német nyelvterületek, tehát nem Magyarország iskoláiban keletkezett német glosszás tankönyv-kódexektől.

Tankönyvek — iskolát feltüntető bejegyzésekkel

1. Komputusz-tankönyv. Esztergom 1419.

E gyakorlati célú, matematikai-csillagászati tananyag leírója Georgius Slavus de Rzdenck. Munkáját 1419. június 18-án fejezte be, a szöveg Zákáni Tamásnak az esztergomi iskola tantermében tartott „lekcio”-ja — illetőleg nyilván az általa adott mintapéldány — alapján készült. A 29 oldalas szöveg kolofonja: „Explicit computus ecclesiasticus per manus Georgij slaui de Rzdenck (?) lectus per reverendum magistrum Thomam de Zakan *in lectorio Scole Strigoniensis* Sub Anno domini Millesimo quadringentesimo decimo nono et hac in dominica proxima ante festum Johannis Baptistae”.

Ezt a versbe foglalt anyagot — amely Johannes de Sacro Bosco ismert középkori komputusz-tankönyvszerző műve — tehát az esztergomi iskolában tanították 1419-ben. Vele együtt szerepel ugyanebben a kolligátumban még két komputusz-füzet, készítőik pontosan megjelölték a leírás befejezésének időpontját. A 22 oldalas *Computus cyrometralis maiort* 1420 augusztusában, a 16 oldalas *Computus cyrometralis minort* 1421. január 1-én fejezte be a másoló („Explicit iste Computus prima die Januarii Anno Domini M^o CCCC^{mo} XXI°”). A nagyobbik füzet leírója egy bizonyos János volt: „Explicit iste computus Anno domini M^o CCCC^{mo} XX^{mo} Mense septembri Kalendas 18. Nomen scriptoris si tu scire vis Io tibi sit primum han medium nesque sit ymum”.

E három komputusz-jegyzeten kívül a kolligátumban még egy 12 oldalas verses *computus manualis*-szöveg is van (Johannes de Polonia műve), valamint egy rövid, 9 oldalas *számтан* („algorismus”). Ez utóbbi záradéka: „Explicit algorismus per manus siculi de siculia”.

Végül ugyancsak a komputusz-tantárgy keretébe tartozott a kolligátum *csillagászati anyaga* is. Ezt ugyancsak Johannes de Sacro Bosco művéből szerkesztették („Tractatus spere materialis de toto universo ... Compilatus a magistro Johanne de sacro busto pro juvenum utilitate”). Terjedelme 29 oldal.

Bizonyos vonatkozások miatt a középkori oktatásban a komputuszhoz kapcsolódott egy másik ismeretkör is. A kolligátumban részletek találhatók a

népszerű középkori *egészségügyi szabálygyűjtemény*ből, címe: *De regimine sanitatis Scholae Salernitanæ*, négy oldalon.

A Georgius Slavus által másolt *Compotus ecclesiasticus*t tehát az esztergomi iskolában tanították 1419-ben. A hozzá kapcsolódó többi tananyagról ez teljes biztonsággal nem állítható, de a lehetőség nem kizárt.

A kódex őrzési helye: Schottenstift kéziratára, Bécs. Jelzete: 306. sz. Leírása: Albertus HÜBL: *Catalogus codicum manu scriptorum, qui in Bibliotheca Monasterii B. M. V. ad Scotos Vindobonae servantur*. Bécs—Lipce 1899. Új kiadása: Wiesbaden 1970. 225. sz. Említette: MADAS Edit: *Bécsi Glosszák*. Magyar Nyelvőr 1981. 506.

2. Szinonima-tankönyv. Esztergom 1423.

A Schottenstift említett kolligátumának utolsó tagja Johannes de Garlandia *Opus synonymorum* című, hexameterekben írt latin szókinccs-gyarápító munkája. Leírója Blasius Slavus de Rasczmya, aki a másolást 1423. augusztus 18-án fejezte be az esztergomi iskolában. Kolofonja: „Expliciunt Sinonima per manus Blasy Slau de Rasczmya in Scolis Strigoniensibus Sub anno domini M CCCC° XXIII. 15 Kal. Septembris Sole exeunte in virgine”.

A 66 oldalas tankönyvet több diák írta folyamatosan. Az iskolai feldolgozást a számos latin és magyar szóbejegyzés tükrözi. E glosszák egy részét a diákok a főszöveggel együtt másolták, ez azt jelzi, hogy a tankönyv már a korábbi években is használatban volt.

Ugyanebben a kolligátumban a szinonima-vers előtt egy másik Garlandia-mű is található, a 41 oldalas *De verbis deponentibus*, latin szótani anyaggal, sok sorközi és marginális glosszával.

Még egy tanulmányt kötöttek a bécsi Schottenstift e kódexébe: versbe foglalt tudnivalók a gyónásról és a házasságkötésről: *Summae de poenitentia et matrimonio* címmel. Szerzője Raimundus de Pennaforte. Terjedelme 24 oldal.

A kolligátum — amely az esztergomi iskolában 1419—1423 között keletkezett tananyag-füzeteket is tartalmazza — a 15. század közepén került a bécsi „skót szerzetesek” kolostorának könyvtárába, már egybekötve. Korábbi tulajdonosa a felvidéki Szepesbéláról származó Bélai Jakab volt, ahogy a kötet első oldalán olvasható: „Liber Jacobi de wela quem contulit monasterio scotorum Wienne”.

A kódex őrzési helye: Schottenstift kéziratára, Bécs. Jelzete: 305. sz. Leírása: Albertus Hübl idézett katalógusában 225. sz. Ismertette MADAS Edit: *Bécsi Glosszák*. Magyar Nyelvőr 1981. 506—510.

3. Tankönyv a miséről. Pécs 1431.

Szövegének szerzője Bernardus de Parentis francia domonkosrendi szerzetes, címe: *De sollemnitatibus Missarum*. A tankönyvet Weresmarthy Ipoly, a pécsi iskola „studense és deklinistája” írta le 1431-ben. Kolofonja: „Expliciunt dicta sanctorum patrum de sollemnitatibus missarum per manus Ipolit de Weresmarth studentis ac declinistae Quinqueecclesiensis, nati Ambrosii de Senthgurg. Et finali determinatione sunt determinata feria sexta ante dominicam sequentem post Octavam Paschae, videlicet Misericordia Domini in schola praedictae civitatis. De quorum dictorum utilitatibus auctor fuit affectus incipiendo sed magis est gaudens finiendo. Anno Domini M CCCC XXX primo.”

Weresmarthy Ipoly a pécsi iskola egyik nagydiákja volt, aki az iskola magasabb tagozatán tanulta e tananyagot, ugyanakkor mint „declinista” az alsóbb iskolai szinten a kisdíákokat oktatta a latin nyelvtan elemeire.

Az e tankönyvet is magába foglaló kolligátum kutatója, Petrovich Ede szerint¹ Bernardus de Parentis itt olvasható szövege lényegében azonos a másutt található kéziratos és nyomtatott példányokkal, egy jelentős kivétellel. Csak a pécsi kéziratban található ez a megjegyzés: „Quapropter hoc opusculum ad petitionem pauperum sacerdotum et filiorum meorum scolarium ex dictis magistrorum et doctorum, videlicet Vilhelmi et Innocenti, Durandi et Henrici de Hassia collegi.”

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: 3979. sz. Leírása, feldolgozása: PETROVICH Ede: *Veresmarthy Ipoly pécsi kódexe*. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 672—676.

4. Tankönyv a tízparancsolatról. Pécs 1432.

Ugyanannak a pécsi kódexnek a második tagja a tízparancsolatról szól: *De decalogo*, anyagát Henricus de Frimaria művéből szerkesztették meg. Leírója ugyancsak Weresmarthy Ipoly: „Explicit tabula praeceptorum per divinam prudentiam in monte Sinay Moysi tradita omnibus fidelibus devote servare et venerari, feria tertia post Epiphaniam immediate sequenti per manus Ipoliti de Weresmarth declinistae in schola Quinqueecclesiensi anno a Nativitate Domini Millesimo Quadringentesimo Tricesimo 2° ante Vesperam sollemnitatis hora quasi tertia a prima”.

Ugyancsak Petrovich Ede mutatta ki, hogy csakis a pécsi szöveg-változatban szerepelnek jobbágyokra vonatkozó megjegyzések, mégpedig a speciális magyar kifejezéssel.² A hetedik parancsolattal kapcsolatban: „Peccavi etiam contra septimum praeceptum creatoris mei, quod percepit: Non furtum facies. Contra quod peccavi tripliciter. Primo . . . Secundo . . . Tertio omnibus subditis vel jobagionibus indebitas exactiones vel indebita servitia extorquendo. Quarto propter debita superiorum vel dominorum meorum subditus vel pauperes jobagiones damnificando.”

5. Tankönyv a gyónásról. Pécs 1432—1437 között

A pécsi kódex negyedik része Johannes de Erfordia *De confessionibus audientis* című művének anyagából van összeállítva, s benne magyar szavak is találhatóak. Tananyagként való tanítása a pécsi iskolában feltételezhető.

Végül ugyancsak e kolligátumban kapott helyet Guillelmus de Lavicea művének — *Dieta salutis* — változata. Sem a gyónásról szóló füzet végén, sem itt nincs záradék, amely leíróra vagy leírási helyre utalna. A kódex monográfusa Petrovich Ede szerint azonban „a 3. és 4. tanulmányban jelentkező iniciaiséknak az első két tanulmány iniciaiséival szinte azonos stilizálása alapján az egész kódexet Veresmarthy munkájának és így pécsi eredetűnek tartjuk”.³

¹ PETROVICH Ede: *Veresmarthy Ipoly pécsi kódexe*. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 673.

² Uo. 673.

³ Uo. 672.

6. Egészségügyi tankönyv. Nagyvárad 1444.

Leírta Gordovai János a nagyváradi iskolában, amikor Szegedi László volt az iskola rektora. Anyaga — *Epistola Solitarii ad reges* címmel — hexameteres sorokban megfogalmazott egészségügyi szabálygyűjtemény. A másolás 1444. május 9-én fejeződött be e kolofonnal: „Explicit iste liber per manus Johannis de Gordowa sub anno Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo quarto, in scola Varadiensi sub disciplina venerabilis magistri Ladislai de Segedino etc. Item finivi sabbato die ante dominicam, qua cantatur post resurrectionem videlicet: Cantate Domino canticum novum alleluya”.

Órzási helye: Ferencrendi kolostor könyvtára, Németújvár (Güssing). Leírta Fejérfalvay László: *A németújvári szentferencrendi zárda könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1883. 110—111.

7. Tankönyv a tízparancsolatról. Esztergom 1463.

Egy ismeretlen diák az esztergomi iskolában 1463-ban fejezte be leírását: „Explicuit decem precepta domini in scola Strigoniensi M-o Quaturcentesimo (így) sexagesimo tercio”. A lecke főszövege versben fejt ki a tízparancsolatról szóló legfőbb mondanivalót, hexameteres sorokban, „Qui non transcendit madata dei bene tendit” kezdettel. Ezt részletes prózai kommentár kíséri, a szokásos módon ez a tananyag — a diák által előzetesen elkészített, leírt — törzsszövegét alkotja. Számos „óra alatti” szinonima-bejegyzés, köztük számos magyar kifejezés jelzi az iskolai aktív feldolgozást.

E tízparancsolat-tananyag egy négy részből álló kolligátum része.

A tízparancsolat-anyag előtti füzetben imádságok, prédikációk mellett *komputusz-számítási szövegek* találhatók. Az egyik lecke többek között egy Mária-himnusz felhasználásával az év heteinek ciklikus elrendezését mutatja be, azután a változó ünnepek megtalálásának módját, a vasárnapok olvasmányainak táblázatát „per modum Strigoniensem”, továbbá a Nap és Hold járásáról szóló adalékokat tartalmaz. Az egyik imádság melletti megjegyzés: „Scripta est autem hec oratio ad libellum istum per me, Nicolaum plebanum de ... M^o CCCC^o sexagesimo tercio”.

A tízparancsolat-tananyag utáni füzetbe különféle tanulmányokat írtak. A két legjelentősebb tanulmány egyike *a miséről*, a másik pedig *a hét szentségről* szól. A záradékban szerepel e rész lejegyzése befejezésének időpontja: 1476. március 31.

A kötet negyedik, legterjedelmesebb részét *beszédminták* foglalják el. Részint az egyes ünnepekhez kapcsolódnak ezek, részint az egyes vasárnapokra rendelt szentírási szakaszok prédikációkban való kifejtését tartalmazzák, részint pedig egyes szentekről szólnak, néhány szent legendás élettörténetét bővebben előadva.

A beszédkészítés módszerének számtalan variációját tanulmányozhatta a könyvből a korabeli diák. Tucatnyi példán szinte pontosan nyomon követhető a tárgyalás menete a szentírási szöveg felolvasásától a beszéd vázlatpontjainak (az ún. kulcs-distinkcióknak) megfogalmazásán keresztül a beszéd részletes kidolgozásáig.

Az eredetileg négy különálló részt azután nem sokkal 1476 után egybekötötték és iskolai mintapéldányként használták. De nemcsak a növendékek másolták ki belőle maguknak a szükséges szövegeket, hanem maguk a tanárok is

egyre bővíthették újabb prédikációk, legendák beírásával, s más hosszabb-rövidebb bejegyzésekkel.

Így került a 16. század elején a már egybekötött, egy kódexszé formált kötet utolsó lapjára egy, az esztergomi székesegyház védőszentjéhez, *Szent Adalberthez írt több szakaszos latin ének* öt vonalra írt kottájával együtt. Ez a Szent Adalbert-ének azt jelzi, hogy a kötetet a 16. században is folyamatosan használták az esztergomi iskolában.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Clmae 410. sz. Leírása: *Codices latini medii aevi*. Recensuit Emma BARTONIK. Bp. 1940. 370—376.

8. *Komputusz-tankönyv. Sárospatak 1489.*

A Szalkai-kódex elnevezésű tankönyv-kolligátum első része (1. r—27. v). Tartalmazza a „Computus novellus” című művet, benne a „Mille quadragenos ab anno deme salutis” kezdetű oktatóverset, kommentárokkal, glosszákkal. E rész kolofonja: „Pro cuius complectione sit deus benedictus per saecula. Amen. 1489. Computus novellus totius fere astronomiae fundamentum pulcherrimum continens feliciter explicit”. Tartalmaz még részletesen kifejtett *csillagászati szabályokat*, a kalendáriumot, elején a *csízióval*; különféle naptárszámítási adatok táblázatát az 1486—1505 közötti időszakra.

E tananyagrészen egy pseudo-arisztotelészi tananyagszöveg is olvasható „Incipit epistola Arestotelis ad Alexandrum de regimine hominis circa bibendum et comestionem” címmel, az evés-ivás *egészségügyi* vonatkozásairól. Végül a négy évszak, valamint az ember négy temperamentumának tárgyalása zárja — kapcsolatba hozva a csillagászáttal, a bolygókkal — e tananyagegyüttest.

A Szalkai-kódex e füzetének idézett kolofonja nem említi, hogy a sárospataki iskolában készült; a kolligátum többi tantárgyának záradéka azonban ezt pontosan jelzi. A csillagászati füzet szövegét ugyanaz a kéz írta le, mint a többit, tehát kétségtelen, hogy ez is Sárospatakon volt használatban.

A kódex őrzési helye: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Jelzete: Mss II. 395. Leírta és feldolgozta: MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp. 1972.

9. *Zenei tankönyv. Sárospatak 1490.*

A Szalkai-kódex második része (30. r—63. v). A „musica plana” elméletének és gyakorlatának kifejtése, sok kottapéldával, táblázatokkal, a „manus Guidonis” rajzával. Kolofonja: „Et sic est finis per Ladislaum de Zalka, quia exemplar non habuit ultra. In Pathak sub Johannis baccalauri practica. 1490.”

A füzet teljes anyagát közreadta BARTHA Dénes: *Szalkai érsek zenei jegyzetei monostori iskolai diák korából*. Bp. 1934.

10. *Családjogi tankönyv. Sárospatak 1490.*

Johannes Andreae neves jogtudós könyve „de arboribus” vagyis a különféle családi kapcsolatok jogi vonatkozásairól, több szemléltető ábrával. A Szalkai-kódex harmadik tagja (65. r.—79. r). Kolofonja: „Finit tractatus magistri Johannis Andreae super arboribus consaguinitatis, affinitatis, necnon cognationis spiritualis per me Laslonem de Zalka in Pathak, rectore Johanne Bacca-

laureo de Kyswarda protunc existente prima post Johannis ante portam, anno salutis 1490.”

11. *Theodolus eklogája. Sárospatak 1490.*

A mitológiai és bibliai történeteket párhuzamba állító „Theodolus eklogája” — latin klasszikus irodalmi alkotásként tárgyalt — leoninusokban írt költemény, prózai magyarázatokkal, a Szalkai-kódex terjedelmes füzeté (80. r—129. v), számos magyar glosszával. Kolofonja: „Finis per me Ladislaum de Zalka anno Domini 1490 feria quinta post festum Epiphaniae”.

12. „*Carmen paraeneticum*”. Sárospatak 1490.

A Szalkai-kódex ötödik tananyagrésze (130. r—167. r). A „Cartula nostra mandat tibi dilecte salutes” kezdetű, leoninusokban írt s részletes kommentárokkal kísért — irodalmi alkotásként kezelt — moralizáló tanköltemény teljes címe: „Carmen paraeneticum ad Rainaldum”. Szerzőjének többek között Clairvauxi Szent Bernátot tartották. Kolofonja: „Finis est impositus huic libello in Saruspatak per me Ladislaum de Mathezalca, in festo exaltationis sanctae crucis hora quasi nona post prandium in crepusculo noctis anno domini millesimo 4mo octoagesimo nono, pro cuius termino sanctae trinitati immensas immortalesque gratias agere curabo.”

13. *Diktámen-tankönyv. Sárospatak 1490.*

A Szalkai-kódex záró tananyagrésze (168. r—258. v), amely Tibinus cseh szerzőnek az írásművek készítésére alkalmazott retorikáját tartalmazza. Kolofonja: „Per me L de Z in festivitatibus Nerei et Achillei Martyris sub Johanne Baccalaureo de Kyswarda protunc rectore scolae Pathak existente anno currente, anno domini 1490.”

14. *Etikai szöveggyűjtemény. Esztergom 15. század*

Az 1390-es évektől a középkor végéig fennállt az esztergomi *Collegium Christi*, amelynek könyvtárából több tankönyv megmaradt. Ezeket a kollégium növendékei, illetőleg a káptalani iskola nagydiákjai használták. Ezek között van Thomas de Hibernia népszerű középkori műve, a „*Manipulus florum*”. A 381 oldalas kötet ábécérendbe szedett témacímek szerint rövid morális tartalmú idézeteket, szentenciákat, szövegrészleteket tartalmaz különféle jeles szerzőktől. Az első lapon 15. századi bejegyzés — „Collegij christi” — jelzi, hogy a kódex tulajdonosa az esztergomi Collegium Christi volt.

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: Cod. Lat. 1611. sz. Leírása: CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott tankönyvek*. Bp. 1984. 15. sz.

15. *Tankönyv a szentségekről. Esztergom 15. század*

A 12. századi Petrus Lombardus „*Liber sententiarum libri quatuor*” című műve az egyetemeken és a káptalani, kolostori iskolák magasabb tagozatain a teológiai oktatás alapvető könyve volt, egészen a középkor végéig. E mű negyedik könyvének Nicolaus de Dinkelsbühl (Dinckelspüel) által kommentált változata („*Commentarius in librum quartum sententiarum*”) is a kollégium

birtokában volt, ezt jelzi a bejegyzés: „*Collegij christi Strigoniensis liber*”. Tartalma: a hét szentségről szóló tananyag.

[] Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: Cod. Lat. 3992. Leírása: Csapodi i. m. 6. sz.

16. Jogi tankönyv. Esztergom 15. század

Ugyancsak a kollégiumi könyvtár állományába tartozott a „*Commentarius in libros quinque decretalium*” című kánonjogi tankönyv. Az 53. r oldalon glossza: „*zegen theologosok*”. Bejegyzés a tulajdonosról: „*Collegij christi Strigoniensis*”.

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: Cod. Lat. 5051. sz. Leírása: CSAPODI i. m. 24. sz.

Tankönyvek — magyar részletekkel vagy kiegészítésekkel

Magyar nyelvű részleteket tartalmazó középkori tankönyvek voltak a nyelvtörténeti szakirodalomban „szójegyzékek”-nek nevezett gyűjtemények. Az oktató ugyanis a kezdő tanulók számára naponta megfelelő mennyiségű latin—magyar (illetőleg latin—anyanyelvi) szópárt diktált le, hogy azokat megtanulják, s ezáltal megfelelő latin szókincsre tegyenek szert. Az ilyen, nem abécérendbe, hanem témák szerint elrendezett latin—magyar szópárgyűjtemény elengedhetetlen volt főként a városi-plébániai iskolákban, ahol a tanulók nem zárt latin nyelvű közösségekben éltek, mint a kolostori és káptalani iskolák növendékei, hanem szinte kizárólag anyanyelvet használó környezetben.

Mindegyik tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény természetesen csakis magyarországi iskolában volt használható, magyar anyanyelvű tanulók körében.

Sajátos tananyagkiegészítést eredményezett a középkori iskolai oktatás szómagyarázó módszere (amely jól ismert a szakirodalomból⁴). Ennek lényege: a tanulók és a tanár előtt ott volt a tankönyv vagy a szakkönyv latin szövege, s a tanár sorról sorra, bekezdésről bekezdésre haladva tárgyalta azt. Az egyes szavakhoz szükség szerint külön magyarázatokat is kapcsolt: egyszerűbb esetekben egy-egy szinonimát latinul, vagy a szó népnyelvi változatát; máskor kiegészítést, aktualizálást, vagy bővebb, mondatnyi vagy több mondatnyi megjegyzést fűzött egy-egy fontosabb vagy nehezebben érthető kifejezéshez. A tanulók ezeket saját példányukba bejegyezték. Előzőleg már eleve úgy írták le füzetükbe a mintapéldányról a tananyag törzsszövegét, hogy ezeket beírhasák: tág sorközökkel, széles margókkal.

Amelyik középkori tankönyvben a szómagyarázó módszer alkalmazása során magyar szavakat jegyeztek a törzsszöveg egyes latin kifejezéseihez, vagy magyar vonatkozású latin nyelvű kiegészítést-alkalmazást-aktualizálást fűztek a tananyag törzsszövegének egyes kifejezéseihez, azt a diákjegyzetet minden bizonnyal magyarországi iskolában használták. Az ugyanis igen valószínű, hogy a legtöbb esetben a tanár magyarázatait őrizték meg azok a glosszák, amelyeket a tanuló írt be a jegyzetébe. A tanár által ily módon eszközölt magyar nyelvű tankönyvszöveg-kiegészítés a tankönyv hazai iskolai használatát bizonyítja.

⁴ Újabb részletes összefoglalása: MÉSZÁROS István: *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp. 1972. 211—266.

Sajátos módszere volt a középkori iskolában a kész — tehát ugyancsak tananyagának, mintának szánt — *prédikációszövegek elemzésének*, tanulmányozásának. A beszéd gondolatmenetének kulcsfogalmait, tematikus egységeit reprezentáló kulcsszavait (az ún. kulcs-distinkciókat) kikeresve és írásban kivevve megkapták a beszéd szerkezeti vázát. Ez a sajátos „tananyagkiegészítés” egyrészt saját beszédek készítésének szolgált mintául, másrészt a memorizálást is elősegítette. Magyar nyelvű kulcsdistinkciók természetesen magyarországi iskolában kerülhettek az elemzett prédikációszövegek mellé.

1. *Bibliai történelem-tankönyv. 1224—1235 között*

A párizsi Petrus Comestor népszerű tankönyve, a *Historia Scholastica* a biblia történeti anyagát foglalta össze egységes történeti folyamatba, elbeszélő formában, bizonyos görög—római vonatkozások felhasználásával, az iskolai feldolgozás céljával. Az ugyancsak párizsi Petrus Pictaviensis egészítette ki a könyvet az Apostolok Cselekedetei történeti eseményeinek beiktatásával a 13. század elején.

Egy — ma Oxfordban levő — kódex ezt a bővített *Historia Scholasticát* tartalmazza, számos latin nyelvű magyar tárgyú bejegyzéssel, valamint magyar glosszákkal ellátva.

Mezey László állapította meg az egyik tanári kiegészítő megjegyzés alapján („Hoc item aliter esse in Hungaria possit . . .”), hogy e magyarázat akkor hangozhatott el, amikor Magyarországon apa és fia együtt uralkodott. Ez II. Endre és fia, IV. Béla ifjabb királysága idején lehetett, tehát 1224—1235 között.⁵ E tanári magyarázó megjegyzésnek természetesen csakis magyarországi iskolában volt létjogosultsága.

De a tanár számos más magyar vonatkozásokat is megemlített, amelyek ismeretét nyilvánvalóan tanítványainál is feltételezte. Például bizonyos Magyarországon divó építkezési módról beszélt („sicut id quod fit in hungaria”), másutt a magyar nadrág került szóba („sicut braccas solent homines per hungariam”), megemlékezett Szent Istvánról, a magyarok dicsőséges királyáról, hitvallóról és apostolról. Szólt arról is, hogy „Magyarországon bőven vannak hévizek, így Budán is” („utpote Bude”), s arról is, hogy a magyar népnelvben az egyik növény neve: szamártövis („herba quaedam quod iuxta uulgare hungaricum spina asinina”).

Mezey László a kötet tanári kiegészítései között tizenegy magyar szót is talált. Az egyik például a törzsszöveg „jácintból való kapsok” kifejezéséhez fűzött magyarázó mondatban található: „Id est quibusdam spericis retinaculis quibus ora uestium constringi solent, quod in hungarico dicitur gumb”. Vagyis „bizonyos gömb alakú kis kapsokkal, mikkel a ruhák szegélyét szokás összefogni s amit a magyarban gumbnak (= gombnak) mondanak”.

A kétségtelenül magyarországi iskolában használt történelemkönyvről hírt adó Mezey László úgy véli, hogy anyagát valószínűleg az esztergomi iskolában oktatták.⁶

Órzási helye: Bodleian Library, Lyell-gyűjtemény, Oxford. Jelzete: 70. sz. Leírta Albinia de la MARE: *Catalogue of the Collection of Medieval Manuscripts bequeathed to the Bodleian Library*. Oxford by James P. R. Lyell. Oxford 1971. 70. sz. Ismertette MEZEY László: *Az oxfordi glosszák*. Magyar Nyelvőr 1981. 372—376.

⁵ MEZEY László: *Az oxfordi glosszák*. Magyar Nyelvőr 1981. 374.

⁶ Uo. 376.

2. Prédikációk és oklevelek mintakönyve. 1310—1320 között

Egy — nagyjából a 14. század elején készült — kódexben három szentbeszéddel kapcsolatban kulcs-distinkciókat jegyzett fel az ismeretlen elemző, először latinul, majd ugyanezt magyarra fordította. (A magyar nyelvtörténeti szakirodalom ezeket „Gyulafehérvári Sorok”-nak nevezi.)

A kódexnek ez a 14. század eleji része szentbeszédeket, elmélkedéseket és egy tanulmányi célú, 14 darabból álló oklevél-gyűjteményt tartalmaz. Ebben többek között levél található a kalocsai érsekhez, egy győri kanonokhoz, oklevél a veszprémi püspöktől, engedély a királyné kancellárjától (azaz a veszprémi püspöktől), irat a veszprémi káptalan ügyeire vonatkozóan; vannak itt veszprémi egyházmegyei ferences vonatkozású iratok is. A törzsanyag és a kulcsdistinkciók leírója nincs megnevezve; lehetséges, hogy a kódex a veszprémi káptalani iskola mintakönyve volt.

Órzesi helye: Batthyanaeum Könyvtára, Gyulafehérvár (Alba Iulia). Jelzete: E5 VI. 8. A kódex tartalmát említette HORVÁTH Cyrill: Régi Magyar Költők Tára I. Bp. 1921. 49—58.

3. Boethius: *De consolacione philosophiae*. 1374.

Boethius ismert műve Európa-szerte kedvelt — latin klasszikus irodalmi alkotásként tárgyalt — tananyagnak számított a középkorban. E kódexének másolója megjegyezte: „Anno Domini M^o CCC^o LXXIII° hic incipit boecius de consolacione” vagyis 1374-ben kezdte a Boethius-könyv lemásolását. A szöveg aktív iskolai megtárgyalását sok szómagyarázat, sorközi és marginális glossza jelzi.

Az egyik szó magyarázatának lejegyzése során a 19. r oldalon a tanár a törzsszöveg „euri” szavának magyarázatát így adta meg: „eurus wlgari hungarorum dicitur Rauaz atkozta seel et dicitur ab ewropa regione”. A tanár tehát az esőt hozó délkeleti szél „eurus” nevét nemcsak az „Europa” földrésznévből származtatta, hanem pontosabb értelmezést akart adni: a magyar nyelvben ez az „eurus” a „ravasz átkozta szél”, a rókákra keserves sorsot hozó északi hideg, csapadékos zimankó. Csakis magyarországi iskolában kerülhetett lejegyzésre ez az árulkodó, ízes magyar szófejtés.

Talán e kódex többi anyagát is ugyanabban a magyarországi iskolában tanulmányozták, mint az első részt. Ezek között szerepel egy, a középkorban ugyancsak Boethiusnak tulajdonított népszerű iskolai mű, a *De disciplina scholarium* című kötet; egy széles körben ismert középkori szerző, *Alanus ab Insulis* két iskolás traktátusa (*De planctu naturae*, *Anticlaudianus*), valamint az ókori Senecának tulajdonított több rövid, moralizáló tartalmú írás.

A kódex másik szövegcsoportja egy általános középkori iskolai gyakorlatra mutat rá: egyes szerzők nagyobb műveit nem vették teljes egészében végig az iskolai tárgyalás során, hanem inkább több mű egy-egy kiragadott részletével foglalkoztak részletesebben. Így kódexünkben részleteket találunk a következő Cicero-művekből: *Liber officiorum*, *Questiones Tusculanae*, *Timaeus*, *De senectute*, *De amicitia*. És még két ókori szerzőtől is olvasható „excerptum” azaz részlet: az egyik *Macrobius* (*Commentaria in Ciceronis somnium Scipionis*), a másik *Valerius Maximus* (*Dictorum factorumque libri*) művéből.

S itt sem hiányzott a prédikáció-tanulmányozás, mégpedig *Jordanus Quedlinburgiensis* beszédmintái alapján.

1419-ben a kódex már az ausztriai Melk apátságának birtokában volt.

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: 3150. sz. Leírta: JAKUBOVICH Emil: *Két magyar glosszás bécsi kódex*. Magyar Nyelv 1927. 33–34.

4. *Tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény. 1380—1410 között*

A *Besztercei szójegyzéknek* nevezett tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény 1310 latin—magyar szópárját 1380—1410 között másolta le magának Szlavóniai György, valamelyik erdélyi város iskolarektora.

Őrzési helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest. Jelzete: K 31. Kiadta FINÁLY Henrik: *A Besztercei Szószedet*. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, Bp. 1892. XVI/1.

5. *Tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény. 1400—1410 között*

Az ún. *Schlägli szójegyzék* 2140 latin—magyar szópárt tartalmaz, leíróját nem ismerjük.

Őrzési helye: Premontrei rendház könyvtára, Schlägl. Jelzete: Cpl (817) 156 A. Kiadta SZAMOTA István: *A Schlägli Magyar Szójegyzék a XV. század első negyedéből*. Bp. 1894.

6. *Tematikus latin—magyar szópárgyűjtemény. Sopron 1430—1440.*

217 latin—magyar szó található az ún. „Soproni szójegyzék”-ben, amelyet valószínűleg olyan soproni iskolarektor írt le, aki később a városi tanácsban is tevékenykedett.

Őrzési helye: Városi Levéltár, Sopron. Kiadta HÁZI Jenő: *A soproni magyar—latin szójegyzék*. Magyar Nyelv 1924. 149—168.

Tankönyvek — más magyar vonatkozásokkal

Számos tankönyvben nem szerepel az iskola megnevezése, magyar nyelvű glosszázás sem utal hazai iskolás környezetre. Viszont több esetben más jellegű magyar bejegyzések vagy latin nyelvű szövegrészek alapján feltételezhetjük, hogy a tankönyv magyar iskolában keletkezett vagy itt használták.

1. *Tananyag-kolligátum. 12. század*

A Pedagógiai Lexikon „Esztergomi diákjegyzet” szócikkében ismertetett 12. századi kéziratban többféle tananyag-részletet másolt egymás mellé ismeretlen leírója. A *grammatikai anyag* latin szótani és mondattani ismereteket tartalmaz, Priscianus és más szerzők nyomán. E részben *prozódiai gyakorlatokat* is találunk. A törzsanyag a *retorikával* foglalkozó fejezet, ókori szerző, Cicero kortársa, Quintus Cornificius műve, a „Rhetorica ad Herennium” részletei. Az Esztergomban őrzött diákjegyzet *diktámen-fejezete* röviden ismerteti a levélírás, a fogalmazás szabályait. Végül szemelvények találhatóak a *komputusz* széles körű ismeretköréből: csillagászati számítások, a csillagok állásának különféle helyzeteivel kapcsolatosan, szoros összefüggésben a húsvét és más ünnepek napjainak meg-

állapításával. A komputusz-rész nagyobbik részét a jegyzet verses formában tartalmazza.

Az iskolás szöveget tartalmazó utolsó kódexlapra jegyezték később — feltevések szerint a 13. században — az ún. Esztergomi Krónikát, amely nyolc árpádházi király temetkezési helyét örökítette meg. Tehát e diákjegyzetet magyarországi iskolában használhatták, ennek legvalószínűbb helye a királyi székhely: Esztergom.

A diákjegyzet, illetőleg az egész kódex leírásának, valamint az ún. Esztergomi Krónika bejegyzésének idejéről a következők a vélemények: Knauz Nándor szerint a kódexet a 11. század második felében, a krónikát 1141 előtt írták; Zoltvány Irén a 11. század végére teszi a kódex keletkezését; Mátyás Flórián a krónikát mint a 12. századból származót tette közzé forráskiadványában: Jakubovich Emil a kódexet 11. század végének, a krónikát viszont hamisításnak tartja; az 1958-i esztergomi kódexkiállítás (rend. Mucsi András) katalógusa 11. századnak említi a kódexet és 13. századnak a krónikát. Mezey László szóbeli közlése 1960-ban: a krónika nem hamisítvány, hanem 12. századbéli; Gerics József szerint a krónika valószínűleg II. Béla uralkodása idején — 1131 — 1141 — keletkezett. Csóka J. Lajos a kódexet 12. századnak állítja, a krónika szerinte 19. századi tollpróba.⁷

Ha az ún. Esztergomi Krónika 19. századi hamisítvány- vagy tollpróba-volta kétségtelenül bebizonyosodik, akkor az esztergomi diákjegyzetben nincs konkrét bizonyíték magyarországi használatára (ez azonban természetesen nem zárja ki, hogy hazai iskolában készítették és használták).

A 19. század vége előtt Cicero művének tartották a *Rhetorica ad Herennium*-ot; a 19. század végétől a szakemberek úgy látták, hogy szerzője nem Cicero, hanem Cornificius. Adamik Tamás újabb kutatásai szerint a szerző: Cicero.

A kódex őrzési helye: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Jelzete: Mss III. 184. Ismertette MÉSZÁROS István: *Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből*. Magyar Könyvszemle 1961. 371 — 398.; közreadta uő.: *A XII. századi esztergomi diákjegyzet*. Bp. 1973.

2. Teológiai tankönyv-kolligátum. 1291 előtt

A kódexben egyrészt filozófiai-teológiai jellegű tanulmányok, tananyagrészek találhatók, többek között a neves középkori szerző, Honorius Augustodunensis *De imagine mundi* című tanulmánya, egy Szent Ágoston neve alatt szereplő „Enchiridion”, egy „Summa theologica”-traktátus a szerző megjelölése nélkül, valamint Arisztotelész-szöveg kommentárokkal. De szerepel itt egy — a szótagokról szóló — Priscianus-fejezet is.

Ezek mellett a kódex számos *prédikációs* szöveget tartalmaz, közülük kettő Szent Lászlóról szól. Ismerjük Várad nagy Szent László-kultuszát, a szent király a székesegyházban volt eltemetve. Az egyik beszéd erre többször hivatkozik is, részletesen idézi a Szent László-legendát, maga a beszéd — vázlat-

⁷ KNAUZ Nándor: *Az esztergomi rövid krónika*. Századok 1875. 623, 624., ZOLTVÁNY Irén: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. Bp. I. 1902. 438., M. FLORIANUS: *Historiae Hungaricae Fontes Domestici*. Bp. 1885. IV. 88., JAKUBOVICH Emil: *P. mester*. Klebelsberg-Emlékkönyv. Bp. 1925. 184., *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár anyagából rendezett kódexminiatúra-kiállítás katalógusa*. Esztergom 1958. 9., GERICS József: *Legrégibb Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp. 1961. 103 — 104. (Lektorálta KUMOROVITZ Lajos, MEZEY László), CSÓKA J. Lajos: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár MS III. 184. kódexe*. Századok 1982. 969 — 985.

jellegét ez is jelzi — így fejeződik be: „cetera respiciantur in legenda Sancti Ladislai”, ami így is értelmezhető: a kidolgozáshoz a többi anyag megtalálható a Szent László-legenda szövegében.

A kódex üresen maradt lapjaira 1291—1296 között bejegyezték a váradi egyházmegye egyes területeinek a püspök számára járó gabonadézmáit. A kódex ebben az időben nyilván Nagyváradon volt, s törzsszövege már elkészült. Tehát 1291 előtt írták le a tananyagot, minden valószínűség szerint a nagyváradi iskolában.

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: 1062. sz. Ismertette JAKUBOVICH Emil: *Új magyar nyelvemlékek*. Magyar Nyelv 1924. 83—86.

3. Diktámen-tankönyv. 1418—1422 között

A nyelvtörténeti szakirodalom *Rotenburgi János* kódexének nevezi azt a tankönyvet, amelynek egyik üres oldalán (62. v) 1420 körül írt magyar, német és latin bejegyzések találhatók.

A kódex anyaga főként a *latin stílisztika* és az „ars dictandi” összefonódó témát fejtegeti, a végén pedig *oklevél-gyűjtemény* található iskolai tanulmányozás céljaira. Ezt Rotenburgi János budai vonatkozású levelekkel egészítette ki.

A 62. v oldalon egy leckére való *szópár-sorozat* és *mondatgyakorló szöveg* olvasható, Rotenburgi János kezeírásában. A leíró — a feljegyzésben szereplő német kifejezésekből, valamint a budai vonatkozásokból következőleg — valószínűleg a budai Boldogasszony-iskola nagydiákja vagyis „studens”-e volt, annak magasabb tagozatán tanult ebben az időben. Valami ok miatt — talán nem volt kéznél más papír — a felső tagozaton használt tankönyvének üres lapjára írta le kisdíákjainak ezt a leckét, a közös feldolgozás céljaira.

Magyar és német anyanyelvű növendékei számára tehát a latin kifejezések voltak az újak, s ezek megtanulása során ezekből az új szavakból — amelyek itt a családi kapcsolatok, férfi-nő viszony, enni-innivalók, ruházat, fegyverek témaköreiből valók — mindjárt kérdés-feleleteket, illetőleg rövid mondatokat rögtönöztek. De egy latin fordítás nélkül maradt kérdés is becsúszott a gyakorló mondatok közé: „*Melyik az igaz út Budára?*” (Melic assigas wt budara). Talán valami történetből, versből, énekből való emlékfoszlány ez?

Őrzési helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: 3523. sz. A kódexet említi MOLNÁR József—SIMON Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Bp. 1976. 65.

4. Liturgia-tankönyv. 1433.

A közelmúltban felfedezett *Laskói-kódex* magyarországi iskolában keletkezett, mert egy négysoros magyar nyelvű verset is lejegyzett benne a szöveg legnagyobb részének leírója: Laskói Demeter. A kódex monográfusa, Holl Béla szerint „a keletkezési hely nyomozásában elsősorban Pécsváradra gondolhatunk”, ennek bencés kolostori iskolájára.⁸

A kódex legkorábban, 1433-ban lejegyzett füzeté 14 oldalas részlet Adamus Teutonicus *Summula* című művéből. 143 hexameteres sorban és a hozzáfűzött prózai magyarázatokban az egyházi év ünnepeinek rendjét, a liturgikus szertartások szabályait tartalmazza. Holl Béla szerint ennek másolója is Laskói

⁸ HOLL Béla: *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból*. Magyar Könyvszemle 1984. 8.

Demeter volt, aki 1433-ban végezte be munkáját e kolofonnal: „Explicit iste liber parua sumpma per Dei gratiam omnipotentis est finis finito libro sit laus gloria Christo Anno Domini Millesimo IIII^{mo} XXX^{mo} Tercio”.

A kódex őrzési helye: Konventuális ferences kolostor könyvtára, Šibenik. Jelzete: Cod. 10. sz. Leírója, feldolgozója HOLL Béla: *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és verses magyar nyelvemlék 1433-ból*. Magyar Könyvszemle 1984. 3–23.

5. Bibliái történelem-tankönyv. 1434.

A Laskói-kódex e 74 oldal terjedelmű füzeté a Historia Scholasticá-hoz hasonló, de annál rövidebb, tömörítettebb tananyagot tartalmazza, „*Ewangelica Columba. Historiae per Bibliam cum allegoriis*” címmel. Ezt is Laskói Demeter írta le, erre a záradék nem utal, csupán azt árulja el róla, hogy „studens” vagyis nagydiák volt: „Explicit Ewangelica Columba per manus cuiusdam studentis is Anno Domini Millesimo IIII^{mo} XXXIIII^{to}”.

6. Komputusz-tankönyv. 1434.

A Laskói-kódex 67–98. lapjai foglalják magukba a komputusz anyagát 134 verssorban és a hozzáfűzött magyarázatokban. A sorközi és a lapszéli glosszáokban többször felbukkan az 1434-es évszám. Kolofonja: „Explicit computus per manus Demetrii de Lasko in Anno Domini M^o IIII° XXXIIII°”.

A komputusz törzsszövegéhez *csizió* és kalendárium csatlakozik.

7. Szentek élete — legendák könyve. 1435.

Terjedelmes könyv — 148 kézirat-oldal — ez a Laskói-kódexen belül, benne 58 szent legendás életrajza olvasható. Sorrendjük az egyházi év rendjét követi. Nem szerepelnek a magyar szentek, viszont utolsóként egy Szent László-prédikáció olvasható. „Ez nem história, nem is rövid vázlat — írja Holl Béla —, hanem részleteiben is kidolgozott beszéd, amely nemcsak utal, hanem terjedelmesen idézi a krónikákból és a breviáriumból ismert Szent László-legendaszövegét. A négy oldalnyi beszéd 140 sor terjedelmű, ebből a fele kisebb stílusú változtatással szó szerint átvett idézet a Szent László-legendaregőbbi, rövidebb változatából.”⁹

Az életrajzgyűjtemény kolofonja: „Explicit legenda sanctorum per manus Demetri de Lasko in Anno Domini M^o IIII° 3° quinto”.

8. „Carmen paraeneticum” — tanköltemény. 1435.

A prózai magyarázatokkal, valamint glosszákkal bőven ellátott 372 sorból álló tanköltemény a Laskói-kódex 88 oldalát foglalja el. Szerzőjének a középkorban leginkább Clairvauxi Szent Bernátot tartották. Kolofonja: „Explicit Bernardus per manus Demetri de Lasko cum suis utilitatibus et pertinentiis in Anno Domini Milesimo Quatuor centesimo Tricesimo quinto”.

⁹ Uo. 13–14.

9. Tankönyv a gyónásról és az utolsó ítéletről. 1435.

Verses tananyag — 117 sorban és magyarázatokban — a gyónásról „Summa (de) penitencia” címmel. Kolofonja: „Explicit sumpma penitencia per manus Demetri de Zemlén in anno Domini Milesimo IIII^{mo} XXX quinto”.

Ezt a részt tehát *Zemléni Demeter* másolta, akárcsak az ez után következő, a Laskói-kódex zárórészét alkotó 114 verssorból álló, magyarázatokkal ellátott traktátust, „De iudicio ultimo” címmel. Az iskolai feldolgozást a bőséges glosszázás tanúsítja.

10. Természetismereti tankönyv. 15. század

Szerzője az angol Berthélémy de Glanville (Bartholomeus Anglicus), aki a környező világról szerezhető ismereteket foglalta össze népszerű tankönyvében „*De proprietatibus rerum*” címmel. Az egyes nagyobb témakörök címei: Az Istenről és lényegéről. A lélekről. Az emberi test minőségeiről és nedveiről. Az emberi élet korszakairól. A betegségekről. Az égről. Az időről. A levegőről. Az anyagokról és formáikról. A madarakról. A vizekről. A földről. Az országokról. A kövekről és ásványokról. A fákról és növényekről. Az állatokról. A záró fejezet alcímei: A színekről. A szagokról. Az ízekről. A hangokról. A számokról. A mértékekről. A súlyokról.

Egy ezt tartalmazó magyarországi kódexbe, a 175. r oldalon levő üres helyre a XV. században beírtak egy több sorból álló, magyar nyelvű babonás imaszöveget. Az egyik lapszélén: „Pannonia sive Hungaria”.

Órzási helye: Österreichische Nationalbibliothek, Bécs. Jelzete: Cod. Lat. 3949. Leírta CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*. Bp. 1984. 56. sz.; uő.: *Magyar nyelvű babonás imádságszöveg egy XV. századi kódexben*. Magyar Könyvszemle 1976. 126—128.

11. Prédikációk mintakönyve. 1470 előtt

Két másolata is ránkmaradt a — Szilády Áron szerint — az 1450-es években összeállított prédikáció-mintakönyvnek: a budapesti és a németújvári példány. Az utóbbi az előbbinek a második, nagyobb részét tartalmazza; ezt 1470-ben fejezte be másolója. Se a szerző, se a másoló — állítja Szilády Áron¹⁰ — nem volt szerzetes.

A 123 beszédből álló kötet szerzője Jacobus de Voragine prédikációskönyve alapján fogalmazta meg — magyar vonatkozásokkal átszőtt — saját szentbeszédeit, mégpedig *Pécselt*. Ezt említi ugyanis az egyik beszédben: „*more ecclesiae nostrae Quinqueecclesiensis*”. Az iskolai feldolgozást a sok latin és magyar glossza jelzi, ez utóbbiak a baranyai nyelvjárást követik.

A kódex órzási helye: Egyetemi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Cod. Lat. Saec. XV. 98. sz.; Ferences kolostor könyvtára, Németújvár (Güssing). Leírása és kiadása: *Sermones Dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex*. Bevezetéssel és szótárral ellátta Szilády Áron. I—II. Bp. 1910.

12. A prédikálás tankönyve. 1473.

Öt tanulmányt tartalmaz a Nürnbergben 1473-ban kiadott tankönyv, főleg a prédikálás elméletével és gyakorlatával foglalkoznak: *Ars vitae contemplati-*

¹⁰ SZILÁDY Áron idézett szövegkiadása, bevezetés. VI. o.

vae. Modus meditando in generali. Ars memorativa. Ars praedicandi. Modus formandi arborem. (Ez utóbbi nem a családjogi „arbor”, hanem a prédikáció alá- és fölérendelt vázlatpontjainak ágas-bogas táblázata.)

A szövegek emlékezetbe vésése (ars memorativa) traktátusban egy oldalnyi latin—magyar szópár van a foglalkozások témakörében. A magyar szavak 1500 körüli kézírásos bejegyzések.

Órzesi helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Inc. 1243. Ismertette BORSÁ Gedeon: *Egy 1500 körüli latin—magyar szójegyzék*. Magyar Nyelv 1954. 201—202.

13. Történelem-tankönyv. 1479.

Velencében nyomtatták 1479-ben a „Fasciculus temporum” című tankönyvet (a kolofonban így: „Chronica quae dicitur fasciculus temporum”). Anyaga: az ószövetségi zsidóság, illetőleg a velük kapcsolatos ókori birodalmak története, a görög-római történelem; Krisztus születésétől az újszövetségi történet, az egyház története, a főbb európai országok történelme; ezek közegében irodalom-, tudomány- és filozófiatörténet is. A könyv, amely kolligátum az előző prédikálás-tankönyvvel, lényegében a legfőbb események, tények kronológiáját adja.

A kötet végén félbemaradt magyar vonatkozású levélfogalmazvány (benne: „hic ungaria . . .”) a 15. század végéről.

Órzesi helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Inc. 1243.

14. Elemi ismeretek tankönyve. 15. század vége

E nyomtatott tankönyv az elemi ismereteknek azt a latin nyelvű anyagát tartalmazza, amelyet az iskolarektornak (vagy a studens-tanítónak) meg kellett tanítania az iskolai tanulmányaikat kezdő kisgyerekeknek. Címe: „*Es tu scolaris?*”, teljesebben: „*Compendiosa materia pro iuvenum informatione satis magistraliter compilata*”.

A kis kötet hátsó borítólapjára valaki odajegyezte az „*Epitaphium Matthiae regis*” címen ismert két latin nyelvű költeményt, *Piso Jakab* korabeli erasmista költő műveit, amelyet azután sorközi szinonimákkal is ellátott. A két kortársi verset tehát az iskolában szabatosan, szakszerűen feldolgozták, bizonyára más költeményekkel együtt. A kötet birtokosa valószínűleg valamelyik hazai iskola magasabb tagozatán tanuló nagydiák volt, aki ugyanakkor az iskola kezdő szakaszán oktatóként tevékenykedett. Mint a magasabb szint „studens”-e írta be könyvébe és tanulmányozta társaival — az iskolarektor irányítása alatt — a Mátyást elsirató két verset.

Órzesi helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest. Jelzete: Inc. 174 (4). Ismertette MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon*. Bp. 1981. 145—147.

15. Latin nyelvtan. 1507.

Pap János budai könyvkiadó 1507-ben jelentette meg a *Doctrinale*-kötetet. Alexander de Villa Dei e tankönyve négy részből áll: I. szótan, II. mondattan, III. verstan, IV. stilisztika. Ránkmaradt példányában magyar nyelvű szóbejegyzések, végén rövid latin—magyar szópárjegyzék.

Pap János és a többi 16. század elejei budai könyvkiadó nyilvánvalóan a hazai iskolásokat kívánta tankönyvekkel ellátni. E latin nyelvtanát (binnen verstan és stilisztika) is minden bizonnyal hazai, talán elsősorban a budai iskolában használták.

Őrzési helye: Ferences kolostor könyvtára, Németújvár (Güssing). Xerox-másolata az OSZK-ban, jelzete: App. H 3114.

16. *Elemi latin nyelvtan. 1509.*

Keym Orbán budai könyvkiadó 1509-ben egy Donatus-kötetet adott ki „Dyalogus Donati grammatici fundatissimi iuvenibus scolaribus perutilissimus” címmel.

Pap János 1507-i Doctrináléja és Keym Orbán 1509-i Donatusa egy német-újvári kolligátumban maradt ránk. Ennek többi tagja: egy *Cato* és egy *gyakorló-Donatus* („Adalbertus que pars” kezdettel), ezek 1509 körüli nürnbergi kiadványok (mindkettőt budai könyvkiadók is megjelentették); valamint 1502–1528 között Nürnbergben megjelent két latin nyelvtani segédkönyv: egy cím nélküli *nyelvtani szabálygyűjtemény* (kezdőmondata: „Prima regula grammaticalis est”), és egy — részben kérdésekben-feleletekben írt — gyakorlókönyvecske „*Ordo bonus, regimina et constructiones*” címmel, a végén kézírásos hosszú nyelvtani jegyzetekkel.

A kolligátum őrzési helye: Ferences kolostor könyvtára, Németújvár (Güssing). Jelzete: 3/153. Xerox-másolata az OSZK-ban, jelzete: App. H 3114.

17. *Janus Pannonius-versek. 1512.*

Adrian Wohlphard gyulafehérvári kanonok, majd kolozsvári plébános bécsi egyetemista korában, 1512-ben sajtó alá rendezte és verses ajánlásával nyomtatásban megjelentette *Janus Pannonius dicsőítő ódáját Guarino-hoz*, valamint a „*De arbore foecunda*” című elégiáját, az iskolai tanulmányozás céljaira. Az OSZK-ban őrzött példányban mindkét költemény sorai között s a lapszéleken is sok a tanulói bejegyzés, jelezve az iskolai feldolgozást. Ugyanezt tanúsítja az iskolás szövegelemzés legárulkodóbb jele: egy-egy sor összetartozó szavainak — legtöbbször a jelzőnek és a jelzett szónak — aláhúzása. (De iskolai diákfoglalkozásra utal az elégia egyik sorkezdő Q-betűjének befirkalása is.)

Magyar szerző, magyar (pontosabban: magyarországi) sajtó alá rendező és kiadó, konkrét iskolai feldolgozás — mindezek alapján feltételezhetjük, hogy ezt a példányt — tehát Janus Pannonius költeményeit — magyarországi iskolában tanították-tanulták a Mohács előtti évtizedben.

Janus Pannonius e kötete az OSZK-ban egy kolligátum része, a korabeli igen szép reneszánsz mintás bőrkötés talán ugyanabban az iskolában használt további tankönyveket fogott egybe. Egyrészt *Claudianus* hosszú, az ókori Róma életének epizódjait feldolgozó hexameteres elbeszélő költeményének „*Opera Claudiani*” című 1510-es bécsi Vietor-Singenius kiadása került a Guarino-panegyris mellé; másrészt egy 1511-es évszámú, velencei nyomdából származó humanista verstan. Szerzője: *Johannes Sulpitius Vetulanus*. Címe teljes tartalmát tükrözi: „*Jo. Sulpitii Vetulani de versuum scansione. De syllabarum quantitate. De heroici carminis decoro et vitiis. De pedibus et diversis generibus carminum praecepta.*” A három könyv anyaga látható módon

szorosan összefügg egymással: mint poétikai tananyag-együttes foglalt helyet az oktatásban.

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: RMK III. 177.

18. *Levélminta-gyűjtemény. 1515.*

Az „*Exempla epistolarum Johannis Pannonii et aliorum. 1515.*” című kéziratot füzet levélminta-gyűjtemény. A levélírás műfajtana és stilisztikája fontos tananyagrészt volt ebben az időben az európai iskolákban, számos kéziratot, majd nyomtatott levélminta-gyűjtemény forgott közkezen az iskolarektorok körében. E 10 lapos füzet 19 oldala van teleírva levélszövegekkel. Ezek közül *Janus Pannonius* neve alatt hat levél szerepel, tizenkét levél írójaként viszont *Mátyás király* van feltüntetve, de nyilván ezek is Janus Pannonius tolla alól kerültek ki. A további hét levél közül kettőben van azonosításra lehetőséget adó utalás. Az egyiket 1505-ben írták „ex Kesegh”, tehát Kőszegről. Egy másik levél írója „Stephanus de Kayar”, a pápai iskola vezetője, aki így keltezte levelét: „Ex schola papensi. In vigilia sancti Laurentii 1508.”

Ennek az iskolai gyakorló-célra összeállított levélgyűjteménynek törzsanyagát valószínűleg a Janus- és a fiktív Mátyás-levelek alkották. Ez az első változat nyilván ott keletkezhetett, ahol az összeállító iskolarektor hozzáférhetett ahhoz a nagyobb gyűjteményhez, amelyből e leveleket összeválogatta. Elsősorban Buda, esetleg Pécs, Esztergom iskolája jöhet szóba e tekintetben. Ezt az iskolai levélgyűjteményt egészítette ki azután valamelyik dunántúli iskolarektor mások által írt s mintául ugyancsak alkalmas levelekkel, s így adta tanítványai elé tanulmányozásra.

Őrzési helye: Egyetemi Könyvtár, Budapest. Jelzete: Coll. Prayana IX. 18. Ismertette CSAPODI Csaba: *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény.* Bp. 1981. 80–82.

19. *Elemi latin nyelvtan. 1517.*

Keym Orbán 1517-ben újra kiadta a Donatus-könyvet „Donatus minor” címmel, kolofonjában így: „Dyalogus magistri Donati”. A kolofon után fennmaradó üres helyre a következő mondatot írta valaki az 1540-es években: „Bellum Cruciferorum orta (!) erat in tota Hungaria et insurrexerant cruciferi cum Georgio Zekel, quem tandem pie memorie Johannes de Zapolya tunc Wayda transsilvaniensis profligaverat in anno Domini 1514.”

Őrzési helye: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Jelzete: App. H. 2529. Ismertette MÉSZÁROS István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”.* Bp. 1981. 26., 44.

20. *Latin nyelvtan. 1519.*

A teljes Doctrinalé-t — Pap János 1507-i budai kiadása után — újra megjelentette Keym Orbán 1519-ben.

Őrzési helye: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Jelzete: Inc. II. 127. XVI.

21. *Latin szótan. 1519.*

Keym Orbán 1519-ben külön is kiadta a *Doctrinale* első részét, a szótant „*Prima pars doctrinalis Alexandri*” címmel. Egyetlen példány található ebből a kötetből, egy kolligátum tagjaként. A korabeli könyvkötés alapján esetleg feltételezhető, hogy az így egybekötött összes tankönyvet itthon használták.

A kolligátum második tagja egy cím és kiadójelzés nélküli *Donatus*. A szöveg a szokásos kérdés-felelet formában, a hagyományos kezdő kérdéssel: „*Partes orationis quot sunt? Octo.*”

A harmadik tag egy ugyancsak cím és kiadójelzés nélküli *Cato*, a hagyományos középkori latin nyelvgyakorló, egyben erkölcsnevelő könyvecske. (Keym Orbán kiadásában 1517-ben jelent meg, példány azonban nem maradt fenn.)

A kötet negyedik könyve egy cím nélküli *gyakorló-Donatus* kérdés-feleletekben, megjelent Velencében 1519-ben. Első sora rávilágít a gyakorlás módszerére: „*An Albertus que pars? Est nomen*”. (Ezt a könyveskét Pap János is megjelentette 1509-ben, de példányt nem ismerünk.) A kötet végén kéziratossá latin nyelvtani jegyzetek találhatók.

Őrzési helye: Bajza József Tudományos Könyvtár, Gyöngyös. Jelzete: Ant. 752.

Tankönyvek magyarul

1. *Csizió. 1462.*

A Cisio Janus vagy magyarosan csizió latin hexameteres versekben foglalta össze az egyházi év ünnepeinek, illetőleg a jelentősebb szentek emléknapijának dátumait. Megtalálható a korábban említett Laskói-kódexben, valamint a Szalkai-kódexben is.

Csak városi iskolában, világi hivatásra készülő diákok tanítása során merülhetett fel az a gondolat, hogy magyarul fogalmazzák meg ezt az iskolai tananyagot. Bizonyára valamelyik városi iskolarektor írta le azt a magyar csiziót, amelyet egy 1462-ben másolt kódexből ismerünk. A latin hexameterekből azonban rimes magyar vers lett, páronként rímelő 4—4 sorba igyekezett belefoglalni az átültetőt, ami a latinban 2—2 sorra terjedt.

Őrzési helye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Jelzete: Cod. Lat. 4° 12. sz. 134—135. o. Kiadta HORVÁTH Cyrill: *Középkori magyar verseink*. Bp. 1921. 459.

2. *Teológiai tankönyv-kolligátum. 1512—1513.*

Az irodalomtörténetírás által „Nagyszombati-kódex” néven számon tartott kéziratgyűjtemény tulajdonképpen az említett 1431—1437 között keletkezett pécsi, valamint az 1463—1476-ban készült esztergomi káptalani iskolai kódexek magyar nyelvű párdarabja. A 19. század végéig az esztergomi káptalan nagyszombati könyvtárában őrizték. A terjedelmes kötetet ismeretlen összeállítója 1512—1513-ban készítette. Anyagában semmi jel sem mutat arra, hogy kolostori környezetben keletkezett volna, ezért nincs kizárva, hogy valamelyik — természetesen magyarországi — káptalani iskola magasabb tagozatán tanulmányozták szövegeit.

Egyik legfőbb „tananyaga” a *Hiszekegy* kifejtése. Itt kezdetik a hitnek tizenkét ágazatja” címmel, mellette a *Miatyánk* és az *Üdvözlégy* feldolgozása. Nyolc rövid tanulmány is található benne a gyakorlati lelképásztorkodás köréből. A kötet élén Szent Anzelmnek a bölcsességről szóló traktátusa áll, dialógus ez a megszemélyesített Sapientia azaz a Bölcsesség és „Discipulus, a bölcsességnek fia avagy tanuló deákja” között.

Őrzési helye: Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom. Jelzete: Mss III. 178. Kiadva: Nyelvemléktár III. kötet. Bp. 1874.

Summa

Összeállításunk anyaga — ez magától értetődő — nyilvánvalóan a teljes véletlenszerűség alapján állt össze: éppen ezek a tankönyvek maradtak meg napjainkig, illetőleg eddig ezek kerültek felszínre a könyvtárak mélyéről. Feltűnő azonban, hogy e tankönyvek egyikét sem szerzetesek másolták, egyik név mellett sem olvasható erre vonatkozólag utalás (jóllehet ezt általában mindig gondosan feltüntették ebben az időben).

Viszont ugyancsak a teljes véletlenszerűség jegyében három érseki-püspöki székhely (Esztergom, Pécs, Nagyvárad), valamint három királyi város (Buda, Sárospatak, Sopron) neve tűnik elénk, ráirányítva a figyelmünket a Mohács előtti három évszázadon át kiemelkedő jelentőségű hazai iskolatípusokra: a káptalani, illetőleg a káptalani-városi iskolára, valamint a városi-plébániai iskolára.

Sőt ezek fejlettebb változatainak tagozat-rendszerét is tükrözik a felsorolt tankönyvek.¹¹ Az alapozó tagozat (*schola minor*) tananyagát az olvasás-írás-tanulásba kapcsolódó szópárok, a Donatus-könyv latin nyelvtani szabályai és ragozási példái s a csízó-vers megtanulása, majd a rendszerbe foglalt teljes latin nyelvtan elsajátítása, a latin nyelvtudás megszerzésének sok esztendő munkája jelentette. Erre épült a *magasabb tagozat (schola maior)*, a többi, már a specializáció irányába vivő ismeret-készség, tantárgy, szaktudomány tanításának-tanulásának színtere.¹²

Összeállításunk összes adata már ismert volt korábban is, mindegyiket eddig megjelent publikációkból merítettük; tanulmányunk e tekintetben tehát semmi újat nem tartalmaz. Eddig is jól ismertük, hogy milyen tankönyveket használtak, használhattak középkori iskoláinkban (az itt felsoroltak bőséges többszörösét); tudtuk, hol voltak a középkori Magyarországon magas szintű és közepeszerű káptalani és városi-plébániai iskolák (jóval több helyen az itt megnevezetteknél); világosan láttuk eddig is az ezeken az iskolákon keresztül terjesztett középkori klerikus-műveltség tartalmát, anyagát (amely sokkal bővebb az itt jelzettnél).

Mégis, e magyarországi iskoláskönyvek *együttlátása, egyúttanulmányozása* plasztikusabbá, élőbbé, s főként konkrétábbá teheti középkori iskoláinkról eddig kialakított képünket.¹³

¹¹ Ezekről az iskolatípusokról I. MÉSZÁROS István: *Az iskolaiügy története Magyarországon*. Bp. 1981. 109–169.

¹² Vö. MEZEY László: *Deákiség és Európa*. Bp. 1979. 251–256.

¹³ Tanulmányunk a budavári palotában 1985 őszén és télén rendezett „Kódexek a középkori Magyarországon” című kiállítás, illetőleg katalógusának megjelenése előtt készült.

Des livres scolaires en Hongrie au moyen age

Après avoir défini la notion du manuel scolaire médiéval, l'auteur divise en quatre groupes les manuels scolaires en usage dans la Hongrie médiévale: 1) Manuels scolaires — avec des notes indiquant l'école. 2) Manuels scolaires — avec des détails ou suppléments en hongrois. 3) Manuels scolaires avec d'autres rapports hongrois. 4) Manuels scolaires en langue hongroise. — C'est d'après ces catégories qu'il tient compte des manuels scolaires médiévaux de Hongrie. Bienqu'ils aient subsisté pour la plupart par l'effet du hasard, pourtant ils dirigent l'attention vers trois résidences archiepiscopales ou épiscopales (Esztergom, Pécs, Nagyvárad) et vers trois villes royales (Buda, Sárospatak, Sopron), et en même aux trois types d'école éminents; antérieurs à 1526: aux écoles capitulaires, capitulaires-municipales et aux écoles paroissiennes municipales. Les manuels énumérés reflètent le système de section des variantes plus évoluées de celles-là (Schola minor — schola maior). L'étude simultanée de ces manuels scolaires de Hongrie peut rendre plus vive et plus concrète l'image que nous avoins jusqu'ici de nos écoles médiévales.

Hegel eszméi XIX. századi tankönyveinkben

A XIX. században Magyarországon még kevesen ismerték, nemigen értették és csak elvétve értékelték helyesen a hegeli rendszert. Ezen kevesek közé tartozott Warga János (1804—1875), akit a filozófiatörténet filozófusként, a neveléstörténet pedagógusként tart számon, és aki olyan életművet alkotott Hegel szellemében, amelynek feltárása, értékelése még nem történt meg. Sem a magyar filozófiatörténet, sem a magyar neveléstörténet nem foglalkozott még műveivel érdemük szerint. Pedig Warga János életműve figyelmet érdemel, már csak azért is, mert ritkaságszámba megy tudománytörténetünkben, hogy magyar tudósok „objektív és szubjektív nehézségek egész garmadája ellenére megpróbálták lépést tartani a filozófiai tudomány ápolásában és terjesztésében a nagy művelt nemzetek gondolkodóival”.¹

Warga János, aktív működésének csaknem fél évszázadnyi ideje alatt, mindig azon munkálkodott, hogy kora tudományos színvonalán álló műveket alkosson, és a legkorszerűbb eszmékkal ismertesse meg tanítványait. Tudós volt (1835-től Akadémiánk tagja) és pedagógus, a szó legnemesebb értelmében. Művei nagyrészt tankönyvek. Sándor Pál szerint ugyan: „Se szeri se száma azoknak a könyveknek, amelyek kifejezetten oktatási célokra, az önállóságra törekvés leghalványabb vonása nélkül készültek. Hogy ezek nem számítanak bele semmiféle filozófiatörténetbe az minden kétségen kívül áll.”²

A magyar művelődés- és tudománytörténet azonban nem fogadhatja el általános igazsággént e fenti megállapítást. Sajátos történelmi és publikációs viszonyaink is indokolják, hogy bizonyos esetekben különösen felfigyeljünk bizonyos tankönyvek fontos eszmetörténeti jelentőségére. Warga János műveinek ismeretében bátran állíthatjuk, hogy az ő tankönyvei más megítélés alá kell hogy essenek. Warga nem pusztán Hegel rendszerét ismertető összefoglaló munkákat adott ki, hanem filozófiai és pedagógiai rendszert alkotott Hegel szellemében, melyet tankönyvek formájában publikált és terjesztett. Warga János el kell hogy foglalja az őt megillető helyet a magyar filozófia történetében, hiszen ha csak az az érdeme, hogy Hegel rendszerét „a művelt s gondos honi nyelven kortársai felvilágosítására s hasznára”³ előadta, már akkor is tett annyit, hogy érdemes legyen életművét kiemelni a feledés homályából.

¹ SÁNDOR PÁL: *A magyar filozófia vázlatos története I.* Bp. 1968. 3.

² SÁNDOR PÁL: I. m. 5.

³ *Philosophiai Pályamunkák.* Első kötet. Buda, 1835. Almási Balogh Pál Felelete. 142.

I. Warga János fellépése, és részvétele a magyar „Hegel-vitá”-ban az 1830-as években

Hegel rendszere olyan nagy hatással volt a magyar szellemi életre, a filozófiai gondolkodásra, mint a skolasztika óta egyetlen más rendszer sem. Az 1830-as években, röviddel Hegel halála előtt, de főképp közvetlenül utána, különféle folyóiratokban ismertetések, értelmezések és bírálatok jelentek meg Hegelről és munkásságáról.

Hegel első hazai követői és megismertetői olyan protestáns lelkész-tanárok voltak, akik hosszabb-rövidebb ideig német egyetemeken tanultak. A legkiemelkedőbb magyar hegelianus, Erdélyi János, aki az esztétika területén alkalmazta sikeresen a hegeli dialektika tanításait. Hatással volt még Hegel rendszere Horárik Jánosra, Vasvári Pálra és a jobboldali hegelianus Szeremley Gáborra. Tarczy Lajos, Taubner Károly és Warga János politikailag a köznevelési liberalizmust, filozófiailag a magyar hegelianusok baloldali szárnyát képviselték. Egyet kell értenünk Hajós Józseffel,⁴ akinek véleménye szerint ez körülbelül a német „centrum”-nak felelt meg (akik szintén nem kapcsolták össze a dialektikát a vallásellenes küzdelemmel), de azért ők magyar viszonylatban mégis baloldalinak számítottak.

A magyar hegelianusok szellemi életünk fellendülésének eszközét, a haladás útját látták Hegel tanaiban. Tarczy Lajos szerint (akit Pápán filozófiai katedrájáról lemondásra kényszerítettek, mert Hegel tanait terjesztette az ifjúság köreiben), a haladást egyedül Hegel filozófiája teszi lehetővé, tehát Hegelt kell követni, ha haladni akarunk. „Vagy tán Hegel esztanja nem haladás? . . . hiszen mindenben, ami valósággal új, haladás van . . . Igenis! az emberiség halad szakadatlanul s ne hidje senki, hogy a múlt század vége óta a philosophiai világ megállt, s különösen Krug volna a ne tovább”⁵.

Hegelianusaink legnagyobb ellenfele Vecsey József, aki 1838-ban az *Athenaeum* hasábjain (névtelenül) publikálta *Barátságos kérelem Hegelt követő honfiainkhoz*⁶ című cikket, amely tulajdonképpen az úgynevezett „magyar Hegel-vita” indítója volt.

Vecsey méltatlankodva állapítja meg, hogy Németországban az egyik filozófiai rendszer követi a másikat, és mindegyik egymással ellenkező tanokat hirdet. A legújabb, a hegeli filozófia — amely Vecsey szerint — érthetetlen és homályos, fogalomzavarából ritkán emelkedik ki egy értelmes gondolat. Kéri, hogy ne homályos tételek magyarázgatásával, hanem következetes és logikus érveléssel tegyék érthetővé számára az új tanokat.

Írásában Vecsey utal Warga János egy korábbi cikkére,⁷ amelyből idéz is:

„Hegel fenomenológiája előbocsátása után átmegy a logicára, és itt a közvetlen VAN-on kezdve a lényegen és a fogalmon fölfelé mozogva emelkedik az általános gondolat határozásokra. A logicából, mint dialecticus közvetítéssel előállott tárgyba átmegy a természetre, s itt is a phisicának mint közvetlen VAN-nak előbocsátása után, a természet közvetlen VAN-ján, lényegén és fogalmán emelkedik ennek egyetemes, szükséges és általános határozataira, vagy szerkeszti a természetphilosophiát, távol minden pozitíve előadott teremtési bíbelődéstől, miben akarják némelyek helyezni a természetphilosophiát. Végre a kettőnek, úm. a logicának és a természetphilosophiának közvetítése után a szel-

⁴ HAJÓS JÓZSEF: *Néhány hegeli vonatkozás a magyar filozófiai irodalomban.* = *Filozófiai tanulmányok.* Bukarest 1957. 207.

⁵ Idézi DOSKAR ÉVA: *Hegel magyar utókor.* Pécs, 1939. 16.

⁶ *Athenaeum* 1838. I. félév 21. szám 321—328.

⁷ WARGA JÁNOS: *Philosophiai nézetek.* Figyelmező 1837. II. félév 25. sz.

lemi világ közvetlen adatainak, ezek lényege és fogalma után emelkedik a szellemi világ egyetemes, szükséges és általános ismeretére. Itt mutatja ki, mint tetőponton az általános ideát.”

Ha eltekintünk a fogalmazás tagadhatatlan nehézkességétől — ami nem csoda, hiszen ebben az időben még hiányzott a magyar filozófiai „műnyelv” — Warga János Hegel értelmezése meglepően pontos, logikus, világos.

Vecsey kérdései a magyar hegelianusokhoz a következők voltak:

„Mi a közvetlen VAN? mellyel kezdve Hegel a lényegen és a fogalmon felfelé mozogva emelkedik az általános gondolat határozásokra?” — „Lényeg-e ez vagy fogalom? Ha lényeg, — hogy fejlődik, hogy mozog ki belőle a fogalom? Hogy áll elő belőle a lényeg? Ha lényeg is fogalom is egyszerre mind hol válik belőle külön, s mikor e két különböző elem?” — „Csupán dialecticus közvetítéssel hogyan állhat elő a természet?” — „Milyen elvek alapján formálja át Hegel a dialecticus logikát?”

Warga János röviddel Vecsey cikkének megjelenése után válaszol e kérdésekre az *Athenaeum* hasábjain a *Hegelt követő honfiainkhoz intézett barátságos kérelemre nyilatkozás*⁸ című vitairatában. Ebben leszögezi, hogy Hegel rendszere a legtartalmasabb és legzártabb szerkezetű, minden eddigi filozófia között. Rátérve Vecsey kérdéseinek megválaszolására a VAN fogalmának magyarázatával kezdi. Minden, ami a fizika vagy a szellemi világban feltűnik, közvetlen VAN.⁹ Így a gondolati világban a közvetlen VAN = gondolkodás. A természeti világban a VAN = térben létező és mozgó testek. A közvetlen VAN „sem lény, sem fogalom önmagában” de elvont tulajdonságainak meghatározása is egymásravezetővé teszi a tartalmas fogalommá emelhető. „VAN = minden és minden = VAN” írja Warga „de beható gondolkodás által eszmékké emelendő.”

A lét hegeli fogalmának magyarázata után Warga kitér a hegeli dialektikára is.

„Hegel dialecticájának lényege az, hogy ő minden tiszta gondolkozási VAN-nak ellentétét vagy tagadását teszi, és mind a tiszta gondolkozási VAN-nak, mind ellentétének határozásait fejtegeti mégpedig úgy, hogy a mint a határozások egy vagy más oldalon elenyésznek, a másiknak határozásai szükségképpen megmaradnak, vagy az elvont és tagadó gondolkodás mindig gondolkozási állítónak közvetítetik. Így látszik, hogy a Hegel vitázó módorja mely mindig közvetlen VAN-ból indul nem üres schematismus, hanem tartalmas gondolkozási módszer, nem tétel és ellentétel összetétele mint Fichteé, hanem tétel és ellentétel egymásra viszonyított gondolkozási közvetítése; nem kategóriák üres alkalmazása a gondolkozás tárgyaira, hanem megfordítva, ezek szoros gondolkodás után lényé, fogalommá, eszmékké földolgozása. Így nem csak át nem változása az aristotelesi dialecticának mint fölszólító gondolja, de azzal nem is rokon, nem is jó általa létre a természeti és szellemi világ mint fölszólító akarja, hanem Énünk ezek fölött mint adatok fölött gondolkodik, fogalmat és eszméket alkot.”

Mindez értékes összefoglalása a hegeli dialektikának.

Warga János után Szeremley Gábor szolt hozzá a vitához, de véleménye különbözött Wargáétól. Szeremley szerint Warga figyelmen kívül hagyja, hogy Hegel egész rendszere az istenségen alapszik. Szeremley a hegeli filozófia hármasszerkezetében a keresztény vallás alaptételeinek tükörképét látja.

⁸ *Athenaeum* 1838. I. félév. 721–728.

⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a VAN kifejezést Warga János itt a Sein=lét értelemben használja. Az Akadémiának 1844-ben beküldött kézírata: *Észtani műszavak* c. művében már nem a VAN-t, hanem lét szót használja. *Észtani műszavak* (1844. november), MTA Könyvtára, Kézirattár, Nyelvtud. 2. r. 23/11.

¹⁰ *Figyelmező* 1839. II. köt. 92–109.

Warga János állást foglal Szeremley teológiai értelmezése ellen *A philosophia tekintettel Szeremley Gábor Értekezésén Hegel a mint van*¹⁰ című tanulmányában. Tiltakozik a dialektikának a Szentháromságtannal való azonosítása ellen. „Amikor Szeremley ezt teszi — írja Warga — akkor a nagy philosophust scolasticussá alacsonyítja”.

Warga a tartalmat és nem a formalizmust helyezi előtérbe Hegel filozófiájának értelmezésekor, s ez lehetővé teszi számára, hogy a filozófia olyan meghatározásához is eljusson, amely bizonyos pontokon az ifjúhegeliánusok felfogását is meghaladja, ha csak követelés formájában is.

„A philosophia — írja — scholasticismustól és mysticismustól menten eszméket fejtsen, elveket alkosson, ezek által az ész uralkodását alapítsa meg, majd a gondolkodó ész magas eszméi által vizsgálván a különös tudományokat, ezeket tökéletesítse.”¹¹

Vecsey nem elégszik meg a Wargától és Szeremleytől kapott válaszokkal, tovább kérdez és támad. A vita további menetének részletes ismertetése nem feladatunk, bár Warga János még néhányszor hallatja szavát, alapvető dolgok már nem hangzanak el. A továbbiakban a vita eltolódik a vallás és a hegeli filozófia viszonyának taglalása felé.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy hegeliánusainknak nem sikerült ugyan mestereiket az ellenféllel szemben tisztázniuk, de munkájuk mégsem volt hiábavaló, mert a későbbiekben a hegeli filozófia lassanként általános elismerésre és tekintélyre tett szert.

Ha Warga János szerepét próbáljuk értékelni a magyar „Hegel-vitában”, elmondhatjuk róla, hogy teljes meggyőződéssel állt ki a haladónak számító filozófiai rendszer mellett, írásából kitűnik, hogy jól ismerte és értette is Hegelt. Nyíltan vállalta véleményét, saját nevéen írt, nem úgy, mint a névtelenségbe burkolódzó Vecsey. Kifejezésmódja ugyan valóban elég bonyolult, de nem „érthetetlen” és nem „borzalmas”, mint ahogy Horkay László egy régebbi és egy újabb tanulmányában jellemzi.¹²

Abban sem tudunk egyetérteni Horkay Lászlóval, hogy a vita során Warga János döntő vereséget szenvedett volna. „... nem csodálhatjuk, ha a roppant ötletes, és ellenfelei gyöngeségeit kihasználó Vecsey József úgy kikészítette a «pör» folyamán szegény Wargát, hogy szinte az egész ország rajta nevetett” — írja.¹³

Valószínűleg az az igazság (mint ahogy ezt egy levelében¹⁴ említi is), Warga nem tartotta méltó, felkészült vitapartnernek Vecseyt, aki tudvalevően csak a korabeli magyar, esetleg német nyelvű Hegel interpretálásokból tájékozódott a hegeli rendszerről, de az eredeti munkát nem ismerte.

Taubner, Tarczy és Warga is abbahagyta a vitát. Az előbbieknél másfelé fordult az érdeklődése, Warga pedig ekkor már megírta,¹⁵ sőt talán tanította is a hegeli logika szellemében írt *Gondolkodástanát*. Ő bízott a saját, Hegelre vonatkozó nézeteinek igazságában, és tudta, bármiféle vitában való győzelemnél többet ér, ha tanítványaival ismerteti meg Hegel tanait.

¹¹ WARGA János: *I. m.* 109.

¹² HORKAY László: *Hegel phaenomenológiája*. Szeged, 1943. 14. és uő: *A hegeli viták szerepe az egységes magyar filozófiai műnyelv kialakításában*. Magyar Filozófiai Szemle 1970/5. 295—305.

¹³ *I. h.*

¹⁴ Warga János Vandrák Andrásához. MTA Könyvtár Kézirattára Ms 302.

¹⁵ WARGA János jelentése az Akadémiának az 1839-es év folyamán végzett irodalmi munkásságáról. MTA Könyvtár kézirattára 310/1839.

II. Warga János hegeli szellemben írott filozófiai rendszere — tankönyvekben

Hazánkban Warga János volt a legkövetkezetesebb és legfáradhatatlanabb Hegel-követő. Míg sokan csak egy-egy eszmetörédeket vettek át Hegeltől, ő egy egész filozófiai rendszert alkotott Hegel szellemében.

Magyarországon az 1850-es években kialakult politikai helyzetben mindenféle tudomány művelése, így a filozófiáé is, nagy nehézségekbe ütközött. Bármiféle haladó gondolat akkor üldözendőnek számított. Ilyen körülmények között, olyan tankönyveket kiadni a gimnáziumi ifjúság számára, amelyek gondolkodásra serkentettek, nem volt kis vállalkozás.

Ha a kort, és abban a tudományos gondolkodás helyzetét fel akarjuk idézni, elég ha megemlíjük Szász Károly¹⁶ írását, amely jól jellemzi az akkori állapotokat, a Nagykőrösi Református Gimnáziumban tanító tanárok helyzetét.

„Állunkat kiborotváltá ugyan Thun Leone reglementje a Schulrath minden negyed-évbén jelentést tett rólunk mint valami rendőri felügyelet alatt álló internáltokról, de azért mi szabadon hirdettük nemcsak a tudományt, hanem a hazafiságot is.

Szász azt is megjegyzi még, hogy a Nagykőrösi Gimnázium „az akkori kormány által kancsal szemekkel nézett *politikai és tudományos központ* volt”.

Nem szükséges azt bizonygatnunk, hogy milyen nagy szerepe volt ebben Warga Jánosnak.¹⁷ Most azonban szorítkozzunk csak filozófiai rendszerének rövid megismertetésére.

Előljáróban annyit kell elmondanunk, hogy Wargát a filozófiatörténet a baloldali hegelianusokhoz sorolja, mivel Hegel rendszerében a haladó vonásokat, a dialektika eszméjét részesítette előnyben. Eltérően azonban a német baloldali hegelianusoktól, ő nem kapcsolta össze a dialektikát a vallásellenes küzdelemmel.

Warga teljes filozófiai rendszert alkotott, amelyet tankönyvek formájában publikált. Írt logikát, természetfilozófiát, megírta a maga szellemfilozófiáját. Írt etikát, jogtant, államtant, vallástant, filozófiatörténetet. Emellett rendszeres pedagógiát is alkotott, melyben szintén fellelhetők hegeli gondolatok.¹⁸ Hegelhez hasonlóan ő is teljességre törekedett. Rendszerének fő gondolatai, melyek azonosak Hegelével, a következők.

Az ő felfogása szerint is minden természeti és társadalmi jelenség alapja az „abszolút szellem, abszolút eszme”, amely Warga terminológiája szerint egyszerűen „eszme”. Tehát ő is objektív idealista és az ő filozófiája is, miként Hegelé, belsőleg ellentmondásos. Mesterével együtt ő is vallja, hogy érzékelné csak konkrét tárgyat lehet, míg a gondolkodás nem függ közvetlenül a tárgyaktól. Neki is az a véleménye — és erre tanítja tanítványait is —, hogy gondolkodással, a fogalmak segítségével a tárgyak általános és lényeges jegyeit felismerhetjük.

Miként a korabeli Németországban, Magyarországon is szűklátókörű empirizmus uralkodott a tudományokban, a tudományok oktatásában még inkább. Akkoriban sokan kételkedtek az elvont gondolkodás hatékonyságában, sőt egyenesen lebecsülték, a magyar szellemtől távol állónak tartották. Szontagh

¹⁶ Szász Károly emlékezése a Nagykőrösi Gimnáziumra. Fővárosi Lapok 1879. 291. sz.

¹⁷ Csábító lenne részletesen beszámolni Warga János haladónak számító, sőt sokszor forradalmi politikai nézeteiről, melyeket gondosan elrejtett, de a figyelmes olvasó felfedezheti minden sorában.

¹⁸ Műveinek felsorolását lásd az Irodalom-részben.

Gusztáv¹⁹ konzervatív filozófusunk kimutatta, hogy milyen korszerűtlen nálunk a filozófiai szemlélődés: „a nemzet ép veleje, s gyakorlati élettől el nem tántorítható iránya” távol tart minket a Hegel-féle filozófia elterjedésétől „a magyar világ ennek nem kedvező”.²⁰

Erdélyi János így ír Wargáról ezzel kapcsolatban: „Hegel a lelkébe rögzítette az egyetemes szellem, az általános emberi ész kultuszát. Mint vérbeli hegeliánus, szatirikus hévvel védi meg Szontaghék támadásával szemben a német idealizmust s ezzel a filozófia teoretikus jellegét.”²¹

Tehát láthatjuk, hogy Warga János hitt az elvont gondolkodás létjogosultságában, bár úgy, mint Hegel, ő sem értette meg a bonyolult kapcsolatot, ami az érzékelés és a gondolkodás között fennáll. Hegelhez hasonlóan az ő rendszerében is a gondolkodás nem a tudományos megismerés, nem a külső világ visszatükrözése, hanem a tudatban benne rejlő ismeretanyag tudatossá válása. A megismerés e szerint a koncepció szerint a szellem önfelismerése.

Az a hegeli gondolat is világosan kivehető Wargánál, hogy a fogalom minden létezőnek a lényege, az anyag csupán külső burka. Hegellel együtt ő is vallja, hogy az értelem minden létezőnek sajátja, a világ értelmes és logikus, olyan törvények szerint fejlődik, amelyek gondolkodásunkra jellemzőek.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Warga János rendszerének lényege, Hegelhez hasonlóan, a lét és tudat azonosítása (Warga terminológiája szerint VAN = ész, később már lét = ész) és minden folyamatnak a gondolkodási folyamatra való visszavezetése. A gondolkodás az ő koncepciója szerint nemcsak feltárja a jelenségeket, hanem azok a gondolkodás által léteznek, keletkeznek és múlnak el.

Warga János rendszere hasonló területeket foglal magába mint Hegelé. Hogy miben *különbözik* rendszere Hegelétől, azt ő maga fogalmazta meg legjobban *A bölcsészeti tudományok rendszerének alapvonalai (Encyclopädia)* című munkája harmadik kiadásának előszavában:

„A bölcsészeti tudományok rendszerét azon iskola bölcsészeinek nézetétől, amelyek nyomán járok, t. i. a Hegel iskolájától eltérőleg, a lélektannal kezdem meg; tehát különbözöm:

1. Kiindulásra nézve, a mennyiben a bölcsészeti tudományok rendszerét a lélektannal kezdem meg; megkezdem pedig azt ezzel azért, mert úgy vagyok meggyőződve, hogy lelki erőnk vagy tehetségünk fejlődése az első alap, mit ismernünk kell, azután kell ismernünk a kifejelett lélek munkásságának, mely a gondolkodásban áll, törvényeit; mindezek után ismeretünk megalapításának elveit, vagyis először a lélektant, azután a gondolkodást, végre az eszmetant, melyek egymáshoz alapító és megalapítottsági kölcsönös viszonyban állnak. De

2. Különbözöm az általam vallott iskolától a bölcsészet tartalmának rendszerré alkotási módjára nézve is, a mennyiben az egyes bölcsészeti tudományok tartalmát véve, mindig könnyebb és tapasztalatiabb tartalomról emelkedem nehezebbre és elvontabbra; még pedig úgy a nagyobb mint kisebb egészet tekintve; mert például: a lélektannak anthropologia részében vagy a természeti lélektanban, több tapasztalattal találkozhatni, mint a tudó lélektanban, ebben ismét többel, mint az öntudó- és önkakorban; továbbá a lélektan általán véve könnyebb fölfoghatású, mint a törvényekre emelkedő gondolkodás; de ez ismét könnyebb, mint az elvont elveket kereső eszmetan.

3. Különbözöm az általam vallott iskolától előadási módszerre nézve is, a mennyiben akármely egyes bölcsészeti tudományt mind egészet tekintve, abban az egyenkéntiesről emelkedem a különösrre, ettől az egyetemestre; de azért az egyes §-okban mindenütt az egyetemesebb fogalom alá viszem a különöst és egyenkéntiest, hogy a fogalom aztán,

¹⁹ SZONTAGH Gusztáv: *A német szemlélődő philosophia berlini táborozása*. Athenaeum 1842. I. félév 1.

²⁰ SZONTAGH Gusztáv: I. m. 17.

²¹ ERDÉLYI János: *A hazai bölcsészet jelene*. Pest 1857. 10.

mint concret vagy összetes fejljék ki, vagyis hogy a fogalom valódi legyen, valósuljon, és valóditást igényeljen; így módszeresen elemeztet és szerkesztett, vagy visszamenő és előhaladó együtt, de úgy hogy az magából a gondolathól az egyetemes és különös ellentéteinek kiengesztelődése és egysége szerint fejlődik folytonosan, azaz: módszerem dialecticus vagy inkább geneticus.

En ezen bölcsekedési utat Aristotelesre gondolva mertem megkísérteni, viszonyítván Aristotelest Platoval, — mondom — csak megkísértem ezen bölcsekedési utat; azonban nem hibázom-e, és pedig nem hibázom-e igen nagyot? ezt vakmerően tagadni nem merném; ezt úgylis más ítéli meg és ítélje! de egyszersmind mutasson akár maga jobbat, akár az ellenkezőnek előnyét.”²²

Ezek után Warga János egyes műveit próbáljuk elemezni, nyomon követve bennük a hegeli gondolatokat, amelyeket ő — ne felejtjük el — már a 40-es évek elejétől kezdve tanított és terjesztett tanítványai között. Ezek a 17—18 éves ifjak, akik amúgyis olyan korban éltek, amely fogékonyra tette őket minden új eszme befogadására, magukban hordozták és továbbvitték ezeket a tanokat.²³

Hegel rendszerét követve vegyük először Warga János *logikai* műveit sorra. Logikai nézeteit a több kiadást megért *Gondolkodástan* kötetében fejtette ki. Mint már utaltunk rá, első „gondolkodástanát” még 1839-ben megírta (és tanította), de nyomtatásban csak 1853-ban jelent meg először. Míg Hegel nem írt külön formális logikát, hegelianusaink közül néhányan, köztük Warga is foglalkoznak a *hagyományos logika elemeivel*. (Ennek az az oka, hogy ennek tanítását középiskoláinkban akkoriban megkövetelték). Warga az előszóban utal erre.

„A gondolkodástannak, mint ilyen szükséges tudománynak szerkesztésére és előadására nézve két nézet lett uralkodóvá a bölcészek közt. Egyik a régi Arisztoteles-féle miszerint a gondolkodástan mint alaki tudomány egészen megkülönböztetik a metaphysicai tartalmú gondolkodástantól, a másik a Hegel féle magasabb értelmű gondolkodástan.”²⁴

Ez a szembeállítás Wargánál nem jelenti az arisztotelészi logika elutasítását, igazságtartalmának elvitatását, hanem logikai, sőt pedagógiai előzménynek tekintti, melyen keresztül vezet az út Hegel „magasabb értelmű” logikája felé.

Nézzük meg, hogyan viszonylik a hegeli dialektikus logika a formális logikához? És hogyan jelenik meg ez a viszony Warga János *Gondolkodástanában*?

Hegel logikájának alapvető elgondolása: a gondolkodásformákat a tartalommal való egységben vizsgálni, a gondolkodást a létezéssel való kapcsolatában és egységében felfogni, a logikát mint a világ megismerésének logikáját kidolgozni, a gondolatformákat fejlődésükben tekinteni. Ez nem jelent mást Hegelnél (és Wargánál), csak azt, hogy a gondolkodást mint dialektikus folyamatot kell

²² WARGA János: *A bölcseleti tudományok rendszerének alapvonalai*. Pest 1869. IV—V. 1.

²³ Itt volna érdemes megjegyezni, hogy a Nagykőrösi Gimnázium nyomtatott *Értesítői* az 1853—54-es tanévtől kezdve minden évben megjelentek. Ennek adatait egyeztetni lehetett a Nagykőrösi Gimnázium kéziratok Adattáráiban található információkkal. (Lelőhelye a Dunamelléki Református Egyházkerület Könyvtárának kéziratára.) Eszerint ebben az időszakban Warga János tanította a nyolcadik osztályokban a „bölcselet-tani” tárgyakat heti 2 órában. Az évenkénti bontást nem érdemes itt ismertetni, de meg kell jegyeznünk, hogy az 1853/54-es tanévtől az 1872/73-as tanévig összesen 634 diák tanulta Warga János hegeli szellemben írt filozófiáját, csupán Nagykőrösön. (Az ország más gimnáziumaiban is használták a tankönyveket!) Ha figyelembe vesszük azt is, hogy olyanok kerültek ki a Nagykőrösi Gimnázium falai közül ebben az időszakban, mint Sziládi Aron és Galgóczy Károly, Akadémiánk tagjai, Hagymási Lajos a Kisfaludy Társaság tagja, Arany László és még sokan, akikből később ügyvédek, tudósok, tanárok, papok lettek, Warga tankönyveinek hatása nem elhanyagolható.

²⁴ WARGA János: *Gondolkodástan* II. kiadás 1861. Kecskemét, II.

elemezni, a gondolkodás, a megismerés történeti és fogalmi dialektikáját feltárni.

Ha gondosan végigolvassuk Warga János *Gondolkodástanát*, világos, hogy ő is, mint mestere Hegel, a fogalom, ítélet és következtetés elméletét új alapokra fekteti. Folyamatosan feltárja az átmenetet az egyik gondolatformától a másikba, a fogalom átnövését az ítéletbe, majd megismerteti tanítványait az ítéletformák és következtetési formák belső dialektikájával.

Ugyanilyen részletességgel — hegeli alapokon maradva — írja le az általános és különös egységének (amelyet ő általánosnak és egyenkéntiesnek nevez) dialektikus felfogását.

Hosszan idézhetnénk Warga *Gondolkodástanából* olyan részleteket, amelyekben fellelhetők a hegeli logika gondolatai. Erre sajnos egy ilyen rövid tanulmány keretében nincs lehetőség. Egy jellemző gondolatot azonban illusztrációként kiragadhatunk.

Mint tudjuk, Hegel megkísérli az elmélet és gyakorlat kölcsönhatását analizálni logikájában. A gyakorlat nála végső soron nem anyagi gyakorlat, hanem szellemi tevékenység. Ez a gondolat világosan megjelenik Warga János munkájában is.

„A szemlélődés is elmélkedés, csak hogy kizárólag öntudatunk világában az eszmék közt való elmélkedés és azok valósulásának keresése, az elmélet vagy tulajdonképpeni elmélkedés pedig az eszmék közt való mozgás, visszahatással a tapasztalatra.”²⁵

Nézzük meg végül Warga módszerét, amit *Gondolkodástanában* követ: „A gondolkodás egyes elemeitől emelkedem a gondolat részletes szerkesztésére, ettől ismét az egyetemesre, a szövevényesebb rendszertanba, melynek ismét csak elemeit érintem.”²⁶

Sándor Pál szerint módszerében Warga az indukciót a dedukció előkészítő szakaszának fogja fel, és a dialektikus elv érvényesítésére mutat az a törekvés, hogy az általános elérésével ne fejezze be a következtetési folyamatot, hanem magasabb fokon visszatérjen az egyes elemekre.

Összefoglalásképpen Warga logikájáról elmondhatjuk, hogy kora tudományos színvonalán álló munka. A logika akkori, legkorszerűbb eredményeit foglalja össze világosan, következetesen, helyenként igazán élményszerű példákkal világítja meg a sokszor bonyolult logikai tételeket.

Ha arra gondolunk, hogy *tankönyv* volt, különösképpen értékesnek kell tartanunk pedagógiai szempontból is. Tudjuk, hogy a jó tankönyvnek sokféle belső és külső feltételnek kell megfelelnie, hogy a tanuló megfelelő munkaeszköze lehessen.

A belső feltételek közül a legfontosabbak:

1. Tagolása, szerkezete tükrözze a tanítási-tanulási anyag felépítését, jelezze az anyag feldolgozásának módszerét. — 2. Segítse az egyéni tanulást, fejlessze a gondolkodást, a tanulási képességeket. — 3. Stílusa keltsen érdeklődést.

A külső feltételek szempontjából a tankönyv alakjának, fűzésének, a papír minőségének, a betűk nagyságának, a használt betűtípusok változatosságának van fontos szerepe a tanulhatóságban és a taníthatóságban.

Bár most a *Gondolkodástan*ról van szó, ez a megállapítás Warga minden tankönyvére vonatkozik. A jó tankönyv külső és belső feltételeinek ezek a könyvek maximálisan megfelelnek. Szerkezetük, felépítésük mintaszerű. A külső felté-

²⁵ WARGA János: I. m. 117.

²⁶ WARGA János: I. m. 2.

telekről csak annyit, hogy ma, 130 év után is jó kézbe venni őket. Szépek, jól olvashatók, a betűtípusok változatosak, a tartalomhoz illőek. Ezek a tankönyvek ma is példaként állhatnak tankönyvíróink és tankönyvkiadóink előtt.

A hegeli rendszert követve térjünk most át a logikáról a természetfilozófiára. Erről a témáról igazán csak röviden szólhatunk, csak az alapvető dolgokat kiemelve. Warga János 1842-ben adta ki *Természettan*²⁷ című munkáját. (Megírása követte, de kiadása megelőzte a *Gondolkodástant*).

E „protestáns felső reál és gymnasialis iskolák számára” kiadott művében ugyan nem mélyed bele abba a kérdésbe, hogy „hogyan lett az életműszertelen anyag életműszeressé” (vagyis az élettelen, élővé) és miképpen ment fel a természet a „növényektől egész az emberig”, de a *fejlődés elvének híve* és az embert is az emlősállatok közé sorolja. Így ír benne:

„Mint hogy az embernél a gerinc egyenes oszlopzattá van kiemelkedve, melynek alzatját a lábak, fejét pedig az agy finom velős idegzetével teszi; az ember is az emlős állatok közé tartozik, és valamint testére nézve egyenes és fölemelkedett alkatú, úgy az agyvelő idegeinél fogva szellemi erejével minden teremtmények fölött kiemelkedett és ura azoknak, amennyiben azokat esze által, mi a többenél mind hiányzik, haszonra tudja fordítani”²⁸

Ez a gondolat két szempontból is nagyon jelentős. Egyrészt azért, mert ebben nem követi Hegelt. Hegel természetfilozófiája tudvalevően erőteljesen szembehelyezkedett a francia materialisták evolucionalista nézeteivel, és különösen az ellen tiltakozott, hogy az ember az állattól származott.

Wargának az ember származására vonatkozó nézete azért is jelentős, mert még nem ismerhette Darwinnak *A fajok eredete* című munkáját, hiszen azt csak 1859-ben adták ki.

Van Warga *Természettan*ában még egy fontos gondolat. Ő az élőlények minőségi különbségeit anyagi elemek mennyiségi arányának változásából származtatja:

„Amint ezen különböző elemek különböző arányban vannak valamely testben, a szerint a föld különböző növényeket terem, a növények különbözőleg fejlődnek, különböző szemeket alkotnak, valamint az állatok kifejlése és neme eszerint különböző”²⁹

Warga a hatvanas évek elején rendszeres természetfilozófiát dolgozott ki. Ezt a művét nem tudta kiadni, de kéziratban talán megvan valahol. Ha előkerül, megtudhatjuk majd, tükröződik-e benne a darwinizmus.

Az azonban tény, hogy a most tárgyalt *Természettan*ban van egy külön paragrafus az életműves testek nemesítéséről, azaz arról a gyakorlatról, amely Darwin tanának egyik ösztönzője volt.

A fentiekén kívül az 1842-ben kiadott *Természettan* hasonló dolgokat tárgyal mint Hegel *Természetfilozófia* című műve. Tárgyalja a mechanikát, a hang, a hő és elektromosság problémáit, a növényi és állati szervezettel kapcsolatos kérdéseket.

Warga János többször és mindig magasabb szinten írta meg a maga *szellemfilozófiáját*.³⁰ Filozófiájának ebben a részében tükröződik leginkább a hegeli eszmék hatása. A következőkben szellemi filozófiájának témakörébe tartozó

²⁷ WARGA JÁNOS: *Természettan*. Pest, 1842.

²⁸ WARGA JÁNOS: *I. m.* 155.

²⁹ WARGA JÁNOS: *I. m.* 149.

³⁰ WARGA JÁNOS: *A bölcsészeti tudományok rendszerének alaponaljai*. Első kötet. Pest, 1869.

kérdéseket vesszük sorra. Induljunk ki abból az alapvető hegeli gondolatból, hogy a szubjektív szellem az egyéni tudat fejlődéstörténete. Ezt Warga így fejezi ki: „Gondolkodó énünk a maga lényegéből fokozatosan fejlődve közvetlenül jelentkezik.”³¹

A szubjektív szellem tanát Hegel három részre tagolja, az antropológiára, a fenomenológiára és a pszichológiára.

Ez a hármas tagolás Wargánál így alakul: 1. A lélek mint természeti egyed. 2. A tudó lélektan. 3. Sajátlagos szellemtan.

Az antropológiában az ember még úgy jelenik meg, mint a természetből alig kiemelkedő lény. Ebben a helyzetben még igen jelentős szerepet játszik az ember életében a földrajzi környezet. Ezt a hegeli gondolatot Warga így fogalmazza meg: „Az ember a természeti lények láncolatában egy tag, mint ilyen földünkön éli bolygói vagy planétai életét”.

Warga átveszi Hegeltől az emberfajok osztályozását és értékelését. Ő is, mint Hegel, a fehér (kaukázusi) fajt tartja „tökéletes lelki nyilatkozatúnak” egyetértve Hegellel, aki szerint csak „a kaukázusi fajban jut a szellem abszolút egységbe önmagával, csak itt lép a szellem teljes ellentétbe a természetességgel, csak itt jut el önmeghatározásához”.³²

Warga életkori szakaszbeosztása és ezek tartalma is megegyezik Hegelével. Hegelhez hasonlóan gondolkodik Warga a vérmérsékletről, az alvásról, az álomról, sőt ő mint pedagógus, aki a lélektan nagy jelentőségűnek tartja az ember nevelésében, érzékletes, világos példákat hoz.

Amikor a lélek tudatosítja önmagát, a lényeg állapotába megy át, és az énné válik. Ahogyan Hegel írja: „E magára irányuló reflexió révén a szellem végleg megszabadul a lét formájától, a lényeg formáját veszi fel és énné lesz.” Az énné válással megjelenik a tudat, amelynek fejlődésével, alakváltozásaival a fenomenológia foglalkozik. Warga ezt a hegeli gondolatot szép magyar nyelven így jeleníti meg:

„A lélek pusztán érzékelő vagy természeti egyed addig, míg a természettel szorosan szövetkezve van vagy míg a természet köteléke alól ki nem bontakozott. Tudó egy-énné lesz pedig, mihelyt a természetiességet magáról mintegy letörlötte, s annak fölébe emelkedett. A tudó lélek mostmár a külvilágot, a természetet mint tárgylagost magának ellébe teszi, azt vizsgálja, s ezáltal a külvilág az ő vizsgálódásának tárgyává lesz; a tudó lélek pedig a külvilágon fölül emelkedvén ezt magának vizsgálódás végett alája veti.”³³

A tudat különböző fejlődési fokokon keresztül öntudattá válik, ezzel a lényeg fogalommá fejlődik a szubjektív szellem szférájában. A fogalom pedig nem más, mint maga a szintetizáló ész. Ebben az összefüggésben arról a megismerési mechanizmusról van szó, hogy a megismerés a lét érzésétől a lényegen át halad a fogalom felé.

Hegel ezt a folyamatot mint a valóságos emberi megismerés fokozatait írja le, s ezeket a fokozatokat követi Warga János is, amíg az „érzéki tudat”, az „észlelet” az „értelmes tudat” fokozatain keresztül vezet tanulóit az öntudat kifejlődéséig. Ezt a folyamatot így foglalja össze:

„Miután a tudó lélek a külvilágot értelmesen megismerte, visszafordul magamagához és a saját énjét kezdi vizsgálni vagy öntudatra emelkedik, és pedig vizsgálja énjét a külvilággal való ellentétben, továbbá ellentétben más öntudó lényekkel, végre kiengesztelő-

³¹ WARGA János: *I. m.* 12.

³² HEGEL: *A szellem filozófiája*. Bp. 1968. 62.

³³ WARGA János: *I. m.* 52.

désben más öntudattal, mely által más öntudatának elismerésére, vagy közös öntudatra jut.”³⁴

„Midőn a lélek már öntudó, más öntudó lényekkel kiengesztelődésre jut s elismeri azt, hogy vannak vele egyenlő öntudó lények, akkor kezd a lélek valóban mint öntudó és ön-akaró szellem szabadon gondolkozni és cselekedni, s ez által emelkedik szellemiségre, mit vizsgálni a szellemtan feladata”.³⁵

Hegelnél a szubjektív szellem fokának harmadik mozzanata az antropológia és a fenomenológia szintéziseként jelenik meg és átvezet az objektivitás szférájába.

A hegeli pszichológia tárgya a szellemi képességek, az értelem és az ésszerű gondolkodás különbsége, stb. Ezeket a kérdéseket tárgyalja Hegel az „elméleti szellem” címszó alatt. (Wargánál is megjelenik mindez.)

Ezt követi az úgynevezett gyakorlati szellem, amelyen belül az érzelmi élet kérdései, különösen az akarat problémája áll a központban.

Az akaratot úgy tekinti Hegel, mint az elméleti és gyakorlati szellem egységét. Olyan aktusnak tekinti, amely mindig az elméleti felismerés birtokában dönt és ez esetben szabad. Hogyan alakul ez a kérdés Wargánál:

„Az elméleti és gyakorlati szabad akarat egysége az általános, a valódi szabad akarat... A szellem öncélját tudja, ezt akarja és valódtíja, s mindent erre vonatkozólag választ... ami igaz elméletileg, az jogos gyakorlatilag.”³⁶

Talán kimondhatjuk, hogy Warga itt közelít ahhoz az engelsi megfogalmazáshoz, mely szerint a tényleges szabadság nem más, mint a hozzáértéssel való döntés. Az akarat mint szabad szellem jelenik meg, dönt, és kezdetét veszi az emberi tevékenység, amely tárgyiassági formát ölt.

Ezzel átlépünk az objektív szellem világába. A szabadság — írja Hegel —, amelynek sajátja a szabadság tartalma és célja, maga elsősorban csak fogalom, a szellem és a szív princípiuma, s arra van rendelve, hogy tárgyissá, jogi, erkölcsi, vallási, valamint tudományos valósággá fejlődjék.

Vessük először össze Hegel *etikai* nézeteit Wargáéval. (Warga önálló etikai művet is írt. Ez Bölcsészettanának negyedik kötete.)³⁷

Hogyan fogja fel Hegel magát az erkölcsöt? „Az erkölcsiség az objektív szellem betetőződése, magának a szubjektív és objektív szellemnek az igazsága.”³⁸

Hegel csak az olyan cselekedeteket tekinti igazán erkölcsösnek, amelyeknek nem a szubjektív önkény a mozgatóereje. A moralitás éppen azt a döntő mozzanatot fejezi ki, amely által az eredetileg külső kényszer jellegű jog belsővé válik. Tehát Hegelnél a moralitás belsővé vált jog.

Hogyan vélekedik erről a kérdéstről Warga?

„Az ember, már mint eszes... öntudatra, önérzelemre, önelhatározásra emelkedett lény nem akarhat mást, mint az erényt, vagy oly szellemi akaratnyilatkozatot, miszerint az ember önelhatározólag, saját belsőjéből indulva ki, cselekedetét egyetemesen tökélytetésének valószínűsítésére célozza.”³⁹

„Az erény belsőnkől önelhatározólag indul ki, s oda tér vissza megnyugtatólag minden belső kényszerítés nélkül.”⁴⁰

³⁴ WARGA János: *I. m.* 68.

³⁵ WARGA János: *I. m.* 68.

³⁶ WARGA János: *I. m.* 112.

³⁷ WARGA János: *Az ethica elemei.* Pest, 1863.

³⁸ WARGA János: *I. m.* 306.

³⁹ WARGA János: *I. m.* 10.

⁴⁰ WARGA János: *I. m.* 11.

Warga három szakaszra osztja erkölcsstanát: Erkölcsi eszmetanra, erkölcsi embertanra és erkölcsi világtanra. Ezekben belül foglalkozik az erkölcsstan fő elveivel, az emberi akarat és szabadság erkölcsi kérdéseivel, a bűn, az erény fogalmával, a jogosság, a jóság és a szeretet erényeivel.

Bár Warga erkölcsstana rendkívül értékes, és korát meghaladó gondolatokat is tartalmaz (pl. kifejezetten internacionalista elveket vall) mégis e dolgozat keretében azokra a nézeteire kell szorítkoznunk, amelyekben fellelhetők a hegeli eszmék. A családról Hegelhez hasonlóan gondolkodik Warga, de a társadalomról és az államról alkotott hegeli nézetek nem kaptak helyet a műben. Nem csoda, hogy Warga a 60-as évek elején nem fejthette ki szabadon nézeteit az államról,⁴¹ a társadalomról. Nem értett egyet Hegelnek azzal az államfelfogásával (ez kézírataiból világosan kitűnik), mely szerint az állam nem hatalmi szervezet, hanem egy osztályok fölött álló intézmény, amely egyedül hivatott és alkalmas a közjólét fenntartására. Nem hihette, hogy az állam az objektív szellem kiteljesülése a társadalmi fejlődés legmagasabb rendű, legtökéletesebb produktuma, mint ahogy azt Hegel állítja. Nem hitte és főleg nem tanította ezt azokban az években, mikor a Habsburg abszolutizmus teljes súlyával nehezedett a már szinte nem is létező magyar államra.

Jól nyomon követhetők a hegeli eszmék a magyar *filozófiatörténeti* írásokban is. Warga János 1863-ban adta ki *A bölcsészettan történetének alapvonalai* című munkáját. Bölcsészettana szerkezetileg és tartalmában is követi a hegeli filozófiatörténetet. Megfogalmazza, sőt tanítja is azt a hegeli gondolatot, hogy a vallás végső fokon felolvad a filozófiában, az abszolút szellem mellett nincs helye Istennek. „A bölcsészettan a vallás igazságait magába venni, földolgozni, s saját eszméivel egyesíteni tartozik.”⁴²

El kell ismernünk, hogy a XIX. századi Magyarországon egyetlen filozófus sem ismertette nagyobb hozzáértéssel, súllyal és terjedelemben Hegel filozófiáját mint Warga filozófiatörténete. Sőt az ifjúhegeliánus mozgalom képviselői (Strauss, Bauer, Feuerbach, sőt Ruge) filozófiai gondolatainak elemzése is helyet kap a műben.⁴³

Ezzel végére is értünk Warga János filozófiai jellegű művei elemzésének. A teljesség igénye nélkül próbáltuk nyomon követni a hegeli gondolatok jelentkezését ezekben az írásokban. Csak a lényeges dolgokkal foglalkozhattunk, így sok részletkérdés megválaszolatlanul maradt.

Van még egy terület, ahol fellelhetők hegeli vonatkozások Wargánál és ez a pedagógia.

III. Warga János pedagógiai rendszere és a hegeli eszmék

Warga János korának kiemelkedő pedagógusa, pedagógiai teoretikusa volt. Számos tanulmányt, cikket írt a nevelés kérdéseiről, gyakorlati pedagógiai tevékenységet fejtett ki, iskolaszervezői munkássága is kiemelkedő jelentőségű. E tanulmány keretében pedagógiai munkásságának csak egy vonatkozását

⁴¹ Meg kell jegyeznünk, hogy írt Bölcsészeti államtant, de ennek kéziratát nem sikerült megtalálnom. Valószínűleg a Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztályának részlege őrzi a Nagykőrösi Református Gimnázium anyagai között.

⁴² WARGA János: *A bölcsészettan történetének alapvonalai*. Pest, 1863. 196.

⁴³ Idézzük emlékezetünkbe ismét, hogy tankönyvről van szó, és a XIX. század 60-as éveinek elején vagyunk Magyarországon!

emelhetjük ki, azt, hogy pedagógiai rendszerében hogyan tükröződnek a hegeli eszmék.

Warga János három kiemelkedő rendszerező pedagógiai munkát adott ki. Ezek a következők: *Egyetemes és elemi oktatástan*. (Tanmódszer és methodica) mindkét hitv. evang. Huologicum seminariuumok s főleg praeparoudiák számára. Pest 1858. — *Nevelés és oktatástan kézi könyve*. Pest, 1860. — *Gymnasiumi Paedagogia*. Pest, 1873.

Hegelnek a nevelés szükségességére és nagy fontosságára vonatkozó felfogása logikusan következik filozófiai nézeteiből. Ha az emberiség fejlődése nem egyéb, mint a szellem kibontakozása, a szabadság öntudatosulásában való előrehaladás, akkor, minthogy az egyes ember fejlődése az egész világtörténelmet mozgató világszellem kibontakozásának megisméltése, a nevelés feladata az egyénben a szellem szabadságának megvalósulását elősegíteni.

Hegel szerint az állat természeti lény. Az ember azonban kettős lényegű, egyrészt természeti, másfelől szellemi lény. Az ember azonban nem szabad, rabja a természeti feltételeknek és csak nevelés útján emelkedik a természet korlátai fölé, a szellem szabadságának világába.

A pedagógia — mondja Hegel — az a művészet, amellyel az embereket erkölcsösebbé tesszük. A nevelés az embert természetes lényként veszi, és megmutatja az utat, hogy újjászülessék, vagyis hogy első természetit második szellemi természetté változtassa át úgy, hogy az, ami szellemi, megszokássá váljék. „Hegel szerint tehát a nevelés szükségességét és egyben a gyermek jogát a neveletésre az indokolja, hogy az ember rendeltetése a tudatos erkölcsiség fokára való felemelkedés, és ezt a rendeltetését csak nevelés útján értheti el.”⁴⁴

Warga János *Neveléstanában* ezt a hegeli gondolatot a következőképpen fogalmazza meg:

„Mint az állati életben minden a kényszerűség vas törvénye szerint történik, úgy az emberi állományban is a testi oldal ezen törvénynek van alávetve. Azonban az eszméletes élet, a pusztán természeti élet hatalma alá vetvén azt ily viszonyban tovább fejti, észí és szabad letté emeli föl. Ezen fokra emelkedve . . . ő szabadon és szellemileg cselekszik . . . És éppen ezen . . . szabad munkásság az emberen rendeltetése, hova az embert fölmúlni a nevelés föladata.”⁴⁵

Amikor Hegel felismeri a nevelés nagy jelentőségét, rámutat azon korlátaira is, amelyek szerinte a legfontosabbak. Hangsúlyozza, hogy az ember bizonyos adottságokat hoz magával, amely korlátozza a nevelést. Kimondja azt is, hogy a nevelés nem irányulhat másra, mint annak kibontakoztatására, ami az emberben csíraszerűen adva van. Ez a gondolat abból a filozófiai álláspontjából fakad, hogy a világ fejlődése nem egyéb, mint az abszolút eszme potenciális tartalmának megvalósulása.

Ez a gondolat is megtalálható Warga János pedagógiai elméletében, de szerinte a környezeti tényezők is hatást gyakorolhatnak az ember vele született adottságaira, jó vagy rossz irányba terelhetik.

A nevelés tényezői Hegel szerint a család, az állam, az egyház és végül maga az élet. A nevelés kezdeti szakaszában döntő fontosságú a család szerepe. A családi élet egysége, a kölcsönös szeretet és bizalom a legfontosabb feltétele az egyén erkölcsi személyiséggé válásához. Ezt a hegeli elvet tartja szem előtt Warga János, mikor így fogalmaz:

⁴⁴ DÉNES Magda: *A neohumanizmus és a német idealizmus pedagógiája*. Bp., 1971. 97.

⁴⁵ WARGA János: *Neveléstan*. Kecskemét, 1845. 8.

„A szülék maguk a szó legsajátabb értelmében nevelők. A szülei ház szentegyház legyen, melyben a növendék semmi rosszat nem lát vagy hall. Egy nemes és szeretet által összefogott családi kör az, melyben az erkölcsiség elemileg inkább meggyökerezik, az erény leginkább tenyészik.”⁴⁶

FEHÉR, KATALIN

Hegels Ideen in unseren Schulbüchern im XIX-ten Jahrhundert

Weder die ungarische Philosophiegeschichte, noch die Erziehungsgeschichte beschäftigte sich nicht mit János Wargá (1804—1875) nach Verdienst, obwohl sein Lebenswerk — dessen grössere Teil in Schulbüchern veröffentlicht wurde — ein im Geiste Hegels erzeugtes philosophisches und pädagogisches System vertrat. Im ersten Teil ihrer Abhandlung bezeichnet die Verfasserin die Platz Wargás unter den ungarischen Hegelianern, und analysiert seinen im sogenannten „ungarischen Hegel-Streit“ eingenommenen Standpunkt. Dann zählt sie seine im Geiste Hegels geschriebene Schulbücher auf und analysiert die in ihnen auffindlichen Wirkungen ebenso wie die selbstständigen Eigenarten. Sie analysiert auch Wargás philosophisches System, welches in seinen logischen, naturphilosophischen, ethischen, rechts- und staatswissenschaftlichen, philosophisch-geschichtlichen und pädagogischen Schulbüchern publiziert wurden. Seine Ideen, die er seit den 40-er Jahren des 19. Jahrhunderts auch als Professor verbreitete, hatten einen bedeutenden Einfluß an das ungarische Denken.

⁴⁶ WARGA János: *I. m.* 59.

A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története

Sopron és Sárvár mellett a dunántúli reformáció harmadik jelentős centruma Pápa városa volt.¹ Különböző történelmi források, írásos dokumentumok és tárgyi emlékek alapján a pápai „Schola reformata” alapítását 1531-re vezethetjük vissza. Az iskola tehát már a városnak a reformációhoz való csatlakozásakor megalakult, de az is lehetséges, hogy a már meglévő városi, ill. plébániai iskola egyszerűen protestáns intézménnyé alakult át. Természetes, hogy eleinte a lutheri reformációt követte, s hogy az első ismert nevű iskolamester („ludi magister”), Gyzdawith Péter Luther követője volt, aki kapcsolatban állott Sylvester Jánossal.² Talán Gyzdawithra vonatkozik a győri székeskáptalan számadáskönyvének 1543. március 24-i bejegyzése, ami elmondja, hogy a pápai protestáns iskolamester nem jó szemmel nézte, hogy Győrött még 1543-ban sem terjedtek el a protestáns tanok, ezért az említett évben ellátogatott a városba, ahol a számadáskönyv szerint „... ez a Luther Márton” a szentek tisztelete, s az egyházi méltóságok, ill. a hierarchia ellen szónokolt, ezért a káptalan lefogatta s feljelentette a Pozsonyban időző püspöknél.³

Dunántúlon a helvét és a lutheránus irányzat szétválására tulajdonképpen a csepregi kollokvium alkalmával került sor 1591-ben. 1595-től pedig Beythe István kizárólagosan csak a reformátusok püspöke volt. Ez a szétválás Pápán valamivel korábban megtörténhetett. Valószínű, hogy az 1560-as évek végéig még a lutheri irányzat volt az uralkodó, hisz ez idő tájt Sztárai Mihály vezette a gyülekezetet. A hetvenes évek elején — Huszár Gál működése következtében — a pápai gyülekezet már a helvét irányhoz jutott közelebb. Az évtized közepére pedig már határozottan a kálvini irányú reformáció követője. Lelkészük Huszár Dávid, itt nyomtatta ki a Hercegszőlősi Kánonok-at, s a Heidelbergi Káté-t, a magyar kálvinizmus e két alapvető hitvallását (1577).⁴

Ekkorra már az iskola is a kálvinisták irányítása alatt állhatott. Ezt azonban csak Hollósi Péter rektorságától lehet hiteles adattal alátámasztani, vagyis

¹ PAYR Sándor: *A dunántúli evang(élikus) egyházkerület története. I. k.* Sopron, 1924. 166.

² Gyzdawith Péterre l. bővebben RUZSÁS Lajos: *A kialakulástól a szatmári békéig (1531–1711)*. In: *A Pápai Kollégium története*. Bp., 1981. 12–13. BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Bp., 1958. 146–147.

³ IVÁNYI Béla: *A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei*. Bp., 1918. (Szent István Akadémia 1. k., 1. szám.) 17.

⁴ RMNY 393. (Lelőhelye: Ráday Könyvtár. Budapest, Református Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen.) RMNY 394. (Ráday Könyvtár.) RMNY 395. (OSZK. Helikon Könyvtár. Keszthely., A Dunántúli Ref. Egyházkerület Könyvtára. Pápa. A továbbiakban: DREK.)

1585-től. Ettől az időtől kezdve az iskola már nem triviális iskolaként működött, hanem mint „schola illustris”.⁵

A protestánsok iskoláikat tudatosan igyekeztek fölébe emelni a középkori skolasztikus oktatás színvonalának. A keresztyén oktatás céljait fel nem adva, programjukká tették az új világi értelmiség kialakítását is. Életre hívták a klasszikus görög-latin műveltség, és az új eszme átadására hivatott iskolarendszert, a kollégiumot.⁶ Ilyen iskola volt a pápai is. Ennek a kétirányú, vallásosvilági oktatásnak a szükségletei és igényei határozták meg a könyvtár kialakítását és korai fejlődését. Az iskola mellett kétségtelen, hogy ez időben is létezhetett egy kisebb könyvgyűjtemény, ami az iskolai oktatást segítette. Valószínű, hogy a korábbi szerzetesi, ill. városi-plébániai, majd az evangélikus iskola csekély könyvanyagát — zömében még kéziratos könyvekkel — is a református iskola örökölte. Ez a törzsanyag azonban az idők folyamán elpusztult vagy elkallódott. Ezt erősíti meg egy eddig ismeretlen iskolai kompendiumban talált feljegyzés, amelyet egy Áts János nevű diák, valószínű, hogy Tóth Ferenc pápai professzor előadásai nyomán írt le.⁷

„Hogy pedig a Tanuló Ifjuság tanulása jobban eszközöltessék s a Protestans Vallás is ezen a részen nagyobb előmenetellel terjesztessék itt Pápan egy igen hires typográfia állíttatott fel, tudniillik 1577-be a Hertzeg Szöllösi Cánonok és a Heidelbergi Catechismus ki nyomattattak. Ugyan ezen tzelből . . . gyűjtettetett lassanként egy közönséges Bibliotheca is . . . 1717-dik esztendeig a sok hányattatás miatt igen kevés könyv szereztetett mint ez ki tetszik a Régi Bibliotheca könyveinek azon Catalogussából, mellyet valaki 1706 és 1717 között illy titulus alatt: Catalogus librorum Scholae Reformatae Papensis, Otokotsi Foris Ferentz Theologia Profetica nevü könyvének elein levő egy levél tiszta papirosra le irt, amelly könyv a Henyei Ekklesia könyvei közé került valami módon, de a mellyet azon Ekklesia a most fenálló ujj Oskolanak vissza küldött.”⁸

Sajnos a könyvtár e legrégebb írott katalógusa az Otokocsi-művel együtt elveszett az idők során.

Az iskola legkorábbi törvényei 1585-ből valók, melyek egy 1724-ből származó kéziratban maradtak fenn másolatként.⁹ Ezek sem tartalmaznak ugyan adatokat a könyvtár akkori létezésére vonatkozóan, de ez nem lehet bizonyíték arra, hogy a bibliotéka nem létezett, hisz az iskolai törvényekben egészen a 19. sz. elejéig nem találunk ilyen feljegyzést.¹⁰

⁵ SZABÓ György: „Istennek, hazának, tudománynak”. *A Pápai Ref. Kollégium alapításának 450. évfordulójára*. Theol. Szemle 1981/6. 336–340. Kiss Ernő: *A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története. (1531–1895)*. Pápa, 1896. 10–11. LAMPÉRTH Géza: *A pápai ref. főiskola története (1531–1931)*. Pápa, 1931. 21–22. RUZSÁS–TRÓCSÁNYI–BODOLAY–KISS–PÖLÖSKEI: *A Pápai Kollégium története*. Bp., 1981. 17.

⁶ BERLÁSZ Jenő: *Magyarország egyházi könyvtárai a XVI–XVIII. században*. (221–227.) 213 p. In: *Régi könyvek és kéziratok*. Bp., 1974. NPI.

⁷ Áts János iskolai kompendiuma. „XXX. A Pápai Oskoláról.” DREK. Kézirattár. Jelzete: O. 810.

⁸ OTROKOCSI FŐRIS Ferenc: *Theologia prophetica, seu clavis prophetiarum et typorum Scripturae Sacrae* . . . Nagyszombat, 1705. (RMK II. 2234.) Sajnos ez a könyv, a benne levő értékes kézírral együtt elveszett. „Catalogus Libro(rum) eius exhibetur in libro: Theologica Profetica Fr(ancisci) Foris Otokotsi, qui ab Ecclesia Hetenyiensi (reditus) est (vide) Thecam B II. 4. in publica Bibliotheca” — jegyezte fel Tóth Ferenc az O. 903. jelzetű könyvtári matrikula elején. (DREK.)

⁹ „Liber legum coetus Papensis . . . Ab Anno 1585 Rectore . . . Petro Hollosi” DREK. Kézirattára. Jelzete: O. 353. A könyv felső kötéstáblájának belsején olvashatjuk: „Coetus Papensis possidet.”

¹⁰ BORSOS István: *A könyvtár története (3–22.)* 4. In: BORSOS: *A pápai evang. reform. főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története*. Pápa, 1901.

Pápan a 16—17. században két nyomda is működött. Huszár Dávidé 1577 körül, és Szepesvárallyai Bernhard Mátéé 1624—1632 között. Önmagában is érdekes és elgondolkoztató az a tény, hogy a két nyomda ismert, ill. meglevő 18 nyomtatványa közül (L. RMNY I—II. 1473—1635. Bp. 1971, 1983) csupán 3 mű van ma a könyvtár tulajdonában (Huszár Dávid: RMNY 385; Bernhard Máté: RMNY 1343, 1419), azonban ezek is jóval későbbi (18—19. sz.) adományozás révén kerültek a könyvtár állományába. Az iskola és könyvtára, valamint a két nyomda kapcsolatára nézve tehát nem rendelkezünk semmiféle bizonyítékkal.

Az első könyvtártörténeti dokumentumunk 1619-ből való. Schlüsselburgius, Conradus: *Theologiae Calvinistarum libri tres* . . . (Frankfurt am Main, 1594. Spies.) pergamenkötésű könyve felső kötéstáblájának belső részén nagyon halványan kivehető: „Sum Thecae Amplissimi Coetus Ref(ormatorum) Papens(is) ab Anno 1619.”¹¹ A második legrégebbi adatunk 1637-ből származik. Vuicelius, Georgius: *De eucharistia sacrosanctissima ecclesiae Christi Jesu* . . . (Lipscse, 1539. Nicolaus Voulrab.) c. könyvének címlapján ezt a bejegyzést olvashatjuk: „Ex donatione Generosi Domini Andreae Agha collatus est in usum Scholae Papensis 26 die Octobr(is) Anno 1637.” Agha András mezőlaki birtokosról van itt szó, aki 1650 körül a pápai református gyülekezet presbitere volt. A címlapon még a következő beírások vannak: „Liber Andre(ae) de Kewes episcopi Wesprimien(sis) etc. Ecclesiae de Egerzegh Legatus 1562.” Aztán: „Sum Stephani Bejthe de Kev et amicorum 1577.” Továbbá: „Sum Coetus Papensis.” A könyv tehát több 16—17. századi tulajdonos (közülük legérdekesebbek: Köves András és Bejthe István a későbbi református püspök) után került a cötus birtokába.¹² A jellegzetesen tanintézeti gyűjteménynek a „Coetus” volt a fenntartó és kormányzó testülete. A német mintára szervezett hazai protestáns kollégiumok diáksága ezekben az időkben kis közösséget alkotott, amelyet a rektor-professzor vezetésével ugyan, de megszabott törvényeik szerint maguk a tanulók kormányoztak. Ez az autonóm diákszervezet volt a cötus.¹³

A cötus sem gazdálkodhatott mindig legjobban értékeivel — mégha az anyagi nyomorúság és az életbenmaradás követelménye magyarázza is ezt —, hisz a *Catalogus testium veritatis* című (Leiden, 1597) könyvet — a bejegyzés szerint — a cötus 1729-ben eladta. Később vásárolta meg valahol Torkos Jakab I. püspök (1745—1785 között volt a Dunántúli Ref. Egyházkerület szuperintendense), s végül Torkos Jakab II. (1795—1813 között vezette az egyházkerületet) hagyatékával került vissza a könyvtár birtokába, 1817. március 15-én.¹⁴ Sajnos a századelőn még meglevő könyv a II. világháború során ismét — úgy tűnik most már végérvényesen — elveszett, pedig a könyvtártörténeti adalékokon túl, fontos segítséget nyújthatott volna Kanizsai Pálfi János püspök (1629—1641) könyvtárának regisztrálásához, melyről nem sokat tudunk, csak annyit, hogy tartalmában és mennyiségében egyaránt jelentős volt.¹⁵ A könyv címlapján

¹¹ Jelzete: K. III. 522. Pergamenkötés. L. Mokos Gyula: *A pápai ev. ref. főiskolai könyvtár szabályzata 1802-ből*. Magyar Könyvszemle 1903. (166—173.) 167.

¹² Jelzete: K. III. 2993. L. még: Borsos: *I. m.* 4—5. és Mokos: *I. m.* 167.

¹³ *A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára*. Pápa. (99—101.) In: Népművelés Veszprém megyében. I. Könyvtárak. Szerk.: Szabó János. Veszprém, 1965.

¹⁴ BORSOS: *I. m.* 5.

¹⁵ Pápai lelkészként, 1617-ben ő állította fel az első magyar református presbitériumot, az 1630-as Pápai Zsinaton pedig az általa alkotott kánonokban, e „népképviselőti”, a paritás elvére épülő testület felállítását az egész egyházkerületre nézve kötelezővé tette. L. HARGITA Pál—SZABÓ György: *350 éve ült össze a Pápai Zsinat*. Theologiai Szemle 1980/3. szám. 147—152.

ezek a beírások, ill. possessorok voltak: „Jo(hannes) P(álfi) Canisaeus.” A végén: „Ex libris Stephani Medio-Montani Comparantis ex libris Coetus Scholae Ref(ormatorum) Papensis Flr. 3 cum parte altera Anno 1729 die 1 Augusti.” Majd: „Jacobi Torkos 1748.”¹⁶

A cötus tulajdonát képező könyvtárban az iskola széniora lehetett egyúttal a könyvtáros is. A kollégiumi hagyományoknak megfelelően így lehetett ez már a 16–17. században is, de konkrét adatunk erre vonatkozóan csak 1733-tól van. Masenius, Jacobus: *Exercitationes oratoriae* . . . (Köln, 1660) c. könyvének tábláján olvashatjuk: „Nobilis Coetus Reformatorum Papensis 1733 cum Franciscus Kálnai Senior et Thecarius esset.”¹⁷ Áts János már említett iskolai kompendiumának egyháztörténeti részében pedig ezt olvassuk:

„Ez Bibliothecának gondviselői azokból a Togatus Deakokból teltek ki, melyek egyebek közt Weszprémi István Doktornak bizonysgabol vilagos, a ki abból az okból tudniillik maga is itt 1739-be Bibliothecarius volt, Biographia medicorum nevü munkáját elküldette, mellybe azt hogy ő Bibliothecarius volt tulajdon kezeivel beirta.”¹⁸

A Rákóczi-féle szabadságharcot követő időszakban jelentősebb mértékben fejlődött a kollégiumi könyvtár. Számos könyvben található a „Liber Coetus Papensis” felirat, s ezek mellett gyakran olvasható a kölcsönző, ill. az adományozó diákok neve. Susenbrotus, Johannes: *Epitome troporum ac schematum et grammaticorum et rhetorum* . . . (Zürich, 1577.) c. könyvében két érdekes bejegyzést láthatunk:

„Est illustris Coetus Papensis. Ország-könyve ez. Coetus könyve. Ego Sigismundus Sz. Györgyi extuli. Venit in usum Steph. Dios. Vidua defuncti R. D. Greg. Ungvári Scholae Reformatorum Papensi dedit dono. Renovatus est Anno 1718. tempore mandati ab Impe (rato)re contra Reformatos Papenses publicati . . .”

Az iskolát fenntartó pápai reformátusok ugyanis 1718-ban, III. Károly rendelete következtében elvesztették vallásgyakorlati jogukat, kőtemplomukat nem használhatták.¹⁹

Szj Rezső a könyvtárról szóló tanulmányában a következőket írta: „A

¹⁶ Medio-montanus (Felsőbányai), Stephanus (István) könyveinek zöme — az átnézett több száz possessor-bejegyzés szerint nagyrészt Torkos Jakab, I. könyvtárába került, majd a főiskolai könyvtárba. L. RABENAU, Konrad von: *Die Schmuckeinbände der Bibliothek der Reformierten Hochschule in Pápa* (Transdanubien. Aufgenommen von — —. Berlin, 1983. I—III. k. Manuscript.) B. I. Ungarische Einbände. B. II. Niederländische Einbände. B. III. Deutsche Einbände. Rabenau kötetérténeti munkájában közli az általa átnézett több száz könyv könyvészeti adatait, valamint az azokban található possessorokat, és egyéb bejegyzéseket is. Munkájához részletes regisztert is készített. L. DREK Kézirattár. O. 1057. Borsos: *I. m.* 5.

¹⁷ Borsos: *I. m.* 8. Jelzete: B. III. 2108.

¹⁸ „Succinctam hanc Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographiam, IV. tomulis distinctam, sed voluminibus tribus complexam, una cum singulari Opusculorum suorum Hungaricorum Libello, Illustr(is) Gymnasii Helv(etico)rum Conf(ession)is addict(orum) Papensis Bibliothecae grato offert animo Auctor; quippe qui juvenilibus in annis florente olim eodem in oppido Schola studiis suis, per duo et integra lustra, sedulam nauaureat operam nouissime Bibliothecarii quoque munere annui fere temporis spatio functus fuerat, antequam fatorem Ea iniquitate mox diriperetur. Viris Rev(erendissimis) ac Clariss(imis) D(ominis) D(omino) Jos(eph) Komáromi, Szikszai et Jac(obo) Torkos, Verbi D(ei) Praeconibus sacra in eadem ecclesia Papensi rite administrantibus. Debrecini ad diem 26. April. 1796.” VESZPRÉMI István: *Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographiae. I—IV. tomus*. Lipce—Bécs, 1774—1787. Jelzete: C. II. 1712. DREK.

¹⁹ Borsos: *I. m.* 8. Jelzete: B. III. 3142. (Kolligátum)

könyvtárról szóló legrégebbi adat 1647-ből való, Perlaki-Köncöl Márton lévai lelképásztor 1640–1655 közötti egyházlátogatási jelentése említi a főiskolai könyvtárat.” A jegyzetapparátusban arra hivatkozik, hogy Borsos István tanulmányából (A pápai evang. reform. Főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története. Pápa, 1901) vette ezt az adatot. Borsos azonban az említett tanulmányában még véletlenül sem állított ehhez hasnlót.²⁰

A pápai reformátusokat 1660-ban királyi rendelettel megfosztották vallás-gyakorlatuktól, egyúttal elvették templomukat, a lelkészlakást és az iskola-épületeket. Ugyanebben az évben a pápaiak már új templomot, parókiát és iskolaépületet emeltek a régiek tőszomszédságában. Az iskolaépületben külön helyiség szolgálta a könyvesház céljait.²¹ Nézzük meg, hogy mit ír erről Tóth Ferenc pápai professzor:

„... egy auditorium, togatus deakoknak való öt tágas szobák, a tanulo ifjaknak hét classisai, vagyis tanulo különös szobái, egy közönséges könyvesház, a professornak egy szobája és a felső emeleten egy museuma, kántornak is egy különös szobája...”²²

Veresmarthy Mihály (1652-ben a kollégium diákja, később révkomáromi pap, 1664-től másodlelkész Pápán, 1691-től győri lelkész) 1690 táján az Alma Mater-ra hagyta könyvtárát. Ebből kb. 40 mű ma is megvan, többnyire a Régi Magyar Könyvtárba (RMK) tartozó könyvek. Több unikum példány van köztük pl. az RMK. I. 867. számú könyv, amely Felnai Ferenc prédikációját tartalmazza (Bécs, 1653). Hagyatékának zöme az RMK III.-ba tartozó anyag, jobbra peregrinusok akadémiai értekezései. Ezek között szintén jó pár unikum, eddig azonosítatlan, ill. ismeretlen impresszumú kiadvány van.²³

Az iskola, s így a könyvtár fenntartója tehát a pápai református egyházközség volt. Erről a viszonyról tanúskodik a Szenci Kertész Ábrahám által kinyomtatott *Biblia* (Nagyvárad, 1661), ami Komáromi Csipkés György adományaként került a pápai egyházközség birtokába. A címlapon található bejegyzések:

²⁰ SZILV Rezső: *A Pápai Főiskolai Könyvtár és gyűjteményei.* (207–215.) 207. In: Veszprém Megyei Múzeumok közleményei 1978. 13. szám. Perlaki, mint a barsi egyházmegye esperese csak a saját egyházmegyéjében végezhetett egyházlátogatást (canonica visitatio), Pápa pedig egyházigazgatásilag a pápai egyházmegye része volt. Így az iskola is, mert a pápai egyházközség volt a fenntartója. A Dunántúli Ref. Egyházkerület Levéltára (DRÉL, 25/b) őrzi az egyházlátogatási könyv két példányát. („Ordo ad Numerus Ecclesiarum Helv. Conf. addictorum, in senioratu Levensi in Comitatus Bars et Hont... Anno 1655.” Az egyik példány eredeti, a másik másolat, az egyiket 1712-ig, a másikat 1741-ig vezették folytatólagosan. Ebből és Sz. Kiss Károly kitérő könyvéből (*Monográfiai vázlatok a barsi ref. esperesség múltja s jelenéről.* Pápa, 1879. 111–129.) tudjuk, hogy az egyházmegyei könyvtár már a 17. században jelentékeny volt, s Perlaki valószínűleg erről ír.

Perlaki Könczöl Márton, lévai lelkész, barsi esperes egyébként a dunántúli egyházkerület történetére vonatkozóan több adattal is segítette a magyar protestáns egyháztörténet megírásához adatokat gyűjtő Szilágyi Benjamin István. Értékes adatgyűjtését, mint tudjuk, Debreceni Ember Pál értékesítette *Historia ecclesiae reformatae*... c. munkájában (565–567.) L. még: Szilágyi Benjamin István Synodalia c. kéziratgyűjteményét a Debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtárában (Jelzete: R. 575.) L. még: THURY Etele: *A dunántúli ref. egyházkerület története. I. k.* Pápa, 1908. 453, 458, 460.

²¹ BORSOS: *I. m.* 5. PONGRÁCZ József: *A pápai református főiskola könyvtára.* Pápa, 1931. 2.

²² TÓTH Ferenc: *A pápai reformata szent ekklesianak rövid históriája*... Komárom, 1808. 27.

²³ BORSOS: *I. m.* 6. PONGRÁCZ: *I. m.* 2. BORSOS István: *A pápai ev. ref. főiskolai könyvtár története.* (274–284) 275. In: Pápa város egyetemes leírása (A továbbiakban: Pvel.) Pápa, 1905.

„A Pápai Sz. Ecclesiának, az Sz Generalis comissiojából küldi Comaromi C. György.” Komáromi Csipkés saját kezű beírása fölött nagybetűs kézírással: „Papensis Ecclesia.” A címlap előtti üres lapon olvashatjuk (Német(i) György szenior 15 soros latin nyelvű bejegyzését 1729. február 10-i keltezéssel. A könyv ekkor került az iskola könyvtárába, mivel az egyházközség átengedte azt a kollégiumi bibliotékának.²⁴

1752-ben, amikor is Mária Terézia rendelete következtében a kollégium és az azt fenntartó református gyülekezet Adásztevelre kényszerült száműzetésbe, a könyvtár sokfelé szétszórodott. Nincs adatunk arról, hogy a pápai gyülekezet anyakönyvén kívül mást is elvettek volna az üldözöttektől, mégis az a véleményünk, hogy a könyv- és kéziratanyag egy része a kollégiumot fegyveres erővel elűző Eszterházyak magánkönyvtárába került. A II. világháború során e főúri magánkönyvtár is részben megsemmisült, ill. maradéka szétszóródott, de különböző könyvtárakban állományának egyes darabjai felbukkannak, s ezek között számos dunántúli és pápai vonatkozású református anyag található, melyek egykor a főiskolai könyvtár tulajdonát képezhették.²⁵ „Mikor pedig 1752-be itt Pápan az exercitium tollálatott, akkor *maradt* a régi Bibliothecának 127 db. könyve, mellyek a mostani Bibliothecának egy részét teszik.”²⁶

A régebbi időkben inkább csak adományokkal gyarapodott a könyvtár, de 1787-től, Csépan János professzorsága idejéből már vannak könyvek, melyekben ez a felirat található: „Liber Scholae Reformatorum Papensis proprio aere emptus.” Vagyis ekkor már a könyvtár saját költségen is tudott pár könyvet vásárolni. Ezek a beszerzések azonban még csak szórányosan fordultak elő, s a nagyobb volumenű, tudatos könyvgyarapítás és könyvtáráépítés Mándi Márton igazgatóságával kezdődik meg.²⁷ A kollégiumi könyvtár a 18. sz. végétől dinamikus fejlődésnek indult. A gyűjtemény mai törzsállománya tulajdonképpen a felvilágosodás és a reformkor idején alakult ki. Legjelentősebb volt az 1790—1831 közötti időszak, melyre Mándi Márton István (1760—1831) és Tóth Ferenc (1768—1844) professzorok tevékenysége nyomta rá a bélyegét. A könyvtár jövőjét ők alapozták meg, sajátos jellegét ők alakították ki, s nekik tulajdonítható, hogy az addigi kizárólagos iskolai könyvtár szűk kereteit széttörve, létrejöhetett Dunántúl egyik legpatinásabb tudományos „közönyvtára”.

Márton István pápai professzorsága az iskola és a könyvtár felvirágzását hozta. Márton 1790 őszén érkezett haza Göttingából „néhány száz ezüstforint áru könyvekkel megrakodva”, s ez év december 14-én foglalta el tanári székét.²⁸ Antal Gábor pápai főiskolai tanár, s később püspök írta róla 1882-ben: „Lehetetlen tagadni, hogy a pápai ref. főiskolának egész szelleme, nevelésiránya, fegyelemkezeltése 1790-től 1831-ig . . . egészben a nagy alkotó és alapító Márton

²⁴ RMK I. 970.

²⁵ Pl. a dunántúli egyházkerület legrégebb, 17. századi protokolluma az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár tulajdona. Keszthelyen pedig, az egykori Festetics, ma Helikon könyvtárban többek között Czeglédi Szabó Pál dunántúli ref. püspök (1641—49) könyvtárának töredékét őrzik.

²⁶ Áts János iskolai kompendiumának egyháztörténeti része. Jelzete: O. 810. Az O. 903 jelzetű könyvtári matrikula 55—57. lapjain olvashatjuk az 1752—1789 közötti törzsállomány jegyzékét („Libri ex Antiqua Scholae Papensi residui”).

²⁷ Az O. 903. jelzetű könyvtári matrikulában a 177. laptól vannak felsorolva az 1791—1845 között saját erőből vett könyvek („Libri proprio Bibliothecae Collegii Reformatorum Papensis aere emti Catalogum . . .” L. még: az O. 1058. jelzetű könyvtári naplót. (A könyvtárnak adományozott és a vásárolt könyvek naplója 1879—1901.)

²⁸ Tóth Dániel: *Mándi Márton István életrajza*. In: Egyházi almanach 1833. esztendőre. Pozsony (1832) 168—211.

István tanárnak egyszerű, szigorú, puritán gondolkodásmódjára, erélyes és katonás természetére . . . vall.”²⁹

Márton 1791. április 27-től 1802. június 30-ig, majd 1817. március 30-tól csaknem haláláig vezette a könyvtárat, igazgatója („Director Bibliothecae”) lévén annak. 1831. június 5-én mondott le igazgatói tiszteről, mivel „hivatalának 41-ik esztendejében a bibliotheca directorságot, melyet 14 esztendőig viselt, testi erőtlenedései miatt nem folytathatná . . .”³⁰ 1802. június 30. és 1817. március 29. között „Mándi Márton Melancthonja”, Tóth Ferenc professzor, később pápai lelkész, majd dunántúli püspök volt a gyűjtemények legfőbb őre.³¹ Legnagyobb érdeme, hogy katalogizálta az egész állományt és könyvtárkezelési szabályzatot készített, mely hosszú időre meghatározta a könyvtár és a könyvtárosok munkáját.³²

Nagy szerepe volt a könyvtár fejlődése szempontjából annak, hogy 1797-től az iskolát — a megnövekedett anyagi feltételeknek megfelelni már nem tudó egyházközségtől — átvette a dunántúli egyházkerület, s így az intézmény aránylag rövid időn belül a többi egyházi felsőfokú intézmény mellé sorakozhatott fel.³³ Az intézmény az egyházkerület anyaiskolájaként működött tovább, s mint ilyen egyenrangúvá vált a sárospataki és debreceni főiskolákkal. A főiskolai, de a gimnáziumi oktatás bázisa is, és egyik alapfeltétele a könyvtár volt, ezért természetes, hogy sokkal nagyobb összegeket fordítottak könyvek vásárlására, mint korábban.

A könyvtár állománygyarapodása, anyagi gazdálkodása 1791-től a Mándi Márton, majd 1802-től a Tóth Ferenc által vezetett könyvtári anyakönyvek, számadások, leltárnaplók alapján szinte teljességgel nyomon kísérhető.³⁴ A Márton István vezetése alatt történt könyveszerzések arról tanúskodnak, hogy kantiánus filozófiai, ill. pedagógiai koncepciójához igyekezett a könyvtár révén, egy komoly szellemi bázist teremteni. A könyvtár fejlesztésére ezért 1797-től, a tanítás kezdetével minden tógatus diák 1—1 Ft-ot (rhénes forint) tartozott befizetni a könyvtár pénztárába. Ezt a célt szolgálta a „subscriptionális díj” is, melynek fizetését szintén ettől az évtől rendelte el Márton István, az iskola igazgatóprofesszora. Ezek az összegek nem is szerepeltek a főiskola számadásaiban, mert azonnal a könyvtár kasszájába kerültek. A legációk

²⁹ ANTAL Géza: *Bocsor István . . .* In: Emlék Bocsor István . . . félszázados tanári működése örömnépélye alkalmából. Pápa, 1882. (5—26.) 6.

³⁰ TÓTH Endre: Mándi Márton István élete. Pápa, 1931. 171.

³¹ O. 903 jelzetű könyvtári matrikula. 15. DREK Kézirattár.

³² Egyházkerületi jegyzőkönyv 1802. febr. 27. 1—3 pont. DREL. L. MOKOS Gyula: *A pápai ev. ref. főiskolai könyvtár szabályzata 1802-ből.* Magyar Könyvszemle 1903. (166—173.) 169—171. TÓTH E.: *I. m.* 91.

³³ LAMPÉRTH: *I. m.* 90—92. BORSOS: *I. m.* 9—10. MOKOS: *I. m.* 168—9. Ugyancsak BORSOS (*I. m.* 18—20.) közli a könyvtár alapítványtevőinek névsorát 1795-től, ill. a könyvtár bevételeit és kiadásait. 1840—1899 között.

³⁴ Legfontosabb az O. 903. jelzetű könyvtári matrikula (1791—1845). Számadáskönyvek: O. 1013 (1791—1801), O. 907 (1802—1803), O. 973 (1809—1833), O. 164 (1828—1856), O. 897 (1840—1902). Katalógusok, szak- és leltári naplók, revíziós jegyzékek: O. 462. f., O. 899., O. 900., O. 901., O. 903., O. 905., O. 906., O. 908., O. 909., O. 1051. Kölesönzési naplók: O. 896 (1813—1816), O. 164 (1828—56). BORSOS (*I. m.* 17—18.) közli a könyvtár igazgatóinak névsorát 1785-től 1897-ig. SZIJ: *I. m.* pedig 1918-tól 1964-ig. Az igazgatók és a könyvtárosok névsorát tartalmazza a már említett könyvtári anyakönyv is (O. 903.), ugyanez közli az adományozók névsorát is. Az utóbbi időben került elő az O. 1058 jelzetű napló (1879—1901), ami az adományozott és a vásárolt könyvek leírását tartalmazza, valamint az O. 1059 jelzetű számadáskönyv.

jövedelméből egy bizonyos összeget ugyancsak mindenkitől lefoglaltak a könyvtár gyarapítására.³⁵

A Dunántúli Ref. Egyházkerület Levéltárában (Pápa) őrzött, a „Locale Consistorium” által 1802-ben megalkotott könyvtári szabályzatból tudjuk, hogy a könyvtár jövedelmének legfőbb forrását a Chernel-alapítvány kamatai képezték, valamint a különféle fegyelmi vétségekért kirótt büntetéspénzek, ill. a már említett, a subscribált diákok által fizetett összegek. A „subscriptionális pénz” 1 Ft 30 krajcár volt, aminek a befizetésére kötelezték a diákokat.³⁶ A Főiskolai Tanács 1808-ban ismét elrendelte, hogy a subscribálók fizessenek a könyvtárnak fejenként 2 Ft-ot, a könyvtáros pedig papírt áruljon a „deákságnak”, s a befolyó haszon a könyvtár fejlesztését szolgálja.³⁷ Így vált lehetővé a könyvtár szerény mértékű, de mégis folyamatos gyarapítása vásárolt könyvekkel, kéziratokkal és folyóiratokkal. Az 1791. évben pl. 34 db könyvet vásárolt Márton István a könyvtár számára. Lácza Szabó József (1791—1805 között pápai professzor, majd lepsényi és sárospataki lelkész) könyveinek egy részét is úgy vásárolták meg.³⁸ A Főiskolai Tanács 1806. évi jegyzőkönyve 13. pontja tudatja, hogy ez évben 188,— Ft volt a könyvtár bevétele. Ugyanez a jegyzőkönyvi pont felhatalmazta a három professzort, hogy 1807-ben 90,— Ft-ért vásárolhassanak könyveket a könyvtárnak.³⁹ Az 1828—29-i tanévben a könyvtár bevétele 188,— Ft 48 krajcár volt, a kiadás pedig 157,— Ft 5 krajcár. Jelentős anyagi veszteséget jelentett a könyvtárnak a Főiskolai Tanács döntése, mely szerint e tanévtől a diákok által fizetett beiratkozási díj, ami eddig teljesen a könyvtáré volt, ezután a professzori fizetések kiegészítésére fordítandó.⁴⁰

Mándi Márton modern pedagógiai elvinek megvalósításához egy új szellemű könyvgyűjtemény, ill. könyvtár kellett. Főleg a kantiánus szellemű irodalmat próbálta beszerezni.⁴¹ Tudatosan gyűjtötte a haladó jellegű, Magyarországon még kevésbé ismert, vagy már elítélt műveket. A gimnázium felsőbb osztályában pedig német nyelvkönyvként a híres filantróp pedagógusnak, J. H. Campe-nak (1746—1818) a gyermekkönyvei szolgáltak. A Márton által 1791-től vezetett gyarapodási-, ill. állományjegyzékekből kiderül, hogy hat példány volt már ebben az évben Campe *Kinderalmanach*jából, 1793-ban pedig Campe már tíz munkájával szerepelt a katalógusban.⁴² (Campe könyvei akkor nagyon is haladónak számítottak, hisz szerzőjük a francia forradalom lelkes híve volt, 1792-ben a francia köztársaság diszpolgárává választották.)⁴³ Mándi újszerű, s az egyházi közvéleményt mélyen megbotránkoztató elvein nincs mit csodálkoznunk, hisz tudjuk, hogy „eretnek” gondolkodásáért már a debreceni kollégiumban folytatott tanulmányai során is perbefogta a „sedes”.⁴⁴ Kantiánus, racionalista szemlélete miatt pápai tanársága éveiben is sok támadás érte.

³⁵ TÓTH E.: I. m. 91.

³⁶ MOKOS: I. m. 172—3. (A szabályzat II/1. pontja!)

³⁷ BORSOS: I. m. 11—12. A Főiskolai Tanács jegyzőkönyve 1808. 45. pont (DREL),

³⁸ O. 903. 177. (DREK Kézirattár.) Lácza egyébként könyvtárosként is munkálkodott s ebben is komoly segítsége volt Mártonnak. (L. az O. 1059 jelzetű számadáskönyv mellékleteit!) DREK Kézirattár.

³⁹ BORSOS: I. m. 10.

⁴⁰ Uo. 13.

⁴¹ O. 973 (2 köteg), O. 903, O. 909. DREK Kézirattár.

⁴² TÓTH Dániel: I. m. 168—211.

⁴³ TRÓCSÁNYI Dezső: *Mándi Márton tudományos munkássága*. Pápa, 1931. 47. Világ-irodalmi Lexikon II. Bp., 1972. 16.

⁴⁴ *A Pápai Kollégium története*. Bp., 1981. (A továbbiakban: PKt.) 109—114. ZOVÁNYI Jenő: *Egyháztörténeti lexikon*. Bp., 1977. 392.

Márton István széles körű tudományos munkásságot fejtett ki, egyike volt kora polihisztorainak. Nyelvészeti, filozófiai, pedagógiai, teológiai és más munkáinak kinyomtatásával tanulóira is gondolt, ahogy ez az 1822. január 6-i, az egyházi-iskolai tanácshoz (konzisztóriumhoz) írt leveléből kiderül:

„Venerabile eccl. schol. consistorium! A philosophia tanításához akarván fogni azon hozandó végzés eránt könyörgök a Ven. Consistorium előtt, hogy minden deák, valaki a philosophicum auditoriumba jár, mind most, mind jövődre nézve köteleztesen, rész szerént a már kinyomtatva levő theoretica philosophiának exemplumjaiból, rész szerént a kinyomtatandó practica philosophiának exemplumjaiból *ki-ki magának a Bibliothecából ahol azok letéttelve lesznek*, egy új exemplumot megvenni, még pedig azon szorossággal, hogy aki ezt a philosophiát hallgatók közül nem cselekedné, vagy a leckejárástól tiltasson el, vagy a rectoriái s innepi Beneficiumokra ne eresztessen el . . . En, a ki a philosophiát nagy költséggel nyomtattam ki *abbéli jó szándékom mellett, hogy a tanuló ifjúság az iratásul (mely ötven árkusra terjed) ne terheltesen . . .*”⁴⁵

Márton könyveit a diákok tehát kötelesek voltak megvenni, hisz azok tanönyvvül szolgáltak. A könyvtár pedig a „kurzustár” szerepét is betöltötte. Mándinak kétségkívül személyes érdeke volt, hogy könyvei elkeljenek, ám a diákok számára ez mégis nagy segítséget jelentett, hisz idejüket a fáradságos és hosszú jegyzetmásolás helyett konkrét tanulással tölthették.

Az 1802-es könyvtári szabályzatból jól tájékozódhatunk a könyvtár korabeli életéről. A szabályzat II. B. pontja alatt olvashatjuk:

„A Bibliotheca könyvbeli jövedelmét teszik azok a könyvek: 1. Melyeket a rectoriákra menő, vagy academiákról megjött deákjaink ajándékoznak a bibliothecának, melyre ezeket a collegium iránt való háládatosság és jóindulat magában is kötelezi, de egyszerűsmind ennek teljesítésére köteleztetnek is. 2. A melyeket bizonyos jóakarók ajándékoztak. 3. A melyeket a professorok obtingentiájok szerént hozatnak.”⁴⁶

Akárcsak a többi protestáns kollégium könyvtárát, úgy a pápait is elsősorban a külföldet megjárt diákok könyvei gyarapították. Így került a könyvtárba számos külföldi könyvészeti ritkaság, pl. az Elzevir-nyomtatványok. A nyugati kultúrákkal való állandó, élő kapcsolat határozta meg évszázadokon keresztül a könyvtár fejlődését, állományának formálódását.

A peregrinusokon kívül azonban mások is adományoznak. Tógatus diákok, lelkesek, nemesek és polgárok, kiknek adományaival állandóan gyarapodott a könyvgyűjtemény. Az O. 903 jelzetű könyvtári matrikulában található az adományként kapott könyvek jegyzékei 1791-től egészen a 19. század közepéig.

Chernel Sámuel kapitány 1794-ben teljes könyvtárát a főiskolára hagyta. Könyvtárának jegyzékét maga Márton István készítette el: „Ex oblatione Generosi Domini Samuelis Chernel Capitanei possidet publica Bibliotheca Collegii Reformatorem Papensis Anno 1796.” Chernel egyúttal 1000,— Ft-ot hagyott a kollégiumra, azzal a kikötéssel, hogy annak kamatai a könyvtár céljait szolgálják. Örökösei azonban csak 200 Ft-ot fizettek, az összeg többi része behajthatatlan maradt.⁴⁷

Az 1794—1802 közötti időben („Ab anno 1794—1802 oblatis sunt Libri sequentes”) 22 személy adományozott könyveket, többek között Torkos Jakab II. szuperintendens is. Eöry János főiskolai kurátor ajándékozta a könyvtár-

⁴⁵ SZABÓ Károly: *Mándi Márton István*. Pápa, 1860. 34.

⁴⁶ MOKOS: *I. m.* 173.

⁴⁷ BORSOS: *I. m.* 10. Az O. 903 jelzetű matrikulában található a 350 egységből álló Chernel-könyvtár jegyzéke. („Libri dono oblatis usque Cserneliani.” A jegyzék végén Chernel Sámuel aláírása erősíti meg az adományozás tényét. (Kőszeg, 1794. nov. 19.)

nak — több más értékes nyomtatvánnyal együtt — az 1577-ben Pápán nyomtatott Heidelbergi Káté-t (RMNY 395.), amely a könyvtár féltve őrzött kincse ma is.⁴⁸ Weszprémi István orvos 9 db könyvet küldött, közöttük saját munkáit. Márton István a nyomtatásban megjelent munkáit pedig több példányban rendszeresen elhelyezte a könyvtárban.⁴⁹ A Magyar Nyelvmívelő Társaság saját kiadványát küldte meg.

1802-ben 9 személy adott könyveket a könyvtárnak, köztük volt Zsoldos János pápai orvos, aki 24 db és Által Ferenc, aki 6 db 16—18. századi könyvet ajándékozott.⁵⁰

Az 1803-ban ajándékozó 11 személy közül ismét kiemelkedik a több RMK-kiadványt adó Zsoldos János pápai orvos neve.⁵¹ Az 1804. évi adományozók közül (6 fő) Streibig József győri nyomdászt emelném ki, aki Márton munkáit kinyomtatta s levelezésben is állott Mártonnal. Ő egyik kiadványát (Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Győr, 1803) jutatta el a könyvtár részére.⁵² 1805-ben 64 kötet könyvet kapott a könyvtár 37 adományozótól. Jelentős volt Torkos Jakab II. püspök, Oswald Zsigmond pápai főkurátor, Zsoldos János orvos, s az Eöry-család könyvadománya.⁵³ 1806 május 20-án Kovács Ferenc („Bonorum Festetitsianorum inspector”) 4 RMK-val, 2 antikvával és 5 db 17. sz.-i nyomtatvánnyal gazdagította a főiskolai könyvgyűjteményt. Vajda Sámuel diák Augustinus: *De Civitate Dei* (Basel, 1522) c. művét adta át a könyvtárnak.⁵⁴ Számos értékes könyvvel gyarapította a gyűjteményt Kazay Gábor táblabíró, Szép Sámuel, Roboz István, Tatai Imre weszprémi főkurátor. Kis János költő (Kazinczy barátja és 1812-től a dunántúli evangélikus egyházkerület püspöke) öt munkáját, Nagy Ferenc sárospataki professzor két munkáját, Kazinczy Ferenc november 20-án egy fordítását (*Szokratesz . . . az az a Szinopei Diogenes dialogusai*. Pest, 1793), Schedius Lajos pesti egyetemi tanár több könyvét, Sárvári Pál debreceni professzor *A rajzolás mesterségének kezdete* (Debrecen, 1804) c. művét küldte el.⁵⁵

1807. június 5-én Kovács János hetényi rektor 9 db értékes kiadvánnyal gazdagította a könyvtárt, köztük 5 db RMK-val.⁵⁶ Samarjai János: *Magyar harmónia . . .* (Pápa, 1628. RMNY 1419) és Lethenyi István: *A kálvinisták magyar harmóniájának . . . meghamisítása* (Csepreg, 1633. RMNY 1560) c. műveit Seregély Istvánnak köszönhette a főiskolai könyvtár. Samarjai János egy másik művét (*A helv. valláson levő ecclesiák egyházi ceremoniájokról . . .* Lőcse, 1636. RMK. I. 662), Kismarjai Veszelin Pál: *Oktató és vigasztaló prédikációk* (Debrecen, 1641. RMK I. 715), egy könyörgéseket tartalmazó kéziratos

⁴⁸ A meglevő másik példány a keszthelyi Helikon könyvtár tulajdona, s letétként az OSZK őrzi.

⁴⁹ Márton nyelvkönyvei messze megelőzték korukat, és sokáig használták azokat. (Langius: *Colloquia . . .* Győr, 1792. *A német nyelv első kezdete*. Győr, 1792. Phaedrus: *Fabulae Aesopae . . .* Győr, 1793. *A görög nyelv első kezdete*. Győr, 1974. *Új deák Rudimenta . . .* Győr, 1795. Valamennyi mű a győri Streibig-nyomda terméke.)

⁵⁰ O. 903. 65—68. DREK Kézirattár.

⁵¹ Uo. 71.

⁵² Uo. 72—74.

⁵³ Uo. 74—77.

⁵⁴ Uo. 77—79.

⁵⁵ Uo. 80—83.

⁵⁶ DEBRECENI EMBER Pál: *Garizim és Ebál*. Kolozsvár, 1702. OTRIKOCSI F. Ferenc: *Ideességés beszélgetések*. Kolozsvár, 1683. SÉLYEI BALOG István *Utítárs . . . melyben rövid és edgyűgyű tanítások foglaltatnak . . .* Várad, 1657. DRÉGELYPALÁNKI János: *Via salutis . . .* Debrecen, 1682. KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Igaz hit*. Nagyszében, 1666.

kötetet, egy antikvát és két 17. sz.-i külföldi nyomtatványt pedig Kovács Ferenc szennai lelképásztornak.⁵⁷

1808 januárjában Sátor Judith asszony 78 db 16—18. sz.-i könyvet hagyott a könyvtárra. Márton István 10 db 18. sz.-i könyvet, Tóth Ferenc három saját munkáját helyezte el a gyűjteményben. Halász Sámuel jóvoltából Kisfaludy Sándor munkái 1808. április 23-án már a könyvtár birtokába kerültek.⁵⁸ Zsoldos Jakab teveli prédikátor július 16-án 9 db 17—18. sz.-i könyvet adományozott.⁵⁹ 1809-ben főleg diákok, lelkészek és tanárok kisebb adományaival gyarapodott az állomány. 1810-ben Kecskeméti Dániel 30 db értékes kiadványt adott, köztük Kant négy munkáját. 1811-ben Kovács Sámuel csákvári lelkész összesen 11 db régi nyomtatványt ajándékozott a bibliotékának. Deli József tógatus pedig 6 db 16—17. sz.-i könyvet, köztük egy RMK-t.⁶⁰ 1812-ben jelentősebb adományokat tett Török András mezőlaki lelkész, Papp István könyvtáros, Kecskeméthy Zsigmond, a peremartoni ref. egyházmegye esperese.

1816-ban Tatay Imre táblabíró, a veszprémi gyülekezet neves főkurátora 20 db, jobbára 18. sz.-i könyvet adományozott a főiskolai könyvtárnak, melyekről részletes listát készített, s hozzácsatolta az augusztus 6-án, Tóth Ferenc-hoz írt leveléhez. Ugyanez év október 2-án pedig Szép Ábrahám 3 db könyvét küldte el Tóth Ferencnek.⁶¹ Az egyik különösen is értékes Brever-kiadvány volt.⁶² Szalai József 1816-ban 61 db 17—18. sz.-i kiadványt adományozott.

1817. március 25-én került a könyvtárba Torkos Jakab II. püspök (†1817) teljes könyvtára, kb. 200 kötettel, közöttük számos régi magyar és külföldi nyomtatvánnyal és kézirattal. Ez magában foglalta Torkos Jakab I. püspök (1711—1785) könyvtárának maradványait is. Torkos Jakab I. püspök könyve volt a könyvtár egyik legnagyobb értéke, Bornemisza Péter: *Ördögi kísértetekről* . . . (Sempte, 1578; recte Detrekő, 1579) c. könyve, melynek egyetlen meglevő példányát a pápai főiskolai könyvtárban találhatjuk meg.⁶³ Szalai Mihály szentgáli nótáriusnak 1804-ben a könyvtárra testált könyvhagyatéka szintén ez évben került a főiskola birtokába.⁶⁴

1819-ben lett a könyvtáré Kis János kb. 200 kötetnyi könyvtára, Szikszai József kb. 50 kötetnyi, 16—18. sz.-i könyveket tartalmazó könyvtára. Ebben az évben is több könyvet adott Tóth Pápai József pápai lelkész, dunántúli püspök. Jelentős volt Cserna István ősi lelkész (1821) 12 kötetes, Átal Ferenc görzsönyi lelkész (1824) 21 kötetes, Török Pál dudari lelkész (1824) 21 kötetes, Torkos Melchior (1825) kb. 150 kötetes adománya.⁶⁵ Megemlítem Kulcsár István (1825) kb. 50 kötetes, Kovács József halasi lelkész (1826) kb. 150 kötetes, Mészáros Márton (1826) kb. 180 kötetes, Tóth Pápai József szuperintendens (1827) kb. 200 kötetes, Jenei György mohi lelkész (1828) kb. 80 kötetes hagyatékát.⁶⁶

1829-ben Bocsor István diák (a későbbi híres pápai történetprofesszor) Tarczy Lajos (a későbbi professzortárs) segédkönyvtárossága alatt 3 db értékes

⁵⁷ O. 903. 84—86.

⁵⁸ *Himfy szerelmei I—II.* Buda, 1807. — *Regék a magyar elő időkbl.* Buda, 1807

⁵⁹ O. 903. 88—92.

⁶⁰ Uo. 96—101.

⁶¹ O. 1016/1., valamint: O. 903. 103—116. DREK Kézirattár.

⁶² SAMARJAI János: *Az Helvetziai valláson levő Ecclesiáknak egyhazi ceremonijokról.* Lőcse, 1636. (RMK I. 662).

⁶³ RMNY 433. Torkos Jakab, I. püspöktől származik az RMK I. 1341. számú könyv is.

⁶⁴ BORSOS: *I. m.* 13.

⁶⁵ O. 903. 118—144.

⁶⁶ Uo. 147—162.

könyvet ajándékozott, Tóth Ferenc püspök, a könyvtár egykori igazgatója pedig több értékes nyomtatványt küldött. 1833-ban került a könyvtár tulajdonába Mándi Márton István könyvtára, melynek részletes katalógusát Szép Lajos segédkönyvtáros készítette el.⁶⁷

Nagyobb könyvgyűjtemények voltak még: Huszár Károly (1833) kb. 50 kötetes, Kazay Gábor (1840) számos ritka nyomtatványból és kéziratból álló könyvtára. 1846-ban jelentős adományokat tett gr. Teleki József is.⁶⁸

Tóth Ferenc püspök (†1844.) könyvtára, a kor kiemelkedő értékű magángyűjteménye 800 kötetnyi nyomtatvány- és kéziratanyagával 1872-ben lett a főiskoláé, veje Liszkay József pápai tanár, lelkes, később győri lelkes adományaként. Liszkay apósa felbecsülhetetlenül értékes egyháztörténeti kéziratgyűjteményét a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának adta el. Kerkapoly Károly pápai főiskolai tanár (később hadügyi államtitkár, pénzügyminiszter, majd 1872-től pesti egyetemi tanár) 1583 kötetes könyvtára 1895-ben özvegye adományaként került a főiskolai könyvtárba.⁶⁹

A könyvtár állománya tehát a 18. század végétől gyors ütemben növekedett, de a legnagyobb fejlődést a 19. században érte el. Különösen Tóth Ferenc áldozatos gyűjtése, állandó buzdítása, propagandamunkája alapozta meg a könyvtár jelentős RMK, antikva- és kéziratgyűjteményét.⁷⁰ A főiskolai könyvtár tekintélyét bizonyítja, hogy a szerzők az ország minden részéből elküldték munkáikat, ami azt is jelenti, hogy a könyvtár ekkorra már a korábbi jellegzetes tanintézeti gyűjteményből — Mándi Márton és Tóth Ferenc törekvéseinek következtében — nemzeti jellegű tudományos közgyűjteménnyé kezdett átalakulni, ill. alakult át.

A régi idők gyakorlatát felelőstve a 19. sz. elejétől a „Director Bibliothecae” munkáját segédkönyvtárosok (Bibliothecarius) segítették, akik egyúttal kollégiumi „senior”-ok vagy „contra scriba”-k voltak. Ez a gyakorlat a század közepéig tartott, de a 19. sz. végétől újra visszaállították a bevált segédkönyvtárosi intézményt.⁷¹

A könyvtár állományának tékák szerinti szakokba osztását, s egy betűsoros katalógus elkészítését Márton István és Tóth Ferenc végezte el. Ezek a téka-, ill. szaknaplók ma is megvannak. E jegyzékekben a könyveket tartalmuk szerint csoportosították, s alfabetikus rendben sorolták fel. Az egyes tékákat az ábécé nagybetűivel jelölték, s ezen belül numerikus sorrendben következtek a könyvek. Ez a számsorrend egyúttal a raktári helyet is jelölte. A könyvtár

⁶⁷ Uo. 163—172.

⁶⁸ *Magyar Minerva* II. évf. 1901—2. Bp., 1902.

⁶⁹ Borsos: *I. m.* 13.

⁷⁰ Pl.: Sători Judittól (1808): RMK I. 510. Kovács Ferentől: RMK I. 147. (Két példányban!) Ráth Györgytől (1885): RMK I. 1115, 513. Veresmarthi Mihály (1664): RMK I. 715. Torkos Jakab, I.: RMK I. 1341. Eszterházy Miklós, gr. (1859): RMK II. 1845. Legértékesebb kódexünket (Gebetbuch . . . 14. sz. vége—15. sz. eleje. 466. 65×55 cm. Jelzete: O. 168. Pergamenkódex.) ifj. Pázmándy Dénes adományozta a 19. sz. első felében. Jelentős adományokat tettek még többek között: id. Pázmándy Dénes, Pázmándy Sámuel, Hetesi István, köztük több RMK-val. L. még RABENAU, Conrad von *I. m.*

⁷¹ Tóth Ferenc elevenítette fel a régebben annyira bevált „bibliothecariusi” ill. segédkönyvtárosi tisztséget, melyet rendszerint a senior, a contra scriba, vagy a tógatus diákok közül választott eminsz tanuló töltött be. Nagy megtiszteltetés és rang volt ez az illető diáknak. 1843-ban megszüntették, de a 19. sz. végétől újra visszaállították a segédkönyvtárosságot. Az O. 903 jelzetű könyvtári matrikulában pontos névsor található („Bibliothecarii . . .”) a segédkönyvtárosokról, akik a „Director Bibliothecae” felügyelete alatt végezték munkájukat. (A matrikula felső kötéstáblájának belsején, ill. részletezve a 15—16. lapokon találjuk a könyvtárosok névsorát. Közli még: Borsos: *I. m.* 11.)

korabeli állományának nagyságáról és összetételéről e jegyzékek alapján tájékozódhatunk. A segédkönyvtárosok személyének gyakori változásai alkalmával mindig revíziót tartottak, melyet jegyzőkönyvbe foglaltak. Máskor a tékanaplók üres lapjaira jegyezték fel a revízió, ill. az átadás-átvétel jegyzőkönyveit.⁷²

Egy 1804-ből származó feljegyzés szerint az ókollégium (1784 táján készült el) Márton István által átalakított épületében külön helyiség szolgálta a könyvtár céljait.⁷³ 1809-ben Napóleon csapatai elfoglalták Pápa városát és kétórás szabad rablást kaptak. A franciák elvitték a kollégium pénztárát, számos értéket, de a könyvtárnak, az oriasiető Márton közbenjárására nem esett baja.⁷⁴

Tóth Ferenc és Mándi Márton István kezdték meg a kölcsönzések nyilvántartását is. Kettő korabeli nyilvántartókönyv vészelte át az idők viharait. Az egyik 1813-tól 1816-ig, a másik 1825-től 1851-ig tartalmazza a kölcsönzők neveit és a kölcsönzött könyvek adatait.⁷⁵

Tóth Ferenc vezetése alatt (1802—1817) a könyvtár jelentős mértékben fejlődött. Mint a gyakorlati teológia és az egyháztörténet tudós professzora a régi és ritka könyvek szerelmese volt, s különösen a régi magyar nyomtatványok felkutatását, s a könyvtár számára való megszerzését tartotta feladatának. Nemcsak könyvgyűjtő szenvedélyéről volt híres, hanem arról is, hogy kiváló numizmata és a heraldika szakértője. Tóth Ferenc ösztönzésére és indítványára a révkomáromi egyházkerületi közgyűlés 1814. júl. 1-én határozta el a pápai főiskola „numophilacium”-ának, éremgyűjteményének felállítását, s a gyűjtemény vezetésével Tóth Ferencet bízta meg.⁷⁶ Hamarosan el is készítette a könyvtár híres érem- és pénzgyűjteményének első katalógusát (*Numophilacium Collegii Reformatorum Papensis Anno 1815*), amit Gál János-sal, a pápai ref. egyház kántorával íratott le. A katalógushoz maga Tóth írt egy rövid előszót („Pro Memoria”) 1815. május 28-án, melyben összefoglalta a gyűjtemény kialakulásának történetét, s akkori helyzetét.⁷⁷ Egészen a 20. század elejéig, Borsos István kétkötetes nyomtatott éremkatalógusának, s a Répásy-féle szintén kétkötetes, de kéziratossá pénz- és éremkatalógusának elkészültéig a Tóth Ferenc által készített katalógus volt használatban. Az érem- és pénzgyűjtemény ma már kb. 10 000 db-ból áll s teljesen rendezett állapotban van, bár elég jelentős feldolgozatlan, hagyatékok útján bekerült éremanyaggal is rendelkezik a könyvtár. Szakember hiányában ez a fontos és igényes munka Borsos István halálával (1918) abbamaradt s azóta is szünetel. Tóth Ferenc

⁷² O. 1051. Index generalis . . . iuxta Alphabetum . . . Anno 1802. 342. Tartalmazza a szerzői nevet, a címet, a kiadás helyét és évét, a nyomda megnevezését, a formátumot és a tékajelzést. O. 899. (77 ff.), O. 900. (Lelkészeti szak. 146 pp.), O. 901. (Nem lelkészeti szak. 160.), O. 905. („Revisio Bibliothecae Ill. Collegii Ref. Papensis die 10—(16), Maii 1829.” 8 ff. A címlap verzóján: „Libri non reperti secundum seriem Thecarum Alphabeticam.” A végén az átadó-átvevő könyvtárosok, ill. a revizorok jegyzései. O. 906. („Libri Bibliothecae inregistrandi Bibliothecario traditi ab anno 1826—(1831).” 4 ff. O. 908. jelzetű tékanapló. 1802. 58 ff. (Alfabetikus rendjében sorolja fel a könyveket, a szerző neve vagy a cím szerint.) O. 909. /1—27. (27 db tékanapló, ill. revíziós jegyzék 1791-től 1831-ig, a könyveket tartalmuknak megfelelően szakokba osztva írják le . . .)

⁷³ „A pápai reformata iskola épületjeinek rend szerint és külön-külön való feljegyzése.” 1804. aug. 18. DREL. TÓTH E. i. m. 48

⁷⁴ BORSOS: I. m. 12.

⁷⁵ O. 896., O. 164. („Feljegyzése Azon . . . Olvasoknak és Könyveknek akik és amellyeket a Bibliothecából kivittek . . . 1825”—(1851). A könyv második fele részletes könyvtári állománynapló, 387 db könyv leírását tartalmazza. DREK Kézirattár.

⁷⁶ BORSOS István: *Széttekintés kollégiumunk könyvtárában.* (34—51.) 47—49. Főiskolai Értesítő 1903—1904.

⁷⁷ O. 902. DREK Kézirattár.

érdemként említtem meg, hogy a magyarországi, s különösen a dunántúli nemesi családok címeres viaszpecsétjeiből hosszú gyűjtőmunkával értékes állományt hozott létre. Tóth Ferenc tanári és tudományos munkájában egyaránt kiemelkedőt nyújtott. Ugyanez mondható el könyvtárszervezői tevékenységéről is. Kora legkiválóbb teológiai irodalmát szerezte be, s a pápai egyházközség egyik gyűlésének jegyzőkönyve szerint megkövetelte tanítványaitól, hogy „e számukra is megnyílt könyvtárból mindenki szakába vágó könyveket vigyen, azokat kivonatozza s tanulmányozza. S ő a kivonatokat átvizsgálta, a tanulmányt megbírálta, a hanyagot serkenté, a szorgalmast lelkesíté, szóval a könyvtárba rendet, tanítványaiba új életet s lelket öntvén, magának becsületet s az intézetnek nevet szerzett helyben és messze vidéken.”⁷⁸ Tóth Ferenc pápai lelkészisége, majd püspöksége idején sem feledkezett meg a főiskolai könyvtárról. Élete végéig a könyvtár önzetlen és mindig tette kész mecénása volt.⁷⁹ Neki köszönhető, hogy a teológiai oktatást Pápán már a század húszas éveiben szemináriumi könyvtár támogatta, s így az egyes tanszékek a legújabb szakirodalmat saját használatra, külön is megkapták. Nagy álma volt a harmincas évek elejétől az ún. „Pannonica Bibliotheca” felállítása, ami a Nagykönyvtártól, ill. főiskolai könyvtártól független intézményként a lelkész-továbbképzés ügyét szolgálta volna. Ezzel a gondolattal Tóth Ferenc tette meg az első lépést az intézményesített lelkész-továbbképzés megvalósulása felé. A könyvtár elsőrendű profilja az lett volna, hogy összegyűjtse a dunántúli református lelkészek, tanítók és tanárok nyomtatott és kéziratot munkáit, megőrizve azokat az utókornak. A dunántúli lelkészek szellemi műhelyévé akarta tenni a „Pannonica Bibliotheca”-t azzal is, hogy a teológiai szaktudományok, tudományágak és segédtudományok legújabb irodalmát akarta begyűjteni, s azokat állandó és rendszeres használatba bocsátani.⁸⁰ Terve nem valósult meg, ám a tervezett könyvtár összegyűjtött anyaga a főiskolai könyvtár tulajdonába ment át, mintegy alapját képezve a 20. század első felében létrehozott „Papensia” Gyűjteménynek.

Tóth Ferenc püspök közbenjárására sikerült 1837-ben az egyházkerületnek, ill. a főiskolának nyomdai szabadalmat szereznie, de a nyomda anyagi problémák miatt csak 1838-ban kezdte meg működését. A nyomdából 1838–1867 között 210 önálló munka került ki. Ezen kívül rengeteg aprónyomtatvány készült a főtanoda, a pápai úri kaszinó, a főiskolai képzőtársulat, a város más iskolái és intézményei számára. A nyomda működése jelentős a könyvtár szempontjából is, hisz minden nyomtatvány kötelespéldányként (több példányban is) bekerült a főiskolai könyvtárba, szintúgy az aprónyomtatványok legtöbbje, létrehozva ezzel azt az egyedülálló adottságot, amivel a könyvtár ma is büsz-

⁷⁸ BENEDEK Sándor: *Miről prédikált Tóth Ferenc?* (Tóth F. halálának 100. évforduló-jára.) Pápa, 1945. 5.

⁷⁹ Vöröshérenyben született 1768-ban, Pápán halt meg 1844-ben. 1817 tavaszától pápai lelkész, 1823 februárjától esperes, 1827 nyarán választották püspökké, 1830-ban irodalmi munkásságáért díszdoktorságot kapott a göttingeni egyetemről.

⁸⁰ L. a korabeli egyházkerületi és egyházmegyei kéziratot jegyzőkönyveket a DREL-ben. Pl.: „1835. március 16–17-én tartott a Barsi Venerabilis Tractus Dislocationalis Közgyűlése... a G(aram) Vezekényi Anya Ekklesiában...” Ebben olvasható Tóth Ferenc levelének másolata, amit a barsi egyházmegye espereséhez írt (1834. dec. 13.) „Superintendentialis Jegyző Könyveinkből is lehet tudni, hogy valami munka, akár eredetieképp készítették, akár fordították, és ki nem nyomattathatik, adatnának azok bé a Pannoniai Bibliotheca név alatt felállítandó Könyvtárba, mely ott, legalább megmaradna, és az Író halálával nem válna semmivé...” DREL.

kélkedhet, tudniillik, hogy rendelkezik a Pápai Református Főiskolai Nyomda szinte valamennyi termékével.

Nagy értéket képvisel a könyvtár folyóiratállománya, melyre még a későbbiekben visszatérünk. A korszak legjelentősebb hazai és külföldi sajtóorgánumait az állandó anyagi nehézségek ellenére beszerezték és féltve őrizték. Az 1817. szeptember 11-i főiskolai tanári ülés például elhatározta, hogy a *Tudományos Gyűjteményt* nem a könyvtár rendes bevételéből (mivel azt nagyon megterhelné), hanem a főiskolai közpénztár terhére rendelik meg. Így akarták megrendelni a hallei kiadású *Literatur Zeitungot* is, de a következő gyűlésen a rektor kénytelen volt bejelenteni, hogy a folyóiratot anyagi okok miatt nem tudták megrendelni.⁸¹

Egy számunkra nagyon érdekes bejegyzés található az Iskolai Tanács 1818. okt. 19-i ülésének jegyzőkönyvében: „A Pázmány Sámueltól hagyott könyvek beérkezte után a már létező *lasjtrom* formájára a könyvek addig is számba vétessenek, míg a Bibliothecának célba vett állandó helye el nem készül, ahol azután mind egy katalógusba foglaltatva fognak beirattatni.”⁸² Lehet, hogy itt az O.1051. jelzetű „Index Generalis . . .”-ról van szó (címlapján már nem olvasható ki az évszám . . .), de lehet, hogy az korábbi (1802 körüli) jegyzék, és egy tényleges és pontos katalógus elkészítését tervezték. A szövegből az is kiderül, hogy a főiskola vezetősége nem érezte megoldottnak a könyvtár elhelyezésének problémáját sem.

Jankovich Miklós, a neves könyvgyűjtő és könyvszakértő 1819-ben meglátogatta a könyvtárat. A Főiskolai Tanács korabeli jegyzőkönyvéből kiderül, hogy 40 forintért meg akarta vásárolni Beythe István magyar nyelvű prédikációs-kötetét (Németújvár, 1584. Manlius. RMNY 552; RMK I. 211.), s foglalóban Tóth Ferencnél hagyott két aranyat. A főiskolai gyűlés azonban úgy döntött, hogy a könyvet mégsem adják el. Jankovich nagyvonalúságát bizonyítja az, hogy a foglalt mégsem kérte vissza, sőt még 1820-ban 80 forinttal megtoldotta, s a könyvtár támogatására felajánlotta.⁸³

A pápai főiskola korán találkozott a felvilágosodás eszméivel. Az 1783–84 táján felépült Ókollégium nagytermének mennyezetére ezt vésték: „Pro bono publico”. Ez a mondat került a kollégium korabeli pecsétjére is. Az iskola két professzora — Mándi Márton István és Lácza István József (aki szintén tevékenykedett mint könyvtáros) — a magyar nyelvű oktatás bevezetésének feltétlen híve volt. Átérezték a magyar felvilágosodás legjobb erőinek törekvéseit, akik a magyar nyelv jogaiért szálltak síkra. Márton István ezért büszkélkedhetett így: „Pápán lépe legelőször a magyar nyelv filozófusi s teológusi katedrába, amidőn én a morált, T. prof. Lácza István úr pedig a históriát magyarul tanítottuk.”⁸⁴ Mándi és Lácza azonban nem értettek mindenben egyet a széphalmi mesterrel és követőivel. (A köztük folyó irodalmi vitákról itt nincs mód részletesebben szólni.) Amikor azonban 1800 körül az egyházi ortodoxia megtámadta Mártont az 1796-ban megjelent *Keresztyén teológusi morál* . . . c. munkája miatt, Kazinczy nem volt rest azonnal lándzsát törni, ahogy ő nevezte, a „pápai Kant” mellett. Kétségtelen, hogy Mándi és Lácza megjelent munkái a felvilágosodás szellemi jegyeit viselik magukon.

⁸¹ BORSOS: I. m. 13.

⁸² DREL.

⁸³ BORSOS: I. m. 13.

⁸⁴ PKt. 129. MÁRTON István: *Keresztyén teológusi morál, vagyis erkölcstudomány*. H. n., 1796. 803. (I. V. Schmid: kantiánus-racionalista jénai teológus művének fordítása, ill. parafrázisa.)

Kapcsolatban állottak (különösen Mándi Márton) pl. Kis Jánossal, Óz Pállal, Kazinczy Ferencsel, Péczeli Józseffel, Cseh Józseffel, s talán Édes Gergellyel is.⁸⁵

A magyar felvilágosodás, ill. reformkor jelentősebb orgánumait megjelenésüktől fogva beszerezte a könyvtár. A *Tudományos Gyűjteményre* (Pest 1817–1841) nemcsak a Pápai Olvasótársaság fizetett elő a városban, hanem a református kollégium is, ahogy ezt már korábban említettük.⁸⁶ (Egy ideig a *Tudományos Gyűjtemény* egyik szerkesztője, Mokry Benjamin, pápai ref. főiskolai tanár volt.) A könyvtárban megjelenésüktől megtalálhatók voltak a felvilágosodás és a reformkor legjelentősebb sajtóorgánumai. (Pl.: *Magyar Kurír*—Szacsuvay Sándor bécsi kiadványa, *Mindenes Gyűjtemény*—Péczeli József Komáromban megjelent folyóirata, *Bécsi Magyar Merkurius*—1793–1798, bécsi *Magyar Hirmondó, Olvasó Könyvtár*—Márton József, Mándi Márton István fivérének bécsi lapja a *Bécsi Magyar Újság* mellékleteként, *Hazai Tudósítások*—Kulcsár István 1806-tól Pesten megjelent lapja, majd ennek utódja, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*—1808-tól, *Hasznos Mulatságok*—Kulcsár István 1817–42 között megjelent népszerű folyóirata, *Nemzeti Újság*—szintén Kulcsár adta ki Pesten 1819-től, *Sokféle*—a *Bécsi Magyar Újság* toldaléka Márton István szerkesztésében, *Jelenkor*—1832-től, *Társalkodó*—Helmecezy Mihály orgánuma 1832–41 között. Több példányt őrzünk Kossuth kéziratos lapjaiból: *Országgyűlési Tudósítások*—1832–36, *Törvényhatósági Tudósítások*—1836–37. A *Honművész*—Pesten jelent meg 1837-től, a *Tudománytár*—1834–44 között. *Ismertető*...—Szerkesztette Borsos Márton Budán 1837-től, *Regélő Pesti Divatlap*—Garai János lapja 1840–44 között. A *Regélő*—Pesten jelent meg 1837-től, *Figyelmező*—1838–40, a *Fillértár*—Pozsonyban jelent meg 1834-től, az *Athenaeum*—1837–43 között, a *Pesti Divatlap*—Vahot Imre lapja 1844–48 között, stb).

Ugyanígy felsorolhatnánk a felvilágosodás, majd a reformkor jelentős könyvanyagát, melyek nagyobb mértékben adományozás, kisebb mértékben vásárlás révén korán bekerültek a könyvtár állományába, s a diákság, ill. a tanárok mindennapos olvasmányai voltak. Nagyon népszerűek voltak a kalendáriumok is, melyek nagy számban találhatóak a könyvtár állományában. Pápan, a Református Főtanoda betűivel nyomtatták ki — már Jókai és Petőfi pápai tanulmányainak idején (1840–43) — a *Közhasznú Kalendáriumot*, vagy utóbbi nevén a *Népbarát* vagy *Közhasznú Kalendáriumot*.

Márton István halála után (1831) rövid ideig Edelenyi Sándor, majd Stettner Zádor György viselték a könyvtárnoki tisztséget. A könyvtár fejlődése szempontjából Stettner működése a jelentősebb. Tudományos érdeklődése, jelentős politikai és irodalmi kapcsolatai, s irodalmi tevékenysége folytán a kor szellemi termésének zöme bekerült a könyvtárba.⁸⁷ A könyvtár tulajdonképeni

⁸⁵ PKt. 133. L. Édes Gergely autográf önéletírását 1843-ból. DREK Kézirattár. Jelzete: O. 794/231.

⁸⁶ KULCSÁR Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Bp., 1943. 27. BORSOS: I. m. 13. A felvilágosodás könyv- és könyvtártörténetéhez l. KÓKAY György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Bp., 1983. A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979.

⁸⁷ Stettner Zádor György volt a Pápai Református Jogakadémia (1832–1885) első rendes tanára, 1832 és 1848 között. 1848 augusztusától a pesti váltótörvényszék ülnöke, 1855-től a bécsi „legfőbb semmitő bíróság” tanácsosa, majd 1861-től a „hétszemélyes tábla” bírója. Kazinczyval, Bajzával, Vörösmartyival és Deák Ferencsel való bensőséges kapcsolata közismert. Híressé a „Conversations-lexikon perben” való szereplése tette, melyben „Egy szó Döbrenteiről és Kérdés” c. röpiratával vett részt. Baráti köréhez

és ma is meghatározó jeleje — tudományos közkönyvtár — Stettner könyvtárossága idején alakult ki.

1834-ben Pápán megalakult a Kaszinói Társaság, amelyből három év múlva kivált a Polgári Kör. A Kaszinó nagyon jelentős — főleg szépirodalmi — anyagát 1919-től a főiskolai könyvtár kezelte. A *Magyar Minerva* kimutatása szerint a Kaszinó könyvtárának állománya 1912—13-ban 3567 kötetből állt.⁸⁸ A város iparosodása (1830-ban fajanszgyár, 1850-ben finomposztógyár alakult) együtt járt a szellemi fejlődéssel, és ezzel párhuzamosan a kollégium fejlődésével. Rohamosan növekedett a diákok létszáma, Pápa pezsgő életű diákvárossá vált. A korabeli források Pápát, éppen kollégiuma révén „Dunántúl Athénje”-ként emlegették. A két szellemóriás — Petőfi és Jókai — is itt tanult s kötött életre szóló barátságot.

1841-ben jött létre a kollégiumi diákság autonóm önképzőköre, a „Főiskolai Képzőtársulat”. 1845-ben kiadták a *Tavaszi* c. irodalmi-társadalmi évkönyvet, ill. almanachot, melyekben a magyar nyelv ügyéért szálltak első rendensíkra.⁸⁹ Az évkönyvek szerkesztője Tarczy Lajos professzor volt, a hegelianizmus egyik hazai apostola, az MTA tagja, a Képzőtársulat tanárelnöke. A Képzőtársulat külön könyvtárat hozott létre, amely főként az ifjúság szépirodalmi és tudományos érdeklődését és igényét volt hivatva kielégíteni. A könyvtárnak Petőfi, Jókai és Orlai Petrich is olvasója volt, amit az Egyházkerületi Levéltárban (DREL) őrzött könyvtári beiratkozási könyv autográf aláírásai bizonyítanak. Az ifjúsági könyvtár kezeléséről és használatáról az 1844. évi iskolai rendszabályok intézkedtek. A könyvtár állománya 1900-ban 2505 kötetből állt.⁹⁰ 1907-ben nyomtatásban is megjelent az ifjúsági könyvtár válogatott anyagának katalógusa, 800 kötet könyv leírásával. A képzőtársasági könyvtár a II. világháború előtt szintén bekerült a Nagykönyvtárba.

Petőfi (Pápán még Petrovics Sándor) és Jókai első írói szárnypróbálgatásai is a Képzőtársasághoz fűződnek. Több alkalommal nyertek jutalmat és pályadíjat. Erdemes munkáikat saját kezűleg írták be a Képzőtársaság „Erdemkönyvébe”. Ebben található például Petőfi számos verse, melyeket Homonnai névvel szignált, ill. képzőtársasági székfoglaló beszéde, valamint Jókai több verse és első prózakísérletei (I. k. 1841—44). Jókai már Pesten élt, de a Képzőtársasággal való kapcsolata nem szakadt meg. Ezt bizonyítja az a saját kezű irodalmi bírálata, amit 1846-ban írt Pesten.

A könyvtár őrzi azokat a könyveket, melyeket Jókai Pápán tankönyvként

tartozott még Baróti Szabó Dávid, Fáy András és Kisfaludy Károly is. Vörösmartyval 1826 táján együtt laktak Budán, amikor pedig a költő Pápán járt, Stettner vezette be az Úri Kaszinó Társaságába. Jelentős jogtudományi munkásságot fejtett ki. Fenyéry Gyula álnéven írt esztétikai és szépirodalmi vonatkozású cikkei a *Tudományos Gyűjteményben*, az *Aurórában*, a *Jelenkorban*, a *Felsőmagyarországi Minervában* stb. jelentek meg. Tagja volt a Kisfaludy Társaságnak (1836-tól), melynek egyik alapító tagja volt. 1831-től az MTA levelező, 1832-től rendes tagja lett. Toldy Ferenc vele együtt adta ki a *Handbuch der ungarischen Poesie* c. művét 1828-ban. 1866-ban hunyt el. (*Magyar Irodalmi Lexikon* III. Bp., 1965. 577. Tóth Lőrinc: *Zádor György akadémiai rendes tag emlékezete*. Pest, 1869. 13. PKt. 231, 191. *Zádor György levelezése Kazinczy Ferencsel* 1823—1831. Közli Zádor Gyula. Bp., 1886.)

⁸⁸ *Magyar Minerva*. A magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve. I—V. k. Bp., 1900—1915.

⁸⁹ Mint láttuk, már Mándi Mártonék is tanítottak magyar nyelven, ám az Egyházkerület ellenkezése miatt a nemzeti nyelvű főiskolai oktatás csakhamar abbamaradt. Az alsóbb fokú iskolákra nézve, 1815-ben az aranyosi egyházkerületi közgyűlés elfogadta, hogy azokat „nemzeti vagy magyar és deák oskolákra” kell osztani.

⁹⁰ *Magyar Minerva* I. k. 1900. (2505. k.) 269.

használt. A könyvek possessorai bizonyítják ezt.⁹¹ A főiskolával maga Széchenyi István is kapcsolatban állott, hisz a *Világ* c. könyvét (Pest, 1831. Füstkúti Landerer) meleg szavakkal ajánlja a könyvtárnak: „A Pápai Reformatum Collegium Könyvtárának legmélyebb tisztelettel Széchenyi István.”

Az 1848–49-i szabadságharc során a Kollégiumban is szünetelt a tanítás, mivel a diákok nemzetőrnek vagy honvédnak álltak be. Az 1848. március 15-i pesti események hírére a kollégiumi ifjúság fáklyás felvonulást tartott, és négy nappal a pesti események után, a Főiskolai Nyomdában kinyomtatatták a Nemzeti dalt és a 12 pontot, amit nagy példányszámban sokszorosítottak és terjesztettek. E két fontos aprónyomtatvány közül már csak a Nemzeti dal egy példányával rendelkezik a gyűjtemény is, de a nyomdai szedőkönyv hitelesen bizonyítja, hogy a 12 pont („Mit kíván a magyar nemzet?”) ugyancsak kinyomtatásra került.

Könyvtártörténeti szempontból érdekes, hogy a könyvtári possessorokban, a különböző időszakokban, milyen elnevezéseket találunk a könyvtárról. Gyakori a „Liber Coetus Papensis” bejegyzés. Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia* . . . (Utrecht, 1653.) c. művének belső címlapján ez a felirat van: „Liber Collegii Reformatorum Papensis ex antiqua eiusdem Bibliotheca.”⁹²

Weszprémi István 1796. április 26-án adományozta a Bibliotékának *Magyarországi öt különös elmékedések* . . . c. könyvét (Pozsony, 1795), ahogy ezt a könyv felső kötetáblájának belsején levő autográf bejegyzése bizonyítja: „Illustris Gymnasii Helvet(icorum) Confess(ionis) addict(orum) Papensis Bibliothecae mittit dono Auctor Debrecino ad die 26 April. 1796.”⁹³ A 18. század folyamán több könyvben olvashatjuk: Bibliotheca Illustris „Collegii Reformatorum Papensis; Bibliothecae Illustris Collegii Helveticae Confessionis addictorum Papensis.”⁹⁴ A 19. században pedig, a hagyományosnak számító elnevezések (anyaiskola, főiskola, kollégium, főgimnázium könyvtára stb.) mellett találkozunk az általam már említett, de a szakirodalomban még elő nem forduló kifejezéssel. Budai Pál, nagybajomi esperes a „Biblia Szövétneke” c. kéziratát a „Pannonica Bibliothecába” ajándékozza.⁹⁵

A kollégiumi könyvtárat tetemes károk érték az iskola gyakori helyváltozásai, a költözködések során.⁹⁶ A könyvek és a kéziratok gyakran évtizedekig ládába csomagolva vagy halmozva padlásokon heverték, kitéve a pusztulásnak.

A könyvtár állománya 1864-ben 9360 kötet.⁹⁷ A *Magyar Minerva* adatai szerint így alakult a könyvtár állománya a század elején:

⁹¹ *Compendium Historiae Antiquae* . . . Pozsony, 1836. B. III. 704. n. Poss.: „Mauritzi Jokay.”

Compendium Matheseos . . . *Conscripsit Gabriel Kováts-Martiny*. Pozsony, 1840. Poss.: „Jokay Móriczé bölcselkedést tanulóé 1840.”

⁹² RMK I. 876.

⁹³ Jelzete: C. II. 1714.

⁹⁴ Jelzeteik: Pl. B. III. 258, O. 35. (DREK Kézirattára.)

⁹⁵ O. 59. b. (DREK Kézirattára.)

⁹⁶ Csak a 19. században három ízben költözött a könyvtár (1850, 1857, 1899). Az újkollégium (a későbbi Nátus!) építését 1856-ban kezdték meg (1849-ben vásárolták meg a telket!) a Zsoldos-féle telken. 1857-re elkészült az új kollégiumi épület, s ennek dísztermébe vitték a könyvtárat. Teremkönyvtár lévén, a könyvek nagy része nem fért fel a polcokra, így azokat a padlásra hordták fel. Borsos István írja le, hogy 1900-ban még 700 kötet olyan könyvet tudott kiválogatni, amelyek hibátlanok voltak, s hiányoztak az állományból.

⁹⁷ *A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára*. In: Népművelés Veszprém megyében. Veszprém, 1965. 100.

1900-ban:	Ifjúsági könyvtár	2 505 kötet
	Tanári könyvtár	22 157 kötet
1901—2-ben:		24 078 kötet, ebben 9 ósnyomtatvány, 120 RMK I, és 55 RMK II—III. Ezen kívül még:
		237 db kézirat és
		200 db oklevél
1903—4-ben:		25 352 kötet
1904—11-ben:		37 403 kötet (8 ósnyomtatvány, 142 RMK I, 55 RMK II—III, 384 kézirat, 247 oklevél.)
1912—13-ban:		39 916 kötet (11 ósnyomtatvány, 151 RMK I, 70 RMK II—III., 490 kézirat, 490 oklevél.)
1930—31-ben:		61 568 kötet (11 ósnyomtatvány, 146 RMK I, 71 RMK II—III., 577 kézirat, 568 oklevél.) ⁹⁸

A könyvtár állományába a II. világháború előtt került be a Jókai-kör könyvtára, ami az azonos nevű egyesülettel jött létre 1893-ban, akkor 203 kötettel. Ez az idők során mintegy 1000 kötetes kis kézikönyvtárrá nőtte ki magát. Az 1952-es államosítások során került a Nagykönyvtár anyagába — a Főiskolai Könyvtár ekkor alakul át a Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtárává — a „Nátus”, és a Theológia Tóth Ferenc Önképzőkörének, a Keresztyén Ifjúsági Egyesületnek (KIE) a könyvtára, valamint a tanszéki szemináriumi könyvtárak jelentős anyaga.

Közvetlenül 1945 előtt a könyvtár kötetszáma szerint Dunántúlon a harmadik, Pannonhalma és Esztergom mögött. A történelmi Magyarországon a sorban 29., a trianoni Magyarországon a 19.⁹⁹ Ekkor 92 ezer kötetet számlált a könyvtár állománya. 1972-ben 130 ezer egységet, az 1974-es felméréskor pedig pedig 134 ezer egységet, 18 ezer duplumkötetettel.¹⁰⁰ Jelenleg kb. 155 ezer egységgel számolhatunk, a duplumok és egyéb különgyűjtemények (1848-as gyűjtemény, Világháborús (I—II.) gyűjtemény, Baldacci Antal 2288 db-ból álló metszetgyűjteménye, plakátgyűjtemény, színlaptár, fényképtár stb.) nélkül.

Az 1864. évi könyvtári rendezés új szakrendi beosztás alapján történt Kerkapoly Károly igazgatósága (1853—1868) idején, Rózsa István könyvtáros munkájaként.¹⁰¹ Az első igazán szakszerű rendezést Tóth Dániel könyvtáros (1877—1897) végezte, elkezdve a címlapkatalógus készítését is a Porosz Instrukció mintájára.¹⁰² Ezt a munkát Borsos István (1897—1918) folytatta. Borsos, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának rendszerét figyelembe véve, az állományt 32 szakba osztályozta. Borsos készítette el a könyvtár katalógusát is, ami két kötetben 1901-ben és 1912-ben jelent meg, 17 590 mű címlírásával. 1903-ban a könyvtár nehéz körülményei miatt állami segélyért folyamodott, és a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének ellenőrzése alá került.¹⁰³ 1912—13-ban a MKOF-től évi 1000 korona segélyt kapott a könyvtár, ami lehetővé tette a továbblépést. A Tanácsköztársaság idején a könyvtárat közkönyvtárrá minősítették. A Kézirattár őrzi a közkönyvtár olvasóinak névsorát, s a könyvtár életének egyéb Tanácsköztársaság kori dokumentumait.

Borsos Istvánt Pongrácz József követte a könyvtárosságban, aki egyúttal

⁹⁸ *Magyar Minerva I—V. k.* (Bp., 1900, 1902, 1904, 1912, 1915) A könyvtárak 1900—1913 közötti adatait tartalmazza. Megjelent egy későbbi kötete is az 1930—31. év adataival. (VI. k. Bp., 1932)

⁹⁹ PONGRÁCZ: *I. m.* 8—9.

¹⁰⁰ ÚJSZÁSZ Kálmán: *A magyarországi református egyházi könyvtárak jelentősége a tudományos kutatás szempontjából.* (237—247.) 247. In: *Régi könyvek és kéziratok.* Bp., 1974.

¹⁰¹ BORSOS: *I. m.* 15—16.

¹⁰² Uo. 17.

¹⁰³ *Magyar Minerva.* IV. évf. 1904—11. Bp., 1912.

a Teológiai Akadémia újszövetségi tanszékének a professzora volt. 1951 végén megszűnő tanársága, az Egyházkerület őt nevezte ki az államosítás miatt időközben egyházkerületi gyűjteménnyé alakult könyvtár igazgatójává. Munkáját így megváltozott viszonyok között ugyan, de tovább végezhetette (1957). Tovább folytatta a betűrendes nagykatalógus építését, továbbra is a hagyományos „levélkatalógus” formájában. Munkája következtében már a II. világháború előtti időben is pozitív fejlődésen ment át a könyvtár. Külföldi utazásaival, ill. jelentős nyugati kapcsolataival biztosította a könyvtár számára a legmodernebb nyugati teológiai szakirodalom rendszeres beszerzését. A világháború utolsó hónapjaiban azonban a könyvtárat hatalmas veszteségek érték, szinte minden állományrészében. A háborús károk rendezésében, és a keletkezett hiányok lehetőség szerinti pótlásában Pongrácz Józsefnek voltak felülmúlhatatlan érdemei. A kollégium államosításától fogva (1952) a könyvtár egyházkerületi tulajdonba ment át. A könyvtár első szabályrendelettervezetét is Pongrácz József készítette el 1959-ben. Pongrácz vezetése alatt alakult ki tulajdonképpen a könyvtár több mai profilja, így pl. a pápai helytörténeti anyag gyűjtése stb. A „Papensia” gyűjteményt ő hozta létre fáradtságot nem ismerő, szinte emberfeletti gyűjtőmunkával. Halálával (1963) hosszú időre megakadt a fejlődés.

A Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára elsősorban tudományos könyvtár, melynek főbb gyűjtőkörei: 1. A Dunántúltra, Veszprém megyére, és elsősorban Pápa városára és a Kollégiumra vonatkozó irodalom, ill. dokumentáció. 2. A reformáció és az ellenreformáció szakirodalmá, ill. ennek a kornak a könyvtermése és emlékei. 3. A reformkor anyaga, ezen belül a Petőfivel és Jókaival kapcsolatos irodalom és egyéb relikviák. 4. A legújabb teológiai szakirodalom.

A legmodernebb magyar és külföldi teológiai könyvek beszerzésével a könyvtár a dunántúli lelkészek továbbképzéséhez, önképzéséhez kíván segítséget nyújtani. Természetesen a fontosabb világi kiadványokat (történelem, irodalomtörténet, filozófia, szépirodalom stb.) szintén megvásárolja a gyűjtemény, részben a Könyvtárellátó Vállalat, részben bolti könyvvásárlás útján. Egyre jobban feléled az adományozás ősi tradíciója is.

A gyűjtemény 8 ősnymtatványt (incunabulum) és 2 kódexet őriz. (Korábban 3 vetustissimát is ősnymtatványként tartottak számon). RMK-állománya 595 egység (a kötetszám ennél nagyobb). Jelentős az antikva (16. századi külföldi könyv) állománya, valamint a 17–18. századi könyvanyaga. A „Papensia” gyűjtemény a pápai tanárok, diákok műveit és a városra vonatkozó forrásanyagot gyűjti, kb. 5000 egységet tesz ki. Megemlítem a könyvtárban őrzött egyiptomi múmiát és festett fakoporsót, melyek a főiskolai régiség-tár anyagából maradtak meg, s az ókori egyiptomi kultúra hazánkban őrzött felbecsülhetetlen értékei.

Az 1970-es évek végétől a könyvek feldolgozása az újabb címléírásai, ill. katalógizálási szabályok szerint folyik, de az Egyetemes Tizedes Osztályozás bevezetése nélkül, tehát a régi szakrendszer meghagyásával.

A gyűjtemény gondjai azt hiszem, megegyeznek a többi egyházi gyűjtemény mai gondjaival. A fojtogató helyhiány lelehetetlenné teszi az állomány szakzerű, áttekinthető elhelyezését, ill. a könyvtári feldolgozó- és kutatómunkát. A gondok közé tartozik a megfelelő létszámú és képzettségű szakembergárda hiánya, a szerény anyagi lehetőségek, az állandó és konkrét szakmai-módszertani gondozás hiánya stb. Az állományvédelem terén jelentős segítséget nyújt az OSZK, a régi könyvek és kéziratok restaurálásával.

Tanulmányunkkal egyrészt közzé kívántuk tenni az újabb kutatási eredményeket, s ezek fényében a már meglevőket átértékelni és összefoglalni. Másrészt eleget akartunk tenni azon kíváncsúnak, amit Mátrai László, az egyházi gyűjtemények munkatársainak tartott előadásában fejtett ki: „Könyvtörténet minden mennyiségben! A könyvtörténet a szó modern értelmében a legpozitívabb és legmegbízhatóbb módszer ahhoz, hogy kultúrhistoriát műveljünk...”¹⁰⁴

A Kézirattár

A könyvtár mindig szerves része volt az iskolának, az oktatás szolgálatában állt. Jobbára a tanárok és a diákok adományaival gyarapodott. Mindez a kéziratokra is érvényes. A kézírás, a kéziratok könyv, a nyomtatott könyv megjelenése után még századokon át éppoly fontos része volt az oktatásnak, mint korábban. Az „adnotationes scholasticae” továbbra is végigkísérték a diákok életét.¹⁰⁵

Az idők viszontagságai megtépázták a kollégiumi könyvtárat, ennek nyomaait a kézirattár is magán viseli. Könyvtártörténeti szempontból nagy jelentőséggel bírnak a legrégibb könyvtári anyakönyvek, számadás- és leltárnaplók. A „Pappensia” teremben levő kézirattár (O-szak) egyedi értékei az iskolai kompendiumok, diktátumok, a tanárok és diákok munkái. Számos pápai tanár és dunántúli lelkész nyomtatásban meg nem jelent munkáját is a Kézirattár őrzi, amely bizonyíthatóan örökölte a Tóth Ferenc püspök által tervezett „Pannonica Bibliotheca” értékes kéziratait is. Jelentős kéziratanyagot őriz a kézirattár Mándi Márton Istvántól, Tóth Ferenctől, Bocsor Istvántól, Tarczy Lajostól stb. Még ennél is nagyobb terjedelmű a 20. században tanító professzorok kéziratok hagyatéka, melyek közül pl. kiemelkedik Thury Etele egyháztörténeti vonatkozású kéziratok hagyatéka, amely főleg külföldi levéltárakból származó magyar vonatkozású okiratok Thury Etele által készített másolataiból áll.¹⁰⁶ Különösen is értékes a magyar protestáns gályarabokra vonatkozó okiratgyűjtemény, melynek részleges jegyzéke nyomtatásban is megjelent a *Theológiai Szemle* 1930. évi 4—6. számában.¹⁰⁷ A nagyobb, 20. századi tanári kézirat-hagyatékok közül megemlítem Antal Géza, Czeglédy Sándor, Trócsányi Dezső, Pongrácz József, Borsos István, Lakos Béla, Faragó János stb. hagyatékát.

Petőfitől és Jókaitól több saját kézzel írt dokumentumot őriz a kézirattár (versek, előadások, elbeszélések, levelek). Félteve őrzött kincseink közé tartozik Kossuth Lajos több levele. (Köztük az emigrációból Pulszky Ferenchez intézett terjedelmes levele is.) Thaly Kálmán levelezéséből szintén jelentős mennyiséget a kézirattár őriz.

A kézirattár értékes része a mohács előtti magyar oklevélgyűjtemény, melyeknek egy része a László-család hagyatékát képezte.¹⁰⁸ Mennyiségre ennél sokkal nagyobb az 1526 utáni oklevélgyűjtemény, amely kiapadhatatlan

¹⁰⁴ MÁTRAI László: *Az egyházi könyvtárak helyzete és feladatai a Magyar Népköztársaság könyvtárpolitikája keretében.* (234—38.) 237. *Theológiai Szemle* 1969. 7—8. szám.

¹⁰⁵ FEKETE Csaba—SZABÓ Botond: *A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa.* — 1850 előtti kéziratok — Bp., 1979. OSZK. 11—12. (L. a bevezető tanulmányt!)

¹⁰⁶ O. 655, 659—664, 1146. (DREK Kézirattára.)

¹⁰⁷ 247 db okiratmásolat jegyzéke. Közölte PONGRÁCZ József. *Theol. Szemle* 1930/4—6. 714—719.

¹⁰⁸ 34 db oklevél. Jelzete: O. 1101. DREK Kézirattár.

kincsesbányája a történeti kutatóknak. A kéziratár anyagába két kódex tartozik. Az egyik egy tenyérben is elférő, mini, iniciálékkal díszített, német nyelvű imádságoskönyv (Gebetbuch) a 14. század végéről (az elején egy töredékes flamand kalendáriummal), a másik pedig Vergilius Georgicon-ját tartalmazza.¹⁰⁹

A világi személyek hagyatékaik közül kiemelném Thury Zsigmond kéziratot anyagát. Thury Zsigmond az erdélyi szombatosok történetével, kultúrájával foglalkozott, s egyedül az ő másolatában maradt ránk több szombatos forrás. Lemásolta többek között Bogáti Fazekas Miklós zsoltárfordításait, apokalipszis-kommentárját és Péchy Simon kancellár levelezését.¹¹⁰

A kéziratorténeti vizsgálódások elárulják, hogy a kollégium Mándi Márton István és Lácza Szabó József professzorsága idején már a magyar nyelvű oktatás útjára lépett, ami ekkor még — nem sokkal a Ratio educationis (1777) után — merész lépésnek számított.

A kéziratár anyaga zömében kapcsolódik a pápai kollégium történetéhez, illetve a hazai reformátusság egyháztörténetéhez, művelődéstörténetéhez. Jellemzően elsősorban egyházi és református ez az anyag, de más felekezetek (evangélikus, katolikus, unitárius, szombatos) történetéhez, valamint a hazai világi értelmiség és művelődés kialakulásához, fejlődéséhez is fontos adalékokkal szolgál.

A kéziratok egészen Borsos István könyvtárosságáig a könyvek közé voltak besorolva, nem képeztek külön szakot, hanem a könyvek tékáiban nyertek elhelyezést. Ezek a régi tékajelzések számos kézirat gerincén ma is láthatók. A könyvtár legkorábbi katalógusaiban (18. sz. vége—19. sz. eleje) a kéziratot anyagot a könyvekkel együtt, az azok leírására is jellemző következtelen névhasználati és betűrendezési gyakorlattal tartották nyilván, a legtöbb esetben úgy, hogy a könyv kéziratossá voltára nem is utaltak.¹¹¹ A külön szakba sorolást véglegesen Borsos István végezte el 1897-től 1912-ig. A könyvtár nyomtatott katalógusa 1901-ben és 1912-ben jelent meg két kötetben. Az I. kötet 208, a II. kötet 116 egység kézirat leírását tartalmazza, tehát összesen 324 kézirat-egységét. A *Magyar Miverva* VI. kötete (1930—31. Bp., 1932) 577 db kézirat-ról és 568 db oklevélről ad számot. A pápai ref. főiskolai értesítők a 19. sz. végétől rendszeresen beszámoltak a könyvtár évenkénti gyarapodásáról. Így pontosan regisztrálható, hogy mikor s ki által, milyen kéziratokkal gyarapodott a kéziratári állomány. A feldolgozás mai stádiumában 1300 kézirat-egységet tartunk nyilván, egy egységen belül maximálisan 622 db kézirattal.

A kéziratár eredeti törzanyagából ma már csak néhány darab áll rendelkezésünkre, zömében elpusztultak a háborúk és az üldöztetések során, de sok baj származott a kéziratokra a gyakori költözködésekkel járó raktározási elégtelenségek miatt is. Az 1857. évi költözködés a kollégium új épületébe (Nátus) jelentős veszteségekkel, és a kéziratok fizikai állagának jelentős rongálódásával járt együtt. Kéziratok tömkelege évtizedekig hevert padlásteremen, mert nem volt hely a könyvtári elhelyezésre. Különösen Tóth Dániel és Mokos Gyula tanárok mentettek meg sok kéziratot a végső pusztulástól.¹¹² A jelentősebb

¹⁰⁹ VERGILIUS, M. P.: *Georgicorum libri duo*. Neuburg ad Oenum, 1401. Papírkódex. 102. Jelzete: O. 205. Gebetbuch. (14. sz. vége—15. sz. eleje.) Pergaménkódex. 466. 65 × 55 mm. Poss.: Ifj. Pázmány Dénes. Jelzete: O. 168. DREK Kéziratára.

¹¹⁰ Jelzete: O. 942. 9 doboz.

¹¹¹ Más könyvtárakban is ez volt a jellemző gyakorlat. L. pl. TÓTH A.: *Az Egyetemi Könyvtár Kéziratárának fejlődése*. (13—41.) 13. Klny. az Egyetemi Könyvtár évkönyvei VI. kötetéből. Bp., 1973.

¹¹² BORSOS: I. m. 14.

kézirattár kialakulása a 19. század első felére tehető. Mándi Márton István és Tóth Ferenc idejétől tudatosan folyt a fellelhető kéziratok forrásanyagok összegyűjtése, mentése még vásárlások révén is.¹¹³ A kézirattár állományának fejlődése ez időtől fogva jobbra szemmel kísérhető. A legrégebb katalógusokból, könyvtári naplókából, jegyzékekből kideríthető, hogy milyen kéziratok voltak már meg akkor is. A könyvtár két kódexe közül egyik sem tartozott a könyvtár, ill. az iskola legrégebb (16–17. századi) könyvanyagához. A svájci dialektusban írt, német nyelvű imádságoskönyvet (Gebetbuch) ifj. Pázmándi Dénes adományozta a 19. sz. folyamán. Másik kódexünk (Vergilius Georgicon-jának két könyvét tartalmazza) egy ősnymtatvány- és kéziratkolliagátum tagja. Egy német humanista, Michael Friedel de Buchdorf volt a tulajdonosa a 16. sz. elején, az amúgy 1401-ben keletkezett kéziratok könyvnek, s feltehetőleg nyomtatott kiadásra készítette elő a Vergilius-szöveget. Ezt bizonyítják a sorok közé beírt, apróbetűs kommentárjai, annotációi. A Vergilius-kódex feltehetőleg szintén a 19. sz. első felében került a könyvtár birtokába. Nagy értéke kéziratunknak az a kézirat, amelyik Kocsi Csergő Bálint, gályarabságot is szenvedő, pápai professzornak egy töredékes etikai művét, s Pápán, a tanulóifjúság előtt mondott beszédeit (*Orationes habitae Papae temporibus examenum 1679–1682 et 1693–1695*), valamint fiának, Kocsi Csergő Istvánnak néhány levélvázlatát, és Petrus Ramus alapján írt exegetikai munkáját tartalmazza.¹¹⁴ A kéziratban őrizük Beythe István 15 db saját kezű levelét, melyeket Sopronból ill. Németújvárról írt, 1575–1609 között, magyar és latin nyelven.¹¹⁵ Becses érték Debreceni Ember Pál kéziratok könyvecskéje, melynek elején a következő bejegyzés olvasható: „Vade mecum, hoc est: Libellus Consignationum in quo omnia audita et lecta notatu digna, ob futuram possessoris memoriam sunt consignata a Paulo Ember Debretzino . . . 1679.”¹¹⁶ Megemlítem Veresmarthi Mihály 1691-ben írt, magyar nyelvű kéziratok könyvét (*Promptuarium Manuale Continens Conciones ad quaslibet occasiones proponendas . . .*).¹¹⁷ Az egyik imádságoskönyv második része ezt a címet viseli: „Votum Naziraeorum Papensium conceptum in angustia temporum humilique eorundem ore ac corde Deo quotidie praesentandum in Gymnasio Papensi . . . Anno 1719.”¹¹⁸ Az imádságokat tehát a pápai iskola diákjai írták egyházuk és iskolájuk védelmében. Fontos kortörténeti dokumentum az az 1724-ből származó iskolai törvénykönyv, amely az 1585-ös pápai iskolai törvények másolatát tartalmazza, s egyetlen írásos bizonyíték az iskola 1531-es alapítására nézve. A bevezető latin szövegben ugyanis azt olvassuk, hogy az iskola első írott törvényei 1585-ben jöttek létre, Hollosi Péter rektorsága idején, s addig az iskola 54 éven át törvények nélkül működött. Ha 1585-ből levonjuk az 54-et, akkor megkapjuk az alapítás idejét (1531).¹¹⁹ Egyháztörténeti szempontból jelentős az a kéziratkolliagátum, amely Pethő György kézirateit tartalmazza. Kaposi Sámuel sárospataki professzor *Resolutio Psalmorum* c. munkáját 1705-ben jegyezte le Pethő György, mint a sárospataki–gyulafehérvári kollégium diákja. A kéziratok

¹¹³ BORSOS István: *A pápai ev. ref. főisk. könyvtár tört.* 277–278. In: Pvel. Pápa, 1905;

¹¹⁴ Jelzete: O. 308. DRÉK Kézirattára. L. THURY Etele: *Kocsi Csergő Bálint rektori beszédei*. Adatok a pápai ref. főiskola történetéhez. Főisk. Értesítő 1909/10. 3–36. (Az orációk közül 5 magyar, a többi latin nyelvű!)

¹¹⁵ O. 40. a.

¹¹⁶ O. 153.

¹¹⁷ O. 704. (Győr, 1691.)

¹¹⁸ O. 355.

¹¹⁹ O. 353. „Liber legum coetus Papensis . . . ab Anno 1585 . . .”

könyv második része Pethő György imádságait, naplóját és egyéb feljegyzéseit tartalmazza az 1705—1750 közötti időből. Naplójának végén Pethő „Series librorum” címmel leírta könyveinek jegyzékét is. 79 db értékes könyvet sorol fel, ami azt is bizonyítja, hogy a református prédikátorok jelentősnek mondható könyvgyűjteményekkel rendelkeztek.¹²⁰ A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának (Pápa) kéziratanyagába tartozik Pethő György egyháztörténeti kéziratgyűjteménye (1709—1749), amely a dunántúli református egyházkerület 16—17. századi történetéhez nyújt nélkülözhetetlen adatokat.¹²¹ Ugyancsak a levéltári kéziratok között található Kanizsai Pálfi János református püspök eredeti leveleskönyve az 1611—1638 közötti időből. Gál Imre kánongyűjteménye a 17. századból.¹²²

Értekes, nemrég előkerült dokumentum az a könyörgésgyűjtemény, amely eddig Pápai Páriz Ferenc egyik töredékben meglevő, kéziratosa munkájának („Ábrahám patriarka fia, Isák és Béthuel leánya, Rebeka házasságok alkalmazásával tett beszélgetés . . . 1703.”) kolligátumaként rejtőzött („A Papai Nemes árva Ecclesianak siralmas éneke . . .”) A három könyörgés szerzője valószínűleg maga Torkos Jakab, I. püspök, aki a pápai egyház és kollégium száműzetésének időszakában, ill. a Pápára való visszatérés után írhatta meg a két verses és egy prózai imádságot.¹²³

Irodalmi-történeti értékű magánlevelezések is bekerültek a kéziratár állományába, ahogy a levéltár is őriz könyvtári-kézirattári régiségeket. A proveniencia elve érvényesül e gyakorlatban, vagyis az a törekvés, hogy háborítatlan formában, és abban a természetes egységben akarjuk megőrizni állományainkat, ahogy azok történetileg kialakultak. A kéziratár értékes levélnyagában Kazinczy, Édes Gergely, Kis János, Kossuth Lajos, Petőfi, Jókai, Thaly Kálmán, Izsó Miklós, Kozma Andor, Szabolcska Mihály és mások nevével találkozunk.

A tartalmában oly sokszínű és gazdag anyagot nehéz lenne a jelen munka keretében részletesen bemutatni. Fűvészkönyvet, peregrinációs albumot, hitvitázó könyveket, iskolai diktátumokat és kompendiumokat, okleveleket, liturgiás könyveket, prédikációs-köteteket, egyházi és világi törvénygyűjteményeket egyaránt megtalálhatunk a kéziratár anyagában.

Az állomány teljes rendezése az elmúlt három év folyamán megtörtént, s elkészült az 1850 előtti anyag katalógusa is.

SZABÓ, GYÖRGY

L'histoire de la Grande Bibliothèque de la Conscription Ecclésiastique Réformée de Transdanubie

Dans son étude, l'auteur donne une vue d'ensemble de l'histoire de la bibliothèque de l'école et du collège réformés, fondés en 1531 à Pápa, ville de la Transdanubie. Les fondements du stock de livres de la bibliothèque ont été jetés, selon toute vraisemblance, par les livres manuscrits de l'école monastique ou paroissienne antérieure, mais la matière de base s'est anéantie. Les premiers documents se rapportant à l'histoire de la bibliothèque ne datent que de 1619. C'est en tenant compte de ceux-là et des sources ultérieures, que l'étude traite l'histoire des siècles de la bibliothèque, l'accroissement de son stock et l'importance de cette collection dans la vie spirituelle hongroise.

¹²⁰ O. 275. L. Tóth Endre cikkét Pethő Györgyről. Kálvinista Szemle. 1931. XII. évf. 13. sz. 104.

¹²¹ TÓTH Endre: *A Dunántúli Ref. Egyházkerület Levéltára*. Bp., 1939. 19.

¹²² TÓTH E. előbbi munkája 17—18.

¹²³ O. 988. (76. In: 58—76.)

Diderot magyarországi fogadtatása a XIX. és XX. századi sajtó és könyvkiadás tükrében

A XIX. század első felének történelmi, társadalmi, ideológiai változásai nem kedveztek a Diderot-életmű utóéletének. Hazájában is legfeljebb gyűjteményes kötetekben jelentek meg róla írások, pedig ekkor először kiadott kéziratai kapcsán munkásságának új és új területei kerültek fénybe. Műveinél jobban foglalkoztatta a kritikusokat Diderot, az ember.¹

Magyarországon sem találták aktuálisnak ebben az időszakban Diderot alkotásait. Nevével is viszonylag ritkán találkozunk. Néhány magánlevélben említik: az *Enciklopédia* kapcsán, sajátos módon a mű nyelvi tisztaságát dicsérve; a *Két India* története is a lelkes, patetikus stílus példajaként kerül ekkor szóba.² A század első felében egyetlen nyilvános közlésben találunk Diderot-szöveget, vagy inkább interpretációt: Kis János 1839-ben *A tudósok barátságáról* címmel idézi a francia szerző véleményét. Ez az írás is a Diderot-t mint embert bemutató művek közé sorolható.³

Az 1830-as évektől kezd megváltozni Diderot értékelése Franciaországban. A romantika első nemzedékétől eltérően a legjelentősebb írók keresik ekkor benne elődjüket, igaz, hogy elsősorban esztétikáját magasztalják (Nodier, Sainte-Beuve, Balzac, Nerval). Egész életművét azonban Michelet-n kívül csak kevesen fogadják el. A nemzetközi érdeklődés is jelentősen megélenkül a század közepétől a francia felvilágosodás, így Diderot élete és művei iránt is. Diderot igazi felfedezői mégis idegenek, a német Rosenkranz és az angol Morley írják az első komoly Diderot-monográfiákat, amelyek életművének minden területét értékelik.⁴

A magyarországi kritikai irodalom is tükrözi némileg ezt a mozgást. 1867-ben, egy évvel megjelenése után ismertette Rosenkranz német nyelvű könyvét

¹ Frederick A. SPEAR: *Bibliographie de Diderot. Répertoire analytique international*. Genève, 1980. Droz. Jacques PROUST: *Lectures de Diderot*. Paris (A továbbiakban = P.), 1974. Colin.

² Az *Enciklopédia* nyelvi tisztaságát Döbrentei Gábor 1829-ben állítja példának. L. GESMEY B.: *Les débuts des études françaises en Hongrie*. Szeged, 1938. 207. Ragályi Tamás Kazinczyhoz írt levelében 1805-ben Raynal abbé „mennydörgő” stílusában próbál követhető kifejezőmódot találni. Ma már tudjuk, hogy az abbé művének patetikus, „mennydörgő” sorai Diderot tollából származnak. L. M. DUCHET: *Diderot et l'Histoire des Deux Indes ou l'Écriture Fragmentaire*. P. 1978. — A kor előítéleteinek ismeretében is meglepő, hogy 1834-ben, Magyarországon, a francia filozófiáról írt tudományos fejtegetésben Diderot-nak még a nevét sem említik. A felvilágosodás korából Helvétius és Condillac kapnak hangsúlyt, de azért Voltaire és Rousseau is szerepelnek, sőt még Bernardin de Saint-Pierre is. L. KÁLLAY F.: *A philosophia fordulópontjai Franciaországban*. Tudománytár, 2. 1834. 125–197.

³ *A tudósok barátságáról*. Diderot után, In Soproni Estvék. Literatúra Egyveleg. Kiadja Kis János. Sopron, 1839.

⁴ PROUST: *I. m.* 49–99.

Perlaky Sándor. A könyvismertetés írója jó érzékről és gyors reagálásról tett bizonyosságot, amikor az első európai vonatkozásban igazán jelentős Diderot-ról írt művet mutatta be a magyar olvasóknak. Kár, hogy a könyvismertetés a felvilágosodás korára koncentrált, Diderot-ról, a német szerzőtől eltérően, csak általánosságokat mond, s noha „százada legmodernebb szerzőjeként” jellemzi, szinte csak kritikusai tevékenységét értékeli.⁵

Az első kritikai írással szinte egy időben jelenik meg az első magyar Diderot-fordítás: *Az apácáé*, a nem különösebben színvonalas *Ellenőr* c. lap tárczájaként. A fordító, Szépfaludi Ö. Ferenc sajnos alaposan megcsonkította a regény szövegét. Teljes és eléggé hűséges fordítást ad Suzanne megérkezéséig az arpai kolostorba, de ettől kezdve hosszabb-rövidebb, néhol húszoldalas húzásokat is találunk. Szépfaludi a szövegbe hosszú zárójelet iktatva indokolta is a csonkítást: „Diderot túlságos előszeretettel festé ezen elvetemedett apátnő kicsapongó erkölcstelenségét, s mi nem haboztunk kihagyni e részt elbeszéléséből.” Eljárásának igazolására hosszan idézi Naigeont, Diderot kiadóját, akinek véleménye szerint az erkölcsi mellett művészi okokból is ki kell hagyni akár oldalakat is, ha a jó ízlést sérti az író túlzott „naturalizmusa”. A fordító magyarázataiból a mű olvasatára is következtethetünk: szerinte Suzanne egyszerűen azért szenvedett, mert nem kedvelte apácáfőnöknője. A megcsonkított regény az álszent magyarázatokkal inkább csak Diderot írásművészetéből ad szemelvényeket, a szép „tableau”-kat, a patetikus jeleneteket magyarítva, a mű mondanivalója azonban alapvetően torzul.⁶

1877-től, amikor az első jelentős Diderot-kiadás, az Assézat—Tourneux-féle „Diderot összes művei” megjelentek, Diderot nevével egyre gyakrabban találkozunk folyóiratainkban. Kont Ignác E. Scherer művét ismerteti, amelyet a szerző a teljes kiadás recenzálása közben írt.⁷ Király Pál Barbey d'Aurevilly Diderot-ról és Goethéről írt párhuzamos elemzését mutatja be, erősen bírálva. Sajnálattal állapítja meg, hogy a francia kritikus a *Réve de d'Alembert* és a *Sur les femmes* c. írásokon kívül csak Diderot kritikáit értékeli igazán, ugyanakkor leszólja regényeit, drámáit, németiséggel vádolja Diderot-t; fájlalja, hogy „bizonyos körök” nálunk is tetszéssel fogadták a méltatlan bírálatot.⁸

A Diderot-kritika hazai ismertetésében és ezáltal Diderot magyarországi értékelésének elindításában az *Egyetemes Philológiai Közlöny* íróinak voltak a legnagyobb érdemei. 1890-től a folyóiratban folyamatosan ismertetik a Diderot-irodalmat. Kont Ignác Caylus és az *Enciklopédia* kapcsán, Haraszti Gyula Brunetière kritikai tevékenységét értékelve írnak Diderot-ról, Gärtner Henrik drámájának német adaptálójáról írt tanulmányt.⁹ A *Neveu de Rameau* eredeti

⁵ PERLAKY Sándor: *Diderot korszaka*. Rosenkranztól. In Sárospataki Füzetek, 1867. 643—650. (Karl Rosenkranz: *Diderot's Leben und Werke*. Leipzig, 1866.) A monográfia Spear értékelése (121) és Proust elemzése (90—91) szerint Diderot filozófiája ismertetése szempontjából úttörő jelentőségű.

⁶ DIDEROT: *Az Apácza*. Francziából ford. Szépfaludi, megj. az *Ellenőr* tárczájában. Pest, 1869. Heckenast.

⁷ KONT Ignác: *Diderot*. In Pesti Napló, 1880. 340. (Edmond Scherer: *Diderot: étude*. P. 1880.)

⁸ KIRÁLY Pál: *Külföldi irodalom* (Goethe et Diderot, par J. Barbey d'Aurevilly. P. 1880). In EPhK, 1882. 261—268.

⁹ KONT Ignác: *Külföldi irodalom* (Essai sur le Comte de Caylus, par S. Rocheblave. P. 1890). In EPhK, 1890. 719—723; GÄRTNER Henrik. *Külföldi irodalom* (Cäsar Flaischen: O. H. Gemmingen. Mit einer Vorstudie über Diderot als Dramatiker. Stuttgart, 1890), Diderot Père de famille c. műve Gemmingen adaptációjában. In EPhK, 1891. 206—209; HARASZTI Gyula: *A kritika evolúciója Franciaországban*. In EPhK, 1891. 36; KONT: *könyvism.* (Rocafort: Les doctrines littéraires de l'Encyclopédie ou le romantisme des Encyclopédistes. P. 1890). In EPhK, 1892. 505.

kéziratának előkerüléséről és kiadásáról ismét Kont Ignác, a jeles bibliográfia-készítő tájékoztatja a magyar olvasót.¹⁰

Az első terjedelmesebb, önálló elemzésre is vállalkozó tanulmány Gärtner Henrik írása *Diderot és a polgári dráma* címmel. A tanulmány először részletesen elemzi Diderot drámaelméleti műveit, majd a *Fils naturel*-hez kapcsolt *Entretiens*-ből közöl magyar fordításban két részletet, amelyek a romantika poétikájával mutatnak alapvető hasonlóságokat (a természet mindenhatóságát hirdető és a költői inspiráció rendkívüli állapotát leíró sorokat). Jól látja Diderot helyét a francia dráma fejlődésében, elemzi Lessingre gyakorolt hatását. Egyetértőleg idézi a *Fils naturel*-ről Lessing bírálatát. Drámáinak hibáit a felvilágosodás filozófiájával hozza kapcsolatba: mivel a dráma alapvető feladatát az erkölcsök javításában látta, ennek az elvnek engedelmességgel „kondíciót” festett jellem helyett. Kitér az elmélet és a gyakorlati megvalósulás közötti eltérésekre is.¹¹

A francia kritikai irodalomban a század második felében Diderot körül kialakult vitáról számol be Kont Ignác 1896-ban, bemutatva a legfontosabb műveket, véleményeket. Miután elmarasztalja Brunetiére-t és követőit a Diderot ellen intézett támadások miatt, néhány szép monográfiát ismertet: Reinach művét, amelyben az *Enciklopédiáról* és a színházról írt fejezeteket dicséri (ezt a könyvet két folyóiratban is ismertetik), a pozitivistá Ducrot Diderot életéről, regényeiről és filozófiai műveiről írt könyvét, majd Collignon kevésbé sikerült, de „materialista racionalizmusát” jól bemutató írását.¹²

A század végén és a századfordulón hazánkban megjelent Diderot-tanulmányokra jelentős hatást gyakorolt két, magyar nyelvre is lefordított francia irodalomtörténet, amelyeket, mint az „egyetemi” kritika Diderot-értékelését, különleges hely illeti meg a francia szakirodalomban. Nisard és Faguet irodalomtörténete hangnemben és ítéletalkotásban megegyeznek: mindkét mű erkölcsstelennek bélyegzi Diderot írásait.¹³ Különösen tanulságos Faguet *AXVIII. század c. könyve*, amely több kiadást is megért hazánkban. A mű Diderot-fejezete sajátos értékelést ad az addig lezajlott vitákról és az életműről. Műveltség tekintetében Diderot-t Voltaire és Rousseau elé helyezi, természetudományos és filozófiai tudását elismeri. Filozófiájában kiemeli, hogy Darwin és Lamarck előtt a fajok evolúciójáról és a transzformizmusról határozott elképzelése volt. Ugyanakkor hiányolja belőle a rendszert; pszichológiai okokkal, elsősorban szenvedélyességével magyarázza a hiányosság okát. Ezt a tévhitet évtizedekig visszhangozták a magyar tanulmányok, lexikonok. Az író és művei erkölcslet egyaránt támadja, erkölcsfilozófiáját hosszasan bírálja. Úgy véli, Diderot alkotásaiból teljességgel hiányzik a költői képzelet, az invenció. Főleg *Az apácát* illeti súlyos és méltatlan kritikával: „unalmassága csak undorító voltával versenyez” — írja róla. Bírálata, noha többen cáfolják is, a magyar-

¹⁰ KONT: könyvism. (Monval: Le neuveu de Rameau. P. 1891). In EPhK, 1892. 498.

¹¹ GÄRTNER H.: *Diderot és a polgári dráma*. In EPhK, 1893. 241–257. Rosenkranz említett könyvére hivatkozik. (Uő. tárgyalja az angol polgári dráma fejlődését, többször utalva Diderot-ra. L. *Az első polgári tragédia*. In EPhK, 1895. 761–771.)

¹² KONT: *A francia philológiai irodalom 1893–1895*. In EPhK, 1896. 555, 556. (Az ismertett művek: J. Reinach: Diderot. P. 1894; L. Ducrot: Diderot, l'homme et l'écrivain. P. 1894; A. Collignon: Diderot, sa vie et ses oeuvres. P. 1875). A másik ismertetés a Budapesti Szemlében, a szerző: r. f., 1894. 213. sz. 476–479.

¹³ E. FAGUET: *A XVIII. század. Irodalmi tanulmányok*, ford. Haraszti Gyula, Bp. 1898; D. NISARD: *A francia irodalom története*, ford. Szász Károly, 3. köt. XVIII. sz. Bp. 1880.

országi ismertetésekben sokáig visszatér.¹⁴ Faguet ugyanakkor nagyra értékeli a *Rameau-t*, Diderot műkritikáit és Sophie Volland-hoz írt leveleit. Diderot növekvő népszerűségét, maliciózan, nagyrészt az időnként előkerülő kéziratoknak tulajdonítja, amelyek ráirányítják újra és újra a figyelmet. A magyar fordító, Haraszi Gyula lesújtó véleménnyel volt a felvilágosodás koráról, így a mű fordítása során is inkább az árnyakat növelte. Egyértelműen tükrözi ítéletét a műről írt ismertetése: „a keresztényi és hazafias szellem” hiánya, „az erkölcsi érzék sülyedése” miatt mélypontnak látta ezt a századot.¹⁵

A felvilágosodás korával, az enciklopédistákkal szembeni ellenséges hang jellemzi a századfordulón megjelenő tanulmányok egy részét.¹⁶ Ugyanakkor ebben az időszakban jelentek meg Diderot magyarországi utóélete szempontjából az első jelentős könyvek, írások is. A századvég magyar kritikái közül rendkívül pozitív, lelkes hangvételével emelkedik ki a *Külföld* c. szépirodalmi és kritikai hetilap Diderot-nak szentelt cikke, amelyben a szerző védelmébe veszi Diderot erkölcsfilozófiáját, a filozófust „a szocializmus ősapjának” nevezi és Diderot nagyságát többek között abban látja, hogy a tudományok vívmányainak jelentőségét hangsúlyozta az emberi társadalom megjavításában. A kiemelt helyen szereplő értékelés mellett Diderot arcképét is közlik, mégpedig a címlapon.¹⁷

Diderot magyarországi bemutatása szempontjából mindmáig az egyik legjelentősebb vállalkozás Alexander Bernáté, aki a Filozófiai Írók Tára szerkesztőjeként a sorozat három kötetét a francia filozófusnak szentelte: két kötetben fordításokat jelentetett meg, amelyeket az első magyar Diderot-monográfia megjelenése követett. Monográfiája sajnos hazánkban jelenleg is az egyetlen tanulmánykötet, amely megkísérli az egész életmű elemzését. Az első kötet 1895-ben jelent meg.¹⁸ Fordítója, Kun Sámuel, Comte filozófiájának követője, aki Alexander közlése szerint „azon művek fordítására vállalkozott, amelyeket Comte mint saját filozófiájára előkészítőket, pozitivista könyvtári jegyzékébe felvett”.¹⁹ Alapvetően fontos művek kerültek így a magyar olvasók kezébe. A természettudományok és a filozófia kölcsönös kapcsolatát sürgeti a *Gondolatok a természet értelmezése felől*, amelyben Diderot a tudósokat arra biztatja, hogy metafizikai rendszerek helyett az anyagi világ, a tények oksági folyamatait kutassák. Igaz, hogy Comte pozitivista magyar követője ebben a műben a természet jelenségek pusztá leírását ünnepli, félreértve a francia filozófus tanácsait a történések „hogyan”-jának és „miként”-jének kutatására vonatkozóan, mint azt Szigeti József is bizonyítja.²⁰ A fordításkötet következő darabja a *Levél a vakokról* c. írás, amely merész ateista materializmusával börtönbe

¹⁴ Pl. Révai Nagy Lexikona, Bp. 1938. V. 526.

¹⁵ Egyéni véleményt fűz például a lefordított szöveghez lábjegyzetben a *Fecsegő csecsebecsék*ről: „Diderot-nak legtrágárabb, s egyáltalán az egész századnak egyik leghírhedtebb regénye”. I. m. 426; HARASZI: *A XVIII. század irodalma*. Könyvism. In Budapesti Szemle, 1896. 196–214.

¹⁶ MARTON József: *Magyar Voltaire, magyar enciklopédisták*. Nagyszombat, 1900. VII. 251. Az enciklopédisták „romlottságát” hangsúlyozza. Az *Enciklopédiáról* így ír: „az újkori pogányság, a hazugság és istentelenség kolosszusa” (25). Ítéletalkotásaiban egyébként fő forrása Faguet említett műve, amelynek ellenséges hangját átveszi és idéz is tőle: „Kevés korszak van, amelyben több ócska dolgot találtak volna ki újra, még pedig az illetőknek élvezetet nyújtó vakmerőséggel, s a botránynak minden fűszerével”. (26).

¹⁷ *Külföld*, 1894. 9. sz. (A címlapon Fragonard festménye.)

¹⁸ DIDEROT: *Válogatott filozófiai művei*. I. Bp. 1895. (2. kiad. 1915) Filozófiai Írók Tára (A továbbiakban = FIT) XII. fiai., jegyz. Kun Samu.

¹⁹ ALEXANDER Bernát: *Diderot-tanulmányok*. Bp. 1900. FIT, XV. Bevezető.

²⁰ DIDEROT: *Válogatott filozófiai művei*. Bp. 1951. (2. kiad. 1983) Bevezető, XXXIX.

juttatta Diderot-t; és végül a világ anyagi egységét bizonyító rövid, de fontos értekezés: a *Filozófiai elvek az anyagról és a mozgásról*. A fordításokat sommás bemutatások és jó jegyzetanyag egészítik ki.

Míg az első kötet szorosabban vett filozófiai műveket tartalmaz, Alexander Bernát a másodikban esztétikai jellegű írásokat fordított és egy majdnem teljes *Rameau*-fordítást közölt. Így a híres dialóguson kívül a *Paradoxon a színésztől*, az *Értekezés a festőművésztől*, *A drámai költésztől* c. művek részletei is megszólaltak magyarul.²¹ A fordításokhoz csatolt majd százoldalas jegyzetanyag és a bevezető összefoglalja a létező Diderot-irodalmat, bemutatja Diderot addig előkerült műveit, beszél hatásokról. Kár, hogy a szövegeket Alexander óvatosságból, szeméremből megvágta, elhagyta a „szabadszájú” részeket, engedve a kor prudériájának. Igaz, még így is van, aki túl merésznek találja. Alexandert durva támadás éri Simon József Sándor részéről, aki vétekek tartja, hogy Diderot-t, „ezt a zavaros, erkölcselen filozófust” bemutatta a magyar közönségnek. Simon Diderot-tól elvitatja a filozófus címet, a fordítótól és a tanulmányírótól azt, hogy tudományt művelt, sőt még azt is, hogy franciául jól tudna.²² Sajnos ezt a rosszindulatú írást nem tekinthetjük csupán extrém, egyéni véleménynek. Az első fordításkötetről megjelent könyvismertetés is elmarasztalja Alexandert azért, hogy Diderot filozófiai műveinek bemutatására vállalkozott. Diderot-t szépíróként még elismerné a bíráló, de az a véleménye, hogy „mint bölcselő, alig emelkedik felül a műkedvelő fokán” és elhibázottnak tartja, hogy a rangos sorozat, amely Bacon, Kant, Hume, Platon műveinek bemutatásával akarja a magyar közönség gondolkodását alakítani, a „szűk látókörű Diderot” műveit is terjeszti.²³ Szerencsére nem ez az általános vélemény.

Alexander Bernát óriási ismeretanyag birtokában fogott hozzá a *Diderot-tanulmányok* megírásához.²⁴ A magyar filozófus megkísérelte a Kant előtti filozófia fejlődési folyamatába behelyezni Diderot eszméit, és XVII. századi elődeihez, valamint kortársaihoz viszonyítani. Kereste a hasonlóságokat Diderot és saját kora filozófiája között is. A pozitivista szempontú értékelés azonban egyrészt sematizálja, másrészt meg is hamisítja Diderot filozófiáját.²⁵ Tudatosan kerüli, hogy a felvilágosodás és Diderot politikai harcairól kelljen beszélnie. Így az *Enciklopédiáról* egyáltalán nem ír, mert nem Diderot küzdelmeinek bemutatását, hanem „szellemének lélektani rajzát” szeretné adni.²⁶ Diderot ateista materializmusát sajátos interpretációval panteizmusra redukálja, tényekből kiinduló filozófiáját a tényekre szorítkozóval azonosítja: „Tartózkodás a metafizikától, szorítkozás a tények világára és a mennyiben a metafizika soha

²¹ DIDEROT: *Válogatott filozófiai művei*. II. Bp. 1900. (2. kiad. 1915) FIT, XIII. Ford., jegyz. Alexander B.

²² SIMON József Sándor: *Diderot magyar filozófusa*. Adaléku Alexander Bernát francia és magyar nyelvi tudásának és filozófiai álláspontjának feltüntetéséhez. Losonez, 1902. Megjegyezzük, hogy a Spear-féle bibliográfia ezt a művet tévesen idézi, szerzőjének Alexandert véli (337).

²³ Az ismertetés írója: s. e., In Jelenkor, 1896. 29. sz. 460–461.

²⁴ ALEXANDER Bernát: *Diderot-tanulmányok*. Bp. 1900. FIT, XV.

²⁵ SÁNDOR Pál a vállalkozás magyarországi jelentőségét így jellemzi: „a magyar filozófust pozitívista alapállása készítette arra, hogy számbavegye a filozófia területén létrehozott értékeket, így Diderot alkotásait is, neokantianizmusa viszont arra ösztönözte, hogy ne elégedjen meg a pusztá anyaggyűjtéssel és csoportosítással, hanem «a filozófia történetében megnyilatkozó vezérlő eszmét» is keresse”, L. *A magyar filozófia története* (1900–1945). I. Bp. 1973. 427–442.

²⁶ I. m. XIV.

nem különbözhet ki egészen gondolkodásunkból: panteizmus a kor gondolkodásának uralkodó jellege.”²⁷

A mű három nagy egységből áll. Az elsőben Diderot egyéniségét jellemzi, lélektani megközelítéssel a temperamentum, tehetség, értelem és a művek megszületése közötti kapcsolatokat keresi. A második rész az író bemutatása: Alexander Diderot szerteágazó munkásságában írásmódjának jellegzetes sajátosságait próbálja megragadni. A francia filozófust, ismét pszichológiai jellemzők alapján, a „szintetikus elmék” közé sorolja, lelki alkatával magyarázza analógiás gondolkodását, a rendszeralkotás hiányát. A pszichológiai szempont túlsúlyozása miatt helyes megállapításai gyakran nem megfelelő magyarázatot kapnak, hiszen a rendszeralkotástól Diderot a természettudományok korabeli állapota miatt tartózkodott, analógiás gondolkodásra is tulajdonképpen emiatt kényszerült. Ugyanakkor Alexander felismeri annak jelentőségét, hogy Diderot a filozófiát a természet módszeres vizsgálatának, megismerésének szolgálatába állította, ha e kapcsolat kölcsönösségét nem is hangsúlyozta kellőképpen. Minden hibája ellenére Alexander Bernát tanulmánya mutatta be először magyar nyelven Diderot életművének sajátosságait, gondolkodásának meghatározóit, eszméinek változásait és ellentmondásait. Maga is azzal indokolja a *Diderot-tanulmányok* megírását, hogy magyarul csak Faguet tanulmánya olvasható a filozófusról (annak pedig sok állításával nem érthetett egyet), sőt az idegen nyelvű Diderot-irodalom sem igazán elemző, inkább csak esszékre vállalkoznak méltatói.

A *Diderot-tanulmányok* harmadik nagy egysége műelemzéseket tartalmaz. Alexander azokat a műveket elemzi részletesen, amelyeket maga fordított. A *Rameau unokaöccsét* tartja Diderot főművének: „a legjobb, mi tőle tellett, ez fogja életben tartani”, „legszebb párbeszéd, melyet Platon óta írtak” — írja róla. A szép, részletes elemzésben a mű és a valóság kapcsolatát hangsúlyozza. Ezután drámaelméletét és drámai műveit tárgyalja. Érdekes tény, hogy Diderot életművéből éppen drámáiról, ill. drámaelméletéről készült a századfordulón két alapos tanulmány, is. Lessing *Hamburgi dramaturgiájának* nagy szerepe volt ebben, a jól ismert drámaelméleti mű bírálva ugyan, de mégis népszerűsítette Diderot elméletét. Ugyanígy a *Rameau unokaöccse* magyarországi sikerében minden bizonnyal szerepet játszott az, hogy Goethe kedvelt olvasmányai közé tartozott.²⁸ Diderot drámáiról mindenestre Alexander Bernát után hasonló igényességű elemzés hazánkban csak az utóbbi években született. Alexander végül Diderot esztétikai jellegű műveit értékeli. Lélektani elemzést ír a *Színészparadoxonról*, összeveti a diderot-i paradoxont híres színészek vallomásaival, majd műkritikáit méltatja. A *Szalonokból* hosszú részletet fordít jellemzésül és egyben bemutatásként, majd elemzi az *Értekezés a festőművészetéről* című alkotást is.

Az 1900-ban megjelent monográfia évtizedekig minden Diderot-elemzés kiindulópontja volt Magyarországon. A két fordításkötet sikerét bizonyítja, hogy 1915-ben második, javított kiadásuk is megjelent.

Az Alexander Bernát vállalkozását méltató pozitív kritikák közül Hatvany Lajosét emeljük ki, aki örömmel üdvözli a nagy francia filozófus magyarországi bemutatását és hangsúlyozza, hogy a magyar filozófus a külföldi kritikák ismer-

²⁷ I. m. 76.

²⁸ Mint ismeretes, Goethe le is fordította a regényt, sőt franciául az eredeti előkerüléséig csak a Goethe-szövegből visszafordított változat volt olvasható.

retében Diderot filozófiai fejlődését egyéni koncepció alapján mutatta be, eredeti művet alkotva.²⁹

A századforduló és a XX. század első évtizede Diderot valóságos reneszánszát hozta Magyarországon. A magyar Diderot-monográfia, mely összefoglalta és bőségesen idézte az addig megjelent Diderot-irodalmat, résztanulmányok sorának nyitott utat, amelyek munkásságának különböző területeit elemezték. Diderot több művének fordítása, sőt újrafordítása is megjelent. A megnövekedett érdeklődést mutatja az is, hogy több folyóiratunk közöl érdekességeket Diderot életéről.³⁰

Diderot dramaturgiájáról ezekben az években születik hazánkban a legtöbb tanulmány. 1904-ben Diderot műveinek Lessingre gyakorolt hatásáról jelenik meg egy kis könyv, a francia író születésének 200. évfordulóján pedig egy másik összehasonlító jellegű elemzés *Diderot és Terentius* címmel. Mindkét tanulmánykötet részletezi a polgári dráma kialakulását, sajátosságait is.³¹ Izgalmasan tárgyalja Diderot *Színészparadoxonját* Hevesi Sándor, a század első évtizedeinek legjelentősebb színházi szakembere; máig elfogadható módon vetve össze Diderot, Lessing és Goethe véleményét. A híres „paradoxon” értékelésében (tehát: a jó színész technikával és nem átéléssel nyújtja mindig ugyanazt a szenvedélyes alakítást) Diderot-val szemben foglal állást. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy Diderot vette először figyelembe a drámaírók közül az önálló színészi munkát, és ebben a kérdésben Goethével szemben neki ad igazat.³²

Diderot filozófiai írásai közül Révész Béla, a *Népszava* szépirodalmi rovatának szerkesztője, baloldali gondolkodású író, fordítja le újra a *Levél a vakokról* c. művet, amely a *Darwin* c. népszerű természettudományi folyóirat könyvtára sorozatának 5. köteteként jelent meg 1914-ben. Diderot filozófiájának elismerését jelenti, hogy műve olyan sorozatban jelent meg, amelyben többek között Darwin és Lamarck munkájának fordítása is szerepelt. Sajnálatos módon a sorozatszerkesztő Fülöp Zsigmond előszava a művet félremagyarázva „lélektani értekezésként” jellemzi, bár a szerzőt igen szép szavakkal méltatja: „a türelmetlen forradalmár, . . . minden idők egyik legsokoldalúbb és legszellemesebb tudósa és bölcselője . . .”³³ *Párbeszéd a hitetlenségről* címmel Kun Sámuel fordítja le Diderot *Entretien d'un philosophe avec la maréchale de **** című művét.³⁴

Diderot etikai vonatkozású gondolatairól magyar méltatói ritkán írtak,

²⁹ H. L. (HATVANY Lajos): *Diderot-tanulmányok. Diderot Válogatott filozófiai művei*. In Budapesti Szemle, 105, 1901. 29. sz. 460–470.

³⁰ [(SZABÓ Károly) Omikron]: *Diderot Szent-Pétervárott*. In Magyar Szó, 1903. 243–244. – képzelt dialógus Diderot és Daskov hercegnő között a műkritikáról; BERKOVICS Miklós: *Diderot kéziratai*. In EPHK, 1903. 262–265. – a Diderot-kéziratok kiadási nehézségeiről, némi rosszindulattal; SZILÁGYI Géza: *Diderot*. In Magyar Génius, 1902. szept. 14. 37. sz. 620–622. – a cikk írója Diderot kivételes tehetségét dicséri, a *Bijoux* művészi értékeit kissé kétértelműen méltatva: a „pornográf” ötletet „ideával” tudta megtölteni, „e hitetlen francia szépen csillogó szöveget vert az Úr Jézus örökkön vérző testébe”. Mintegy illusztrációként „Mit szólnak hozzá?” címmel saját fordításában közöl Diderot-tól egy deista utópiát, „mesét”, amely a vallási hiedelmek esztelenségét teszi nevetségessé.

³¹ SEBESTYÉN Károly: *Diderot befolyása Lessingre*. Eger, 1904; HUSZRI József: *Diderot és Terentius*. Bp. 1913.

³² HEVESI Sándor: *Az előadás, a színjátszás, a rendezés művészete*. Bp. 1965. *A színjátszás művészete* c. könyv 1908-ban jelent meg először.

³³ DIDEROT: *Levél a vakokról, azokhoz akik látnak*. Bp. 1914. Darwin kv. 5. Ford. Révész Béla, előszó Fülöp Zsigmond.

³⁴ *Párbeszéd a hitetlenségről*. Diderot után ford. Kun S. Bp. é. n. (?1905), Világosság Klny.

még Alexander Bernát is alig érintette, ezért is különösen jelentős a Diderot pedagógiájáról megjelent tanulmány, amely előadásként is elhangzott, 1913-ban. Gy. Nagy Józsefet két külső ok serkentette tanulmánya megírására: a Diderot-évforduló és tanárának, Fináczy Ernőnek két évvel korábban megírt hasonló tárgyú, Helvétiusról szóló írásának példája. Gy. Nagy Alexanderhez hasonlóan „megvédi” Diderot-t az ateista materializmus „vádjától”. Jól elemzi Diderot Helvétius-bírálatát. Részletesebben a II. Katalin cárnő kérésére írt *Plan d'une Université* c. írás pedagógiai újításait tárgyalja. Az elemzést értékeléssel zárja. Ellentmondásokat talál a műben, melyek okát abban látja, hogy Diderot megrendelésre írt. Több kifogása van Diderot koncepciójával szemben. Elsősorban a hasznossági elv eltúlzását bírálja, így például azt, hogy a történelem oktatását a modern korral és a hazai történettel kezdjék (az „állampolgári” nevelés jegyében), a reálórák (matematika, fizika, kémia) túlzott megemelését, valamint azt, hogy a matematika szerepe a középiskolában szektáló is legyen (Diderot zseniális proféciája ma nagyobb egyetértést kaphatna). Ugyanakkor elismeri, hogy Diderot volt az első gondolkodó, aki a pozitív (egzakt) tudományok tantervi értékét megsejtette. Az ő tanterve Nagy szerint „első kísérlete a természettudományokra alapított képzésnek, s mint ilyen merev egyoldalúsága dacára, jelentékeny (eddig kevésbé méltatott) fázisa a tantervi elmélet történetnek”. Azt is érdemei közé sorolja, hogy az általános, ingyenes és állami oktatás bevezetését javasolta.³⁵ Tartalmas elemzését (amelyből elsősorban a XVIII. századi pedagógiai elméletekre utalást hiányolhatjuk) csak ötven évvel később követte egy újabb írás ebben a témakörben, Dénes Magdáé, amely ideológiailag helyesbítette Diderot bemutatását, értékelését is módosította, de a művek elemzéséhez nem sok újat tett hozzá.

A századelőn fordítóink és kritikuskaink megkísérlik Diderot szépirodalmi műveinek elfogadtatását is. *Az apácát* 1907-ben Holló Jenő másodszer fordítja magyarra, a *Rameau unokaöccsét* 1922-ben Kemény Gábor.³⁶ *Az apáca* második magyar fordítója sem tartotta tiszteletben Diderot szövegét. Kihagyásaiban őt nem erkölcsi, hanem esztétikai és ideológiai szempontok vezették. Úgy vélte, megjavítja, „erőteljesebbé”, hitelesebbé teszi a művet, ha néhány általa „feleslegesnek” ítélt oldalt elhagy. Diderot erkölcsi elmékedéseit, példáit kihagyja, ezzel a mű mondanivalóját önkényesen leegyszerűsíti, a mű egységét megbontja. Diderot legtöbbet vitatott regényének „rehabilitálását” kísérli meg a harmadik fordítás, a sokáig „trágárnak”, „ocsmánynak” titulált *A drágalátos fecsegőké*. Rexa Dezső fordítása két kiadásban is megjelent, de rendkívül kis példányszámban. Rövid előszavában a fordító szabadon idéz az előtte írt Diderot-elemzésekből és, mintegy védekezésül, Lessing és Goethe Diderot-értékelésére is hivatkozik.³⁷

Az apáca második fordításával párhuzamosan jelenik meg a regényről Haraszi Emil tanulmánya.³⁸ Haraszi szándéka Diderot szépirodalmi műveinek felértékelése. Kár, hogy filozófiáját ő is lebecsüli, téves kiindulópontja teljesen

³⁵ Gy. NAGY József: *Diderot pedagógiája*. Bp. 1914; DÉNES Magda: *A francia materialista filozófusok pedagógiai nézetei* (Helvétius és Diderot). Bp. 1965. Egyetemes Neveléstörténet.

³⁶ DIDEROT: *Az Apáca*. Regény a XVIII. századból. ford. Holló Jenő, Bp. 1907. Népszava könyvkeresek.; DIDEROT: *Rameau unokaöccse*. Bp. 1922. Ford. Kemény Gábor, előszó Benedek Marcell. A szellem harcosai.

³⁷ DIDEROT: *A drágalátos fecsegők*. Ford. Rexa Dezső, Bp. 1924. Nagy írók — nagy írók (1923-ban is megjelent: *Mikor a néma ajkak megszólaltak*, f. R. D. Bp. Genius, Világosság ny.)

³⁸ HARASZI: Emil: *Diderot „Apáca”-ja*. Kolozsvár, 1907.

szubjektív, megalapozatlan. Haraszti nem törekszik önálló, elemző mű írására, inkább az addigi Diderot-irodalom kritikai áttekintésére, így forrásfeldolgozó, eklektikus, ellentmondásos marad. A tanulmány kimondatlanul Alexander monográfiáját igyekszik kiegészíteni; bevezetőjében sajnálkozik, hogy Diderot regényeivel nemcsak a külföldi szakirodalom, de magyar bemutatója is mostohán bánt és csak a *Rameau*-t méltatta kellőképpen. Némileg ellentmond ennek az a megállapítása, hogy „Diderot-t tartja ma az irodalomtörténet a XVIII. század igazi realistájának”. Cáfolja Faguet véleményét, miszerint Diderot-nak nincs fantáziája, példája épp a sokat vitatott *Fecsegő ékszer*. Több irodalomkritikushoz hasonlóan ő is a két nagy német, Lessing és Goethe értékelését idézve próbálja a rásütött „pornográf” jelzőtől megszabadítani ezt a művet. A *Mindenmindegy Jakab* elemzésénél Schiller fordítására hivatkozik, ugyanakkor a Balzacra gyakorolt hatást említi. Az *apácáról* először a XIX. századi és a kortárs irodalomkritikusok dicsérő véleményét részletezi, bár a negatív értékelésekről is szót ejt. A mű keletkezésének történetét, majd utóéletét ismerteti. Az értékelést vagy véleménymondást mellőzve, felhívja a figyelmet, hogy Diderot művei milyen szélsőséges reakciókat váltanak ki még a XX. századi olvasókban is: egyrészt „pornografikus ponyvairodalomként” olvassák, másrészt, így *Az apácát* pl. a *Népszavában* „vallás és osztály elleni lázításra” használják fel.³⁹

A viszonylag rövid műelemzésben a kor festését és a jellemek ábrázolását méltatja. A jellemábrázolás dicséreténél tudja leginkább saját véleményét bemutatni, ebben a részben szavai meggyőződéssel telnek meg: „Suzanne Diderot egyik legművészebb jelleme, a francia regényirodalom egyik legfigyelemreméltóbb alakja”, a főnöknők, papok alakja is remeklés.

A fenti tanulmánnyal ellentétben a műelemzések képezik Hankiss János *Diderot mint realista elbeszélő* c. tanulmányának fő erényét.⁴⁰ Művét Alexander monográfiájához szánta kiegészítésül. Bevezetőjében Diderot filozófiai és esztétikai elveinek rövid vázát adja, kiemelve azokat a gondolatokat, amelyeket elemzése szempontjából fontosnak tart. Kár, hogy ebben a részben hamis sablonokat vesz át elődeitől: Diderot-ban ma is az „ember”, vagyis az egyéniség érdekes, a „szintetikus elme”, aki nem elemez, nem rendszerez, „szórakozott és következtetlen”. Művének általános hibája, hogy Diderot-ban mindenáron a XIX. századi realizmus (és részben a naturalizmus) előfutárát keresi, következtetéseit ennek a szempontnak rendeli alá. A regényeket teljesen kiszakítja korukból, és szinte kizárólagosan *esztétikai-filozófiai* produktumként jellemzi őket. Ugyanakkor elemzései ragyogóak; a stilisztikai elemzésekhez a magyarul addig meg nem jelent művekből maga fordítja le a példákat. A tanulmány legnagyobb érdeme a Diderot-regények magyarországi „rehabilitálása”. A *Fecsegő ékszer*et ő meri először elfogadni. *Az apácát* Diderot legtökéletesebb regényének nevezi, finom stilisztikai érzékkel dicséri „tableau”-it, patetikusságát. A mű cselekményét, befejezését, főalakját, mellékszereplőit természetesen jellemzi, elutasítva korábbi kritikusai bírálatát. A *Mindenmindegy Jakabot* mint a „realisztikus elbeszélés egyik korai megnyilatkozását” értékeli, romantikus és realista részeket különít el benne. A *Rameau*-t elsősorban stílusa miatt dicséri, ő is ezt a művet tartja Diderot „írásművészete koronájának”. Regényei mellett több elbeszélését is elemzi.

A konklúzióban összegyűjti Diderot írásainak realisztikus jegyeit: a köznapi

³⁹ HOLLÓ Jenő *Apáca*-fordítása a *Népszava* könyvtárában jelent meg.

⁴⁰ HANKISS János: *Diderot mint realista elbeszélő*. Bp. 1915.

élet bemutatása, valószerű vagy valóságos történet választása, ugyanakkor rendkívüli események, alakok rajza, a különtség, a rögeszme ábrázolása, a részletek pontos festése, a test, a gesztusok tudományos és aprólékos leírása (utóbbi szenzualizmusával hozza kapcsolatba). Következtetéseiben viszont önmagának ellentmond, amikor külsődleges, nem irodalmi jellemzőkkel próbálja definiálni Diderot regényeit: az *Ékszeres* „irodalmi tréfa”, *Az apáca* „polémikus irat”, stb. A csúszás oka a történeti szempont hiánya, valamint az, hogy a flaubert-i, balzaci mintákat vetíti vissza a diderot-i regényekre.

A fordítások elé írt sablonos könyvelőszók között kivételt jelent Benedek Marcell esszéje, amely az 1922-es *Rameau unokaöccse* fordítását kíséri. Magyarországon ő hangsúlyozza először azt, hogy Diderot tevékenységének minden területén a *haladás* eszméje érvényesül. Diderot szellemi nagyságát abban látja, hogy a kor világfelfogásának kialakítója akart lenni, megértette az ipari fejlődés fontosságát és azt közvetítette is olvasóihoz (*Enciklopédia*). Támadja a nálunk is elterjedt hamis irodalmi klisé, hogy Diderot a „legnémetebb szellemű” író, ezt úgy véli Goethe és Lessing csodálata miatt ragasztották rá. Regényeiről általában nincs nagy véleménnyel, de a *Rameau*-t ő is Diderot legtökéletesebb alkotásának tartja.⁴¹

A magyarországi Diderot-értékelések, sőt Diderot-fordítások nagy része évfordulók köré csoportosul. Először születésének 200. évfordulóján emlékeztet meg róla érdemben a magyar kritikusok.

A magyar kritikában kialakult ideológiai polarizáció, amelyre *Az apáca* 1907-es bemutatásánál felhívtuk a figyelmet, ekkor az egész életmű értékelésében megmutatkozott. Franciaországban is két táborba rendeződtek ekkor Diderot támadói és a mellette elkötelezettek.⁴² A magyar sajtó is reagált erre a vitára, elsősorban a baloldal állásfoglalása figyelemre méltó. A politikai kérdésekben semlegességre törekvő *Vasárnapi Újság*ban nagyon visszafogott hangú méltatást olvashatunk König Györgytől. Filozófusként, szépiróként, dramaturgként közép-szerenék ítéli Diderot-t, még az *Enciklopédiáról* is mérsékelten nyilatkozik. Őszintén csak színi és művészi kritikáért lelkesedik, munkásságának ezt a részét érzi aktuálisnak.⁴³ Merőben különböző Diderot-képet villant fel Pogány József, a *Népszava* irodalmi rovatának szerkesztője, a magyar munkásmozgalom egyik jeles képviselője.⁴⁴ Magyarországon ő veti fel először (talán Európában is) Diderot történeti szempontú teljes újraértékelésének szükségességét. Hangsúlyozza Diderot társadalmi meghatározottságát, az *Enciklopédia* harcos szembefordulását a tekintéllyel, a feudalizmussal. Jelentőségét a *Tőkéhez* hasonlítja: „a polgári világnézet olyan összefoglalása, mint amilyen Marx *Tőkéje* a proletároknak”. Bírálja azokat a polgári történetírókat is, akik úgy vélik, „az ő tanai csinálták a forradalmat”. Harcos forradalmiságát Pogány így jellemzi: „Ő volt, aki az emberiség eddigi legjelentősebb forradalmi válságának eszméit rendbeszedte, jelszavait kikiáltotta, szellemi fegyvertárát megteremtette.”

⁴¹ BENEDEK Marcell: *Könyv és színház*. Bp. 1963. 38–53. A tanulmány az 1922-es *Rameau*-fordítás előszava.

⁴² Diderot korábbi bírálóihoz (La Harpe, Taine, Barbey d'Aureville, Faguet stb.) a 200. évforduló megünneplése során újak kapcsolódtak: a katolikusok az *Enciklopédiát* bírálták, a polgári jobboldal a balosokhoz intézve szavait becsmérelte a nagy francia filozófust: „Ce n'est pas grand-chose votre Diderot!” Barrès „L'échec de Diderot” címmel írt cikket. L. PROUST: *I. m.* 98.

⁴³ KÖNIG György: *Diderot*. In *Vasárnapi Újság*, 1913. 44 sz.

⁴⁴ POGÁNY József: *Diderot*. In *Kultúra és alkultúra*. Bp. 1962. 226–228. Megj. *Népszava*, 1913.

Pogány József elkötelezett hangvételi írása részben megmagyarázza azt a csendet, ami Diderot műveit, főleg a filozófiai jellegűeket a két világháború közötti Magyarországon körülvette. 1925 és 1942 között a materialista, a nemzeti érdeket háttérbe szorító forradalmi gondolkodású filozófusról nem lehet írni. Jellemző, hogy egy ez idő tájt egyetemi tankönyvként használt ötszázoldalas filozófiatörténetben mindössze négy sort írnak róla, az is semmitmondó, félremagyarázó.⁴⁵ Egyetlen szerző két írása töri meg a csendet ebben az időszakban, Csehi Gyula irodalomkritikusé. Az ő érdeme, hogy a magyar érdeklődők számára biztosította a folytonosságot a külföldi Diderot-irodalom ismeretében. Csehi 1938-ban egyebek között bemutatta (a szerző megnevezése nélkül) Luppolt szovjet filozófus alapvető jelentőségű kritikáját, amely Diderot filozófiai eszméinek első marxista elemzését adja, s amelyet az 1924-es orosz kiadás után 1936-ban franciára is lefordítottak.⁴⁶ Csehi Gyula 1939-ben elbeszélésben jeleníti meg a forradalmi gondolatai miatt börtönbe zárt Diderot életét a letartóztatás és a szabadonbocsátás között.⁴⁷ A Diderot-kritikák bemutatását később is folytatja, 1966-ig. 1943-ban az addigi hazai kritikák alapvető hibáját fogalmazza meg: Diderot mint szépíró és stílusza még csak megkapta az őt illető elismerést, de tudományos, politikai és filozófiai gondolatait alig értékelték. A legújabb kutatások fényénél keresi Diderot filozófiájának aktualitását.⁴⁸ A kiváló romániai magyar kritikus 1959-ben joggal hiányolja azt is, hogy a franciák a sok új kézirat felbukkanása ellenére is halogatják Diderot összes műveinek újrakiadását és bírálja a polgári filozófusokat (elsősorban az amerikaiakat), hogy meghamisítják Diderot materializmusát. Közli a folyóiratokban megjelent új Diderot-szövegeket, a külföldi kiadások közül a tízkötetes orosz kiadást és a magyar válogatást dicséri.⁴⁹ Az 1966-os tanulmány már nagy nemzetközi szakirodalmat tartalmaz, bemutatja a megélenkült kutatásokat, a Diderot műveiről születése 250. évfordulója körül megjelent kiváló műveket, kiadásokat. A Diderot-„divat” okát írásai időszerűségében látja.⁵⁰

Csehi Gyula nem elégedett meg azzal, hogy felhívta a figyelmet a kritikai irodalom erényeire és hiányosságaira. A hiányok pótlására fordítóként is vállalkozott. 1943-ban válogatást jelentetett meg *Természet és társadalom* címmel Diderot filozófiai műveiből. A fordításokban, mint a bevezetőben is hangsúlyozta, Diderot máig élő hagyatékát akarta bemutatni: a materialista természetbölcselet, a társadalomfilozófust, aki az új társadalom erkölcsét próbálta megfogalmazni, az esztétát, aki a polgári rend eszményei alapján építette fel a szépről való felfogást.⁵¹ Csehi vállalkozásának elkötelezettsége Illyés Gyuláéra

⁴⁵ H. NAGY József: *A filozófia története*. Bp. 1927. 464. Általában mostoha a francia felvilágosodással kapcsolatban, csak Rousseau képez némiképp kivételt.

⁴⁶ Ezt a művet Jean Luc könyvével együtt a legfontosabb Diderot-kritikák közé sorolja. (Luppolt: Diderot: ses idées philosophiques. P. 1936; Éd. Soc. Internat; Luc: Diderot, l'artiste, le philosophe. P. 1938. Éd. Soc. Internat.) CSEHI Gyula: *Felvilágosodástól felvilágosodásig*. Írások három évszázadról, négy évtizedből (1930–1971). Bukarest, 1972. 76–80.

⁴⁷ Uo.: *A vincennes-i fogoly*. 62–75.

⁴⁸ Uo.: 48–60.

⁴⁹ Uo.: 80–87.

⁵⁰ Uo.: 87–92.

⁵¹ DIDEROT: *Természet és társadalom*. Ford. és bev. CSEHI Gyula, Debrecen, 1943. A kötet az alábbi fordításokat tartalmazza: Művészet és mesterségek (az *Enciklopédia* Art címszava), Gondolatok a természet értelmezéséről (újr fordítás), A nőkről, Beszélgetés Diderot és d'Alembert között.

emlékeztet, aki 1942-ben szerkesztett francia irodalmi antológiájában a „francia szellem” idézésével a német fasizmus ellen tiltakozik. Illyés antológiája Diderot realizmusát, materializmusát dicséri, „lángoló hitét a haladásban”; az *Enciklopédiát* Illyés „világnézeti lexikonként” jellemzi. Két rövid illusztrációja közül az egyik részlet ekkor szólal meg először magyarul a *D’Alembert álmából*.⁵²

A népi demokratikus Magyarország két fordításkötettel és egy jelentős tanulmánnyal tisztel meg Diderot emlékének az *Enciklopédia* Prospektusa megjelenésének 200. évfordulóján. A széles közönség formálására szánt klasszikusok körébe az első között került be Diderot, akinek realista, társadalombíráló regénye, *Az apáca* immár harmadik fordításban jelent meg, ezúttal a Világirodalom Remekei sorozatban.⁵³ Antiklerikális mondandója minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy a felszabadulás után ezt a Diderot-művet fordították először magyarra, ezt támasztja alá az a tény is, hogy 1953-ban az *Álszentek cselekedetei* c. antológiába is választanak a műből egy megrázó részt.⁵⁴

Az apáca magyarországi népszerűségét mutatja, hogy még egy új fordítás készül majd belőle, egy újabb jelentős évfordulóhoz kapcsolódva, 1963-ban, amelynek azután öt újrakiadása jelent meg azóta, a legutóbbi 1984-ben, Diderot halálának 200. évfordulójára.⁵⁵

Újjáalakult Akademiánk a filozófia klasszikusainak szentelt sorozatban az elsők között, 1951-ben, új fordításban, Diderot materializmusát elemző tanulmány kíséretében adta közzé *Válogatott filozófiai műveit*.⁵⁶ A válogatásban a Kun Samu által lefordított három művön kívül, amelyeket újrafordítottak, első alkalommal olvashatta a magyar közönség a *Filozófiai gondolatokat*, a *D’Alembert álmát*, a *Politikai töredékeket*, a *Pótlék Bougainville utazásához* c. írást, valamint bőséges válogatást az *Enciklopédia* Diderot által írt cikkelyeiből és a különleges értéket képviselő Diderot-levelezésből, hogy csak a legfontosabbakat említsük. A fordításkötet bevezető tanulmányában Szigeti József részletesen elemzi Diderot filozófiájának azt a területét, amelyről eddig hazánkban keveset beszéltek: „harcos, ateista materializmusát”. Szigeti mintegy tanulmánya témaválasztását, polémikus hangját is igazolja, amikor arról tájékoztat, hogy a „hivatalos” Franciaország nem szívesen veszi tudomásul az *Enciklopédia* és Diderot forradalmiságát. A francia kritika Diderot antiklerikalizmusától még jóval később is viszolyog, erre hívja fel a figyelmet 1958-ban Bene Ede⁵⁷, ezt mutatja *Az apácából* készült film 1966-os betiltása is.

Szigeti a marxizmus klasszikusainak, Engelsnek és Leninnek Diderot-értelmezéséhez kapcsolódva a „jelenkori materialista felfogáshoz” közelálló gondol-

⁵² ILLYÉS Gyula: *A francia irodalom kincsháza*, Bp. 1942. 230–231. — D’Alembert álma (részlet) ford. ARANYOSSY Pál: 231–233. — Rameau unokaöccse (részlet) ford. BÓKA László.

⁵³ DIDEROT: *Az apáca*. Ford. Kovács Klára, Bp. 1950. A Világirodalom Remekei.

⁵⁴ *Álszentek cselekedetei*. Elbeszélések 600 év irodalmából. Bp. 1953. Vál. HEGEDŰS Géza: 95–103.

⁵⁵ Így négy különböző fordításban kilenc magyar kiadása jelent meg *Az apácának*. A legutóbbi fordítást Máthé Klára készítette 1963-ban. (Gyergyai Albert is lefordított 1954-ben egy hosszabb részletet a regényből *A francia felvilágosodás* c. gyűjteménye számára.)

⁵⁶ A mű a Filozófiai Írók Tára új folyamának második köteteként jelent meg. DIDEROT: *Válogatott filozófiai művei*. Bp. 1951. Ford. Csatlós János és Győry János, bev. Szigeti József. A Bevezető első mondatai a kiadás politikai jelentőségét hangsúlyozzák.

⁵⁷ BENE Ede: *A felvilágosodás néhány útja Diderot életművében*. In Világirodalmi Figyelő, 1958. 2. 202–208.

kodót becsüli Diderot-ban, és a francia felvilágosodás filozófusai közül őt tartja a legjelentősebbnek. Épp azt az oldalt méltányolja Diderot filozófiájában, amit a polgári kritika (a külföldi, vagy az első világháború előtti magyar) igyekezett nem meglátni, meghamisítani vagy bírálni: *következetes materializmusát*, mely szükségszerűen vezet az *ateizmushoz*. A korábbi bírálatokkal polemizálva rajzolja meg a diderot-i materializmus fejlődési folyamatát a *Filozófiai gondolatoktól* utolsó alkotó korszakának politikai műveivel bezárólag. Módszerében kiemeli a „demokratikus közérthetőséget” és a polemizálást, amelyeket egyébként a tanulmányíró is célul tűzött ki önmaga elé. Materializmusának kibontakozásában döntő fontosságot tulajdonít ateizmusának, a természettudományok és a filozófia kölcsönös kapcsolata mély megértésének, a világ anyagi egysége és az anyag heterogeneitása, a mozgás és az anyag összefüggése zseniális, bár részben intuitív felfogásának. Annak okát, hogy materializmusában a dialektika csak részben érvényesül, a természettudományok fejletlenségén kívül *társadalmi meghatározókból* látja. Elismeri, hogy Diderot a legdemokratikusabb kortársai közül, hogy a „nemzet és a kizsákmányolt dolgozó nép azonosítása” nála megy végbe először, de még nála is „a jó uralkodó, a jó törvényhozó képzetével terhelten”. A Diderot-életműből Szigeti saját koncepcióját bizonyítani akarva válogat: a nagy francia filozófus forradalmi jelentőségű ismeretelmélete után társadalomfilozófiájában mutatja ki a haladó, forradalmi elemeket. Társadalomelméletében hol a burzsoázia, hol a plebejus tömegek érdekeinek képviselője, mondja Szigeti, és a dilemmát joggal értelmezi szükségszerűen feloldhatatlannak, ám Diderot számára ez a dilemma fel sem merült. Szigeti érdekes és koncepciózus tanulmánya, talán éppen a polemizálás miatt túlságosan sarkított és a diderot-i életműben ténylegesen meglevő ellentmondásokból keveset ismer el. Mégis ez a tanulmány, amely 1962-ben és 1977-ben franciául jelent meg, és a *Válogatott filozófiai művek* 1983-as kiadásának előszavaként magyarul is újra kiadták, érdekes, újszerű, a magyar kritika szempontjából egyedülálló, de a francia kiritikusok is elismerően nyilatkoztak róla.⁵⁸ Az ötvenes évek népszerűsítő-népnevelő programja, amely összekapcsolódott a haladó filozófiai hagyományok kutatásával, nemcsak Diderot, hanem az egész francia felvilágosodás megismertetését fontosnak tartotta.⁵⁹ A korszak bemutatására Gyergyai Albert vállalkozott egy antológia készítésével 1954-ben.⁶⁰ A mű bevezetője színvonalas „ismeretterjesztő” jellegű írás, a felvilágosodás társadalmi funkcióját hangsúlyozza. A szövegválasztások is ezt a koncepciót szolgálják, a „harcos” írások dominálnak. A válogatás minden Diderot-szövegét (egy kivételével) Gyergyai fordítja, a korábban lefordítottakat is saját tolmácsolásában közli. Néhány új, antiklerikális és politikai mondandójú írás először ebben a válogatásban jelenik meg, például egy részlet a *Mindenmindegy Jakabból*, az *Intelem Amerika népének* stb.

⁵⁸ SZIGETI József: *Denis Diderot, une grande figure du matérialisme militant du XVIIIe siècle*. Bp. 1962. In *Studia Philosophica Academiae Scientiarum Hungariae* 2. (Recenziója: Jean ÉGRET: Szigeti: D. D., une grande... In *Revue Historique* 231. 1964. 248; J. GAUCHERON: In *Europe*, n°s 405–406, 1963, stb.).

⁵⁹ MÁTRAI László: *Haladó filozófiai hagyományaink kutatásáról*. In *Társadalmi Szemle*, 1954. 8–9, 125–139; FODOR István: *Vingt années d'études de littérature française*. In *Nouvelles Études Hongroises* 2. 1967. 189–198.

⁶⁰ *A francia felvilágosodás*. Válogatás Diderot és az enciklopédisták műveiből. Szerk., bev. és jegyz. GYERGYAI Albert, ford. Gy. A. és SZÁVAI Nándor, Bp. 1954. (A bevezető esszé Gy. A.: *Klasszikusok*. Esszék, Bp. 1962. c. művében is megjelent.)

Ebben az évtizedben még két jelentős magyar irodalmár, a francia kultúra kiváló tolmácsolói serénykedtek Diderot méltó tolmácsolásában. Győry János fordításában 1958-ban újra megjelent a *Rameau unokaöccse*. Ez a mű is négy különböző fordításban jelent meg napjainkig, *Az apácához* hasonlóan, mert 1960-ban ismét újr fordították, de népszerűsége elmarad az előbbtől.⁶¹

A kalandos sorsú, későn, csak 1958-ban előkerült *Mystification* c. elbeszélést Gyertyán Ervin fedezte fel, fordította le és mutatta be a magyar olvasóknak. A dialógus 1954-ben, a *Les Lettres Françaises*-ben, Aragon és Éluard lapjában került először a nyilvánosság elé és érdekes adalék Diderot szellemi arculatához.⁶²

A „harcos” Diderot-kép a hatvanas években változik, módosul, színesedik. A nagyközönségnek szánt, népnevelő kiadványok közül hozzájárul ehhez két fontos mű. A francia *Enciklopédiából* Győry János válogatásában 1962-ben, a felvilágosodás korának természettudományos elméleteiből Benedek István összeállításában 1965-ben jelent meg antológia, Diderot mindegyikben nagy súllyal szerepelt.⁶³ Figyelemre méltó, hogy mindegyik antológia addig magyarul meg nem jelent szövegek közlésére is vállalkozik és hogy a korábban közölt szövegeket is újr fordítják. Ez a tény Diderot gondolatainak aktualizását bizonyítja, azt, hogy szerkesztőink és fordítóink szükségesnek érzik, hogy új értelmezést, interpretációt adjanak.

Filozófiai műveinek újraértékelése után szükségszerűen következett szépirodalmi működésének újr afelfedezése is: a hatvanas években új fordításban jelent meg a *Rameau unokaöccse* (1960), *Az apáca* (1963), a *Fecsegő csecsebecsék* (1966), először fordítják le a *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* (1960) c. regényt, *Házasság és hűség* címmel először jelent meg elbeszéléskötet Diderot-tól (1963) és drámaelméleti írásai is új fordításban jelentek meg több mint hatvan évvel az első fordítás után (1966). Valamennyi fordítást tanulmány kíséri. A tanulmányok közös vonása, hogy a szépirodalmi és az esztétikai műveket Diderot egyéb írásaival összekapcsolva elemzik. A *történeti szempontot* előtérbe helyezve a tanulmányírók a művek társadalmi elkötelezettségét, meghatározottságát és hatását is vizsgálják. A századelőn írt részelemzések után végre komplex elemzésekre vállalkoznak kritikusaink.⁶⁴

⁶¹ DIDEROT: *Rameau unokaöccse*. Ford. Győry János, Utószó BARTÓCZ I. Bp. 1958. Az utószót író BARTÓCZ Ilona készítette az 1960-as fordítást. (A regény elejéről egy részlet GYERGYAI A. is lefordított.)

⁶² DIDEROT: *Megtévesztés vagy arcképek története*. Ford., utószó GYERTYÁN Ervin, Bp. 1958. Magyar Helikon.

⁶³ *A francia enciklopédia*. Szemelvények. Összeáll., jegyz. Győry János, Előszó SZIGETI Györgyné, ford. KOMOLY Péter, Bp. 1962. Európai Antológia; *Természettudomány a francia felvilágosodásban*. Összeáll., jegyz. BENEDEK István, ford. HAÁSZ Kata, Bp. 1965. Európai Antológia; Két Diderot-levél, több róla szóló frás található az ugyanebben a sorozatban megjelent *Francia irodalmi szalonok* c. műben. Összeáll., előszó, jegyz., ford. MADÁCSY László, Bp. 1963.

⁶⁴ DIDEROT: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*. *Rameau unokaöccse*, ford. BARTÓCZ Ilona, bev. LAKITS Pál, jegyz. KENÉZ Ernő, Bp. 1960. A Világirodalom Klasszikusai; *Házasság és hűség*. Három elbeszélés. Megj. Diderot születésének 250. évfordulójára. Fordították: Házasság és hűség = Bartócz I., Egy este otthon, Igaz mese = Dániel Anna. Utószó, jegyz. DÁNIEL Anna, Bp. 1963. Magyar Helikon; *Az apáca*. Ford. Máthé Klára, utószó BAJOMI LAZÁR Endre, Bp. 1963; *Fecsegő csecsebecsék*, ford. KATONA Tamás, Bp. 1966; *Színészparadoxon. A drámaköltészetéről*. Ford. GÖRÖG Livia, utószó BENEDEK András, jegyz. STAUD Géza, Bp. 1966.

Diderot születésének 250. évfordulóját a felsorolt könyvmegjelenésekkel méltón ünnepeltük, és ez alkalommal legjelentősebb irodalmi, politikai, sőt tudományos periodikáink is jórészt tartalmas írásokkal emlékeztek meg a nagy francia íróról. Közülük kiemelném Szigeti József két írását. Az egyikben a Diderot-ról megjelent tanulmányok kritikai elemzését adja, a filozófus ateizmusát hangsúlyozva, amit a polgári ideológusok többsége tagadni igyekszik, a másikban Diderot társadalmi-politikai harcának fontosságát húzza alá, megismételve 1951-ben írt tanulmánya érveit.⁶⁵ A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat hetilapja is Diderot is forradalmi jelentőségű filozófiai és politikai gondolatait foglalja össze, hangsúlyozva azt, hogy Diderot a polgárság új szemléletéért harcolva tulajdonképpen az egész emberiség haladásáért küzdött. (A megemlékezés írója Dénes Magda, két év múlva Diderot pedagógiájáról jelentet meg könyvet, amelyben marxista szellemben újraértékeli a filozófus nevelési jellegű írásait.)⁶⁶

A napilapok közül a *Népszabadság* közli a legérdekesebb tanulmányt: Gyergyai Albert írását, aki Diderot műveinek utóéletét tekinti át. Gyergyai konstatlálja a Diderot-kutatások szegényességét francia földön, bár az általa idézett *Europe-különszám* ezt cáfolni látszik, majd néhány ismertebb művét egy-egy híres „olvásója” (Aragon, Hegel, Marx) véleményével jellemzi. Jelentőségét sommázza következőes materializmusát, drámaeleméletét, műbírálatát és elbeszéléseinek realizmusát emeli ki.⁶⁷

Ez az évforduló nyitotta meg a Diderot-művek előtt a magyar színpadot is. Legnépszerűbb műve, *Az apáca* színpadi változata 1964 tavaszán nagy közönségsikert hozott, a színdarabot később a televízió is közvetítette. A kritika lelkesedése mérsékeltebb volt mint a közönségé: bírálták a francia átdolgozókat, akik saját szemszögükből átértékelték a művet. Egyhangúan elismerik az előadás érényeit, ugyanakkor sajnálkoznak, hogy az átalakításnak áldozatul esett Diderot harcosszelleme, a mű nyitottsága; a befejezés megváltoztatása (Suzanne-t a kolostorba visszahurcolják, ahol meghal) sem Diderot szellemében történt.⁶⁸

Az apácán kívül két Diderot-mű szólalt meg még a magyar színpadon. Teljesen eredeti vállalkozás volt a *Fecsegő ékszer*ek Thália Színházi előadása. Ez a mű a Spear-féle bibliográfia szerint színpadon még egyáltalán nem szerepelt. Ungvári Tamás és Kazimír Károly készítettek színpadi művet Diderot regényéből. Kazimír világirodalmi utalásrendszere, pompás és mozgalmas rendezése remekül illett a darabhoz, amely a közönség és a kritika dicséretét egyaránt

⁶⁵ SZIGETI József: *Az ateista Diderot*. In Világosság, 1963. 9. sz. 543—548; Uő.: *Emlékezés D. D.-ra születésének 250. évfordulóján*. In Magyar Tudomány, 1963. 8. 12. sz. 787—790.

⁶⁶ DÉNES Magda: *Denis Diderot*. In Élet és Tudomány, 1963. 18. évf. 40. sz. 1251—1254; Uő., *A francia materialista filozófusok pedagógiai nézetei*. Helvétius és Diderot. Bp. 1965. Egyetemes neveléstörténet.

⁶⁷ GYERGYAI Albert: *D. D. születésének 250. évfordulójára*. In Népszabadság, 1963. okt. 5. 8; LUKÁCSY Sándor: *D. D. szül. 250. évf.*, In Élet és Irodalom, 1963. 40. sz. 12; SZOMBATHELYI Ervin: *D. D. szül. 250. évf.* In Népszava, 1963. okt. 6. 7; UNGVÁRI Tamás: *D. D. szül. 250. évf.* In Magyar Nemzet, 1963. okt. 6.; POGÁNY Róbert: *Az Enciklopédia szerzője*. In A Könyv, 1963. 20. 19.

⁶⁸ PALKÓ Magda: *Gondolatok Az apáca színpadi változatáról*. In Világosság, 1964. 6. 359—360; TAMÁS István: *Az apáca*, (Bemutató a Thália Színházban), In Népszabadság, 1964. márc. 26. 8; SZOMBATHELYI Ervin: *Az apáca*. In Népszava, 1964. márc. 28. 2; KÜRTI Pál: *Az apáca*. In Magyar Nemzet, 1964. ápr. 11. 4. A Népszabadság kritikusa a darab témáját időszerűtlennek látja, így a választásért elmarasztalja a színházat, a Népszavában épp ellenkezőleg, aktualitását emelik ki, Szombathelyi joggal értelmezi Diderot gondolatát általánosítva, a konkrét esettől elvonatkoztatva.

kívívta.⁶⁹ *A fatalista Jakab szerelmei* címmel kamaradarabot láthatott a Radnóti Színház közönsége egy francia színtársulat előadásában 1979-ben.⁷⁰

1974-ben jelent meg a XVIII. századi francia színházról Staud Géza antológiája, mely néhány új drámaelméleti szöveget Diderot-tól is közölt.⁷¹ Diderot dramaturgiájáról Pelle János írt a közelmúltban tanulmányt, amelyben az elmélet és gyakorlat párhuzamos alakulását vázolta fel. Elemzésének erénye, hogy a polgári dráma jelenségét mutatja be és ezen belül Diderot műveit. A XVIII. századi dráma társadalmi hátterét is árnyaltan ábrázolja, a korabeli drámák műfaji sajátosságait is jobban megragadja, mint a korábbi elemzések. Magyarázatot keres arra a jelenségre, hogy Diderot drámái a XVIII. században közönségsikernek számítottak (főleg a *Családapa*), ma előadhatatlanok. „Diderot az erkölcsi haszon követelményéhez szabta drámaesztétikáját”, a dráma így kizárólag erkölcsös szereplőket fogad el, ám azáltal, hogy ellentmondásmentes eszményeket népszerűsít alakjaival, megszűnik lényege: hogy a valóságot tükröző művészet legyen. A tömegekhez szóló színházban Diderot tudatosan nem adja azt az árnyalt társadalomrajzot, amely regényeit jellemzi.⁷²

Szembetűnő, hogy a felszabadulást követő első évtizedben hazánkban Diderot ismeretelméleti jellegű műveit mutatják be elsősorban, a következő időszakban ebből a filozófiai alapból kiindulva, újra felfedezik szépirodalmi műveit. A hetvenes évektől pedig főleg Diderot morálfilozófiája és politikai gondolatai foglalkoztatják kutatóinkat.

A francia felvilágosodás filozófiájának és különösen morálfilozófiájának kutatója, ismerője és fordítója Ludassy Mária, az ő nevéhez fűződik Diderot etikájának magyarországi bemutatása. 1972-ben a diderot-i életmű és különösképpen a Helvétius-bírálatok elemzése során vállalkozik Ludassy Diderot emberkonceptiójának árnyalt bemutatására. Diderot filozófustársaival (elsősorban Helvétius-szal és Rousseau-val) és önmagával is vitázva az ember, az emberi társadalom jövőjét kutatja, egyaránt szembefordulva a rousseau-i pesszimista állásponttal, és a túlon túl determinált, a mechanika törvényeit a társadalomra alkalmazni akaró elmélettel is. Diderot saját világnézete belső ellentmondásaira is választ keresett kortársait bírálva. Legkitartóbban Helvétius túlzott egyenlősítését, mechanikus determinizmusát, az értelmes önzés elvét bírálta, látva az elfogadásukból eredő veszélyt. Ludassy episztemológiai kiindulópontú elemzése Diderot emberközpontúságát hangsúlyozza és hitét az emberiség „haladásában”. Árnyalt képet ad a francia filozófus fejlődés-konceptiójáról: „az ipari-gazdasági fejlődést a humanizáció szükséges, de nem elégséges feltételének tekinti”, világosan látja, hogy a fejlődés során az értékek mellett az ellentmondások is sokasodnak és ebből a dilemmából csak az erkölcsi

⁶⁹ Spear bibliográfiája egyébként a magyar előadást sem közli (nyilvánvalóan idegen nyelvű kritika hiányában). Színkritikák az előadásról: MOLNÁR G. Péter: *Fecsegő ékszerék. A Thália Színház bemutatója.* In Népszabadság, 1974. febr. 6. 7; SZEKRÉNYESI Júlia: *Morál alulnézetből.* In Élet és Irodalom, 1974. 9. 12; BÉKEY Pál: *Gáláns ünnep a Nagymező utcában.* In Magyar Hírlap, 1974. febr. 8. 6; LÓCSEI Gabriella: *Fecsegő ékszerék.* In Magyar Nemzet, 1974. febr. 26. 4.

⁷⁰ Ismertetése: VINKÓ József: *D. D. A fatalista Jakab szerelmei.* (A Bateleur 2000 színtársulat vendégjátéka) In Magyar Hírlap, 1979. dec. 28.

⁷¹ *A francia színház a XVIII. században.* Vál., szerk., előszó, jegyz. STAUD Géza, Bp. 1974. Európai Antológia.

⁷² PELLE János: *Diderot és a polgári dráma.* In Világosság, 1981. 6. 377–384 és Uő.: *Ész és szenvedély.* Bp. 1982. 78–146. A színház c. fejezet.

idealizmusban talál kiutat.⁷³ Az eredeti elemzést nyújtó könyv másik tanulmányában Ludassy a *De l'Esprit* c. Helvétius-mű korabeli vitáit értékeli, külön ismertetve Voltaire, Diderot és Rousseau cáfolatát. Az elemzésekben a szakirodalom kritikai bemutatása is megtalálható.⁷⁴

1975-ös antológiájának utószavában Ludassy az előző tanulmányhoz kapcsolódva Diderot-én kívül több kortárs filozófus morálfilozófiáját elemzi, a politikai vonatkozásokra, de főleg a „természet”-fogalomhoz való viszonyulásukra nagyobb hangsúlyt fektetve. Az antológia érdeme több új, morálfilozófiai jellegű Diderot-szöveg magyar nyelvű közlése is.⁷⁵ Ludassy 1979-ben a XVIII. századi francia utópistákkal foglalkozó könyvében is szentel egy részt Diderot-nak, ahol politikai radikalizmusáról és annak korlátairól értekezik, főleg a *Politikai töredékeket* és a *Helvétius-cáfolatot* elemezve.⁷⁶ 1982-ben és 1984-ben írt tanulmányaiban ismét a francia felvilágosodás eszméit értelmezi, Diderot filozófiáját a kortársakéval párhuzamosan elemezve.⁷⁷

Diderot politikai eszméivel foglalkozik Padányi Klára is 1978-ban, utolsó alkotói korszakának művei, főleg az *Essai sur la vie de Sénèque* alapján, rávilágítva Diderot életének egyik nagy dilemmájára: vállalhat-e politikai szerepet, „cselekedhet-e” a filozófus egy rossz, erkölcstelen társadalomban, vagy bíráljon, „elmélkedjen” visszavonulva.⁷⁸ A francia felvilágosodás történetiszemléletéről írt tanulmányában Várnai András Diderot politikai-történeti gondolatait is elemzi.⁷⁹

Diderot műveinek a XVIII. századi magyar irodalomra és politikai gondolkodásra gyakorolt hatását vizsgálta jelen sorok írója a Diderot halálának 200. évfordulójára rendezett emlékülésen a Mátrafüredi Felvilágosodás Konferencián. Kutatásaim Diderot politikai gondolatainak XVIII. századi elterjedtségét tárták fel. A magyar szabadkőművesek, írók-költők, majd a magyari jakobinusok az *Histoire des Deux Indes* Diderot által írt részeiben találtak hazánkban is aktualizálható, forradalmasító politikai gondolatokat. Ebből a műből fordított egy szentimentális történetet Kármán József 1794-ben, ez az első nyomtatásban megjelent magyar Diderot-fordítás.⁸⁰ Az 1984-es Diderot-évfordulón jelentek meg először

⁷³ Diderot-t idézi elemzése bevezetésül: „Meggyőződésem, hogy minden társadalomban, még egy olyan rossz berendezésben is, mint a miénk, amelyben a sikeres bűnt gyakran megtapsolják, és a bukott erény csaknem mindig nevetségessé válik, (...) még sincs jobb módja a boldogság elérésének, mint az, hogy erkölcsös emberek legyünk.” LUDASSY Mária: *Diderot az emberről és Helvétius De l'Homme-járól*. In „Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit”. A francia felvilágosodástól a francia forradalomig. Bp. 1972. 97–199.

⁷⁴ Uo.: *Helvétius kortárs kritikuskai (A francia felvilágosodás filozófiai vitáiból)*. A *De l'Esprit* vitája. (Diderot-ról 40–72.)

⁷⁵ *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Válogatás, utószó, jegyz. LUDASSY M. Bp. 1975. Gondolat, Etikai Gondolkodók, 875–949 = utószó: A természeti törvénytől a közömbös természetig. Itt jelenik meg először a D'Alembert álma harmadik része, A boldogság temploma, Helvétius az Emberről c. művének cáfolata, az *Enciklopédia* Fényűzés és Természetjog címszavai, egy tucat Diderot-levél, részlet a Szalonokból.

⁷⁶ L. M.: *Az ész államáig és tovább . . . XVIII. századi francia utópisták*. Bp. 1979. („Az ember tökéletesedési képessége végtelen”. D.-tól Condorcet-ig c. fejezet, főleg 27–40.)

⁷⁷ L. M.: *Fizikai folyamatok és erkölcsi eszmék. Szexualitás és szabadság Diderot-tól Sade-ig*. In *Világosság*, 1982. 12. 770–778; Uő.: *A nagy ábránd. Az örök béke ideája a francia felvilágosodásban*. Uo. 1984. 9. 490–499.

⁷⁸ PADÁNYI Klára: *Elmélkedni vagy cselekedni*. In *Filológiai Közlöny*, 1978. 3–4. sz. 337–343.

⁷⁹ VÁRNAI A., *A francia felvilágosodás történetiszemléletéről*. (Adalékok a marxi formációelmélet előzményeihez), 1983. A filozófia időszerű kérdései 57. 64–73.

⁸⁰ A fordítás címe *Eliza*, forrása RAYNAL: *Histoire philosophique et politique des Établissements et du Commerce des Européens dans les Deux Indes*. Genève-Neuchâtel, 1783. I. 373–377. In *Uránia*, 1794. II. 111–117.

magyarul Diderot legradikálisabb, lángoló forradalmiságú gondolatait tartalmazó részletek ebből a gyarmatosítástörténetből, amelyek a korabeli Európában, a francia forradalom szónokainak beszédeiben éppúgy visszhangoztak, mint a magyar jakobinusok írásaiban.⁸¹

Könyvkiadással is ünnepeltük ezt a Diderot-évfordulót: két népszerű regénye, *Az apáca* és a *Fecsegő csecsebecsék* nagy példányszámban jelent meg 1984-ben, *Válogatott filozófiai műveinek* második, javított kiadása pedig 1983-ban jutott az olvasók kezébe.⁸²

Diderot munkásságának különböző területei foglalkoztatták a XIX. századtól kezdve kisebb-nagyobb megszakításokkal a magyar kritikusokat, fordítókat, kiadókat, olvasókat. A XIX. századi kritikák szinte csak a nemzetközi szakirodalom bemutatására törekedtek. A századforduló szakirodalma a nyugati pozitivistá, ill. esztétizáló nézőpontú irodalmat követi, mégis tiszteletreméltó önálló eredményekre jut. A külföldi kutatásokkal nagyjából egybeesik nálunk is az etikai és politikai jellegű filozófiai művek iránti felfokozott érdeklődés, amelynek okát csak részben kereshetjük az új Diderot-szövegek feltárásában. Ugyanakkor érdekes módon Diderot szépírói munkásságának igazi elemző értékelése, amely a hatvanas évektől jellemzi a francia és nemzetközi kritikát, már-már a modern irodalom atyjaként mutatva be a XVIII. századi regényíró munkásságát, nálunk elmaradt.

Hazánkban a XX. század fordulója jelenti Diderot első reneszánszát, amelyet fordítások és tanulmányok bizonyítanak. Azonban Diderot igazi felfedezéséről csak 1950-től beszélhetünk, ezt tanúsítja a külföldi szakirodalom kritikus bemutatása, valamint Diderot munkássága új területeinek feltárása, átgondolása. Figyelemre méltó, hogy minden 1943 előtt lefordított Diderot-szöveget újr fordítottak és hogy a legnagyobb népszerűségnek örvendő regények és filozófiai művek több fordításban is megtalálhatók. Meglepően nagy Diderot magyarra fordított műveinek száma, valamennyi kortárs francia filozófusénál nagyobb, művei interpretálására legjobb fordítóink vállalkoztak. Regényei közül *Az apáca* és a *Rameau négy*, a *Fecsegő csecsebecsék* két különböző fordításban kerültek a magyar olvasók kezébe, a *Mindenmindegy Jakab* és négy elbeszélése is élvezetes tolmácsolásban olvasható magyarul. A Diderot által írt *Enciklopédia*-cikkelyek közül 25-öt, 23 levelét, legfontosabb drámaelméleti műveit, műkritikáinak részleteit és mintegy húsz jelentős filozófiai művét is magyarra fordították, köztük a *Levél a vakokról* és a *Gondolatok a természet értelmezése felől* c. írásokat háromszor is. (Drámái közül csak a *Családatya* szólalt meg magyarul, a XVIII. században, de a fordítást nem nyomtatták ki.) Napjainkban ő az egyik legnépszerűbb, ő látszik a viszonylag legelőbbnek a francia felvilágosodás filozófusai közül Magyarországon, bár *Az apácán* és az *Enciklopédián* kívül kevésbé ismertek művei, tevékenysége. Szomorú hiányosságnak érezzük ugyanakkor, hogy egyetlen önálló mű jelent meg Diderot életművéről

⁸¹ Az előadás kivonata: PENKE O.: *Diderot hatása Magyarországon a XVIII. században*. In Helikon, 1984. 1. 108–109. A Diderot-fordítás uo. 64–69. ford. Korompai Nóra. A tanulmány teljes szövege: ItK, 1985. 4–5.

⁸² DIDEROT: *Fecsegő ékszerék. Az apáca*. Bp. 1984. ford. KATONA Tamás és MÁTHÉ Klára; D. D. *Vál. fil. művei*. Bp. 1983. 2., jav. kiad. A mű az 1951-es kiadást csak két új szöveggel bővíti: *Uralkodók Politikai Elvei*, *Egy filozófus beszélgetése ***Marsallal* (újr fordítás).

az utóbbi nyolevan évben, egy regény,⁸³ és ezt a sok értékes, nemzetközileg is jelentős, róla vagy századáról megjelent tanulmány sem tudja feledtetni, már csak azért sem, mivel nagy kortársai, Voltaire, Rousseau munkásságát több önálló tanulmánykötet is elemzi.

OLGA PENKE

La fortune des oeuvres et des pensées de Diderot aux XIXe et XXe siècles à travers la presse et l'édition en Hongrie

Le destin des ouvrages et des idées de Diderot est profondément lié aux changements idéologiques et politiques ayant eu lieu en Hongrie aux XIXe et XXe siècles. Au silence presque absolu qui entoure l'héritage de Diderot dans la première moitié du XIXe siècle, succède une traduction qui ne se charge de présenter que le style artistique de Diderot et toute une série d'articles rendant compte de la littérature critique étrangère, publiés grâce au travail précieux de nos philologues durant la deuxième moitié du siècle. L'entreprise de Bernát Alexander amène un changement primordial dans la fortune de Diderot en Hongrie: les deux volumes de traduction dont il est le directeur et ses *Études sur Diderot (Diderot-tanulmányok)* présentent dignement Diderot — l'homme, l'écrivain, le philosophe et le critique d'art — et donnent naissance à maintes traductions et études. Les articles commémoratifs de l'an 1913 montrent une polarisation politico-idéologique incisive, la presse progressiste réclame la réévaluation et la réinterprétation de l'oeuvre de Diderot. Dans l'intervalle de l'entre-deux guerres la presse et l'édition hongroises officielles se caractérisent par une indifférence totale à l'égard de l'héritage de Diderot. La renaissance du grand philosophe des Lumières françaises n'a véritablement lieu dans notre pays qu'après la libération, à partir des années 50. Le visage de Diderot qu'on découvre et présente durant cette période, celui du matérialiste « militant » et athée manque complètement à celui que le philosophe positiviste, Alexander a dessiné 50 ans auparavant. L'écrivain de génie se révèle dans les années soixante par des traductions nouvelles d'excellente qualité, et les pensées de Diderot sont popularisées également sur la scène hongroise. Une présentation plus nuancée du philosophe Diderot n'hésitant pas à révéler les contradictions intérieures les plus profondes de ses idées caractérise déjà l'époque récente, plus exactement la dernière décennie où ses pensées éthiques et politiques passent au premier plan.

Cette étude essaie de mettre en parallèle la fortune hongroise de Diderot avec la littérature critique et les éditions étrangères.

⁸³ DÁNIEL Anna: *Diderot*. Regény, Bp. 1971. Gondolat. A regény korfestése, műelemzése érdekesek; a szerző Diderot életének bemutatásához Mme Vandeul, Diderot leányának *Mémoires*-jait is felhasználja.

A *Minerva* (1922–1943)

A *Minerva* Társaság 1921 tavaszán alakult.¹ Az alapszabályban a „szellem-történet” kifejezést hiába keressük. Céljával a magyar szellemi élet történetének művelését tűzte ki, és csak később jelölte önmagát ezzel a jelzővel, miután vele kapcsolatban a szellemi életben összeforrt.² A szellem-történet hazánkban a két világháború közötti eszmeáramlatok egyik legnagyobb hatású irányzata volt, és a körülötte zajló viták a mai napig nem ültek el.

A szellem-történeti vita mindig is a *Minerva* körül összpontosult anélkül, hogy a Társaság, vagy folyóiratának történeti feldolgozása megtörtént volna.³

Mit képviselt a *Minerva* folyóirat és milyen irányzatoknak adott helyet, legkézenfekvőbb magából a lapból megítélni. Ezért tartjuk szükségesnek a lap repertorikus feltárását.⁴

A lap bibliográfiai leírására kísérletet tett a Petőfi Irodalmi Múzeum.⁵ A bibliográfiai munka azonban úgy tűnik egyetlen gyűjteményen alapult, így nem tár fel minden számozásbeli hibát és átfedést.⁶ A változatokat megkíséreltük teljességgel felkutatni és feltárni.

I. A *Minerva* Társaság és a *Minerva* folyóirat története szétválaszthatatlanul összeforrt. Ennek oka, hogy a Társaság működése formális volt és szinte egyetlen tevékenysége a folyóirat megjelentetésére korlátozódott. Máté Károly⁷ emlékezete szerint egyetlen közgyűlést vagy szerkesztőségi ülést nem tartottak az ő ideje alatt. Az évi közgyűléseket dokumentálni hivatott pseudo-jegyzőkönyvekre azért volt szükség, mert a Társaságok élete formálisan ehhez volt kötve. Miniszteri támogatásban pedig csak ténylegesen működő egyesületek részesülhettek. Valójában minden akció a budapesti Centrál-kávéházban Thienemann asztalánál folyt, ahova egyenkénti beszélgetésekre érkeztek a tagok és a szerzők. Felkérések, megállapodások itt történtek. A szerkesztőségi

¹ Az alapszabályokat, a tagnévsort és az alakuló gyűlésen megválasztott tisztségviselők névsorát a *Minerva* 1922. I. évf. 106–108. oldalán találjuk.

² Thienemann nem szerette ezt a megjelölést, mert nem tartotta céljait azonosnak a német szellem-történeti irányzattal és lapjával a *Vierteljahrschrift für Reitergeschichte*-vel. Már csak azért sem, mert a *Minerva* egy évvel korábban indult.

³ A *Minerva* Társaság történetével, ill. a folyóirat irodalomtörténeti feldolgozásával dr. Horváth Vera (JPTÉ) foglalkozik.

⁴ LAKATOS ÉVA: *Magyar irodalmi folyóiratok*. Magyar Színház – Napkelet. Bp. 1979. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1344–1345.

⁵ A kéziratban elkészült repertorium terjedelmi okokból itt nem közölhető.

⁶ A repertorium a pécsi Baranya Megyei Könyvtár, a pécsi Egyetemi Könyvtár, a budapesti Egyetemi Könyvtár, az Akadémia könyvtárának gyűjteménye és Máté Károly felvilágosításai alapján készült.

⁷ A folyóirat szerkesztésével és előállításával kapcsolatos adatokat dr. Máté Károlyal folytatott beszélgetésekből és az OSZK-ban található kéziratok emlékiratából merítettem. (OSZK Kézirattár, 285. fond).

hivatal Thienemann mindenkori lakása, vagy egyetemi intézete volt.⁸ A folyóirat ügye mindvégig — gazdasági és szellemi egyaránt — teljes egészében Thienemann kezében volt. Az első év sem kivétel, amikor Horváth János társ-szerkesztőként szerepel a lapon. Neve a tudományos élet tájékoztatásához kellett a *Minerva* bemutatását és elfogadását illetően, a különböző érdekű csoportok megnyugtatóására. Horváth János köztudottan nem tartozott a csoporthoz, s miután 1923-ban a *Napkelethez* csatlakozott, később nem is jelent meg a *Minervában*. Thienemann az Erzsébet egyetemmel Pécsre ment és 1934-ig ott szerkesztette a német intézetben a folyóiratot. Egyetlen segítőtársa Máté Károly, aki 1924 decemberében történt Pécsre helyezésekor mindjárt átvette félállásban, óraadói státuszban a folyóirat adminisztrációját. A lap impresszum-adataiban az 1926. évi 3. füzetben jelenik meg felelős kiadóként és ő van feltüntetve 1939-ig. Valójában már 1935-től nincs kapcsolata a *Minervával*. Thienemann minden formáság mellőzésével bízta meg a lap és a Társaság titkári, pénztári, nyomdai teendőinek ellátásával. Thienemann nem állhatta az adminisztrációt, és nem vár el senkitől mást, csupán a pontos ügyintézését.

A folyóirat első füzete, az I. évfolyam 1—3. szám 1922. február végén jelent meg. A Társaság alakuló ülésén, 1921. május 12-én az alapszabályban a célok között rögzítették a folyóirat kiadását. Az alapszabályt az m. kir. belügyminiszter 67. 127. sz. rendeletével szeptember 3-án jóváhagyta. Ezzel be is fejeződött a lap engedélyezésével kapcsolatos adminisztráció. Thienemann ugyanis később már semmilyen beadvánnyal nem fordult a főváros polgármesteri hivatalához. A Fővárosi Levéltárban mindössze annak van nyoma, hogy a m. kir. főügyész 1921. október 18. és 1923. február 3. között nyolc esetben írt át a polgármesteri hivatalnak és kérte a *Minerva* engedélyezési iratának másolatát. Régi szép idők, a hivatal még nem az ügyfelet zaklatta, hanem a másik hivattal levelezgetett. A polgármesteri hivatal először azt válaszolta, hogy ilyen irányú kérelem hozzá nem érkezett. Majd két évig nincs nyoma annak, hogy a főügyész sürgetését tudomásul vették. 1923. február 3-án azután a polgármesteri hivatal végre válaszolt és közölte, hogy már 1921-ben teljesítette a kérést. Rákövetkező év, 1924 januárjában az ügyiratot irattárba helyezték anélkül, hogy időközben bármi történt volna.⁹ A főügyész nyilván megelégedte a hiábavaló fáradozással, a válasz kielégítette, hiszen a folyóirattal kapcsolatban egyébként problémák nem merültek fel.

A *Minervából* évenként 10 füzetet szándékoztak kiadni, a valóságban ez csak a számozásban mutatkozott meg. A 23 év alatt egyszer látott napvilágot 10 füzet 1941-ben a 20. évfolyamban, sőt 1923-ban, 1934—39 között és 1941-ben csupán egyetlen, természetesen 1—10. számozással. Az eljárás okát keresve tudni kell, hogy a korabeli sajtórendészeti előírás szerint folyóiratnak az minősült, amiből évenként legalább 10 füzet jelent meg.

1922—1936 között elsősorban a Társaság tagjainak írásait jelentette meg, 1936—1939 között már a budapesti egyetemen készült bölcsészkarai disszertációk is bekerültek. Az 1941-es évtől, a 20. évfolyamtól végleg disszertáció-sorozattá vált, bár továbbra is évfolyamszámozták.

A folyóirat, és a később indult könyvtár-sorozat számozását Thienemann

⁸ Kezdetben Budapesten a Tigris u. 5. sz. alatti lakásában, 1923-tól a pécsi Erzsébet Tud. Egyetem központi épületében, a Rákóczi út 80. sz. alatt, 1934 után a budapesti Pázmány Péter Tud. Egyetem Német Intézetében — Bp. Múzeum krt. 6—7. —, majd 1941-től ismét Thienemann budapesti Apponyi tér 1. szám alatti lakásában.

⁹ Fővárosi Levéltár El 21 A 410(1)k. ü. sz. iratanyag.

csupán a kéziratot vezette, 1940-ig mégsem volt hiba az évfolyamszámmal és csupán egyszer a füzet számmal. Az utolsó három évre a háború már rányomta bélyegét. A dolgozatok bizonyára nem arra a határidőre készültek el, amire a szerkesztő megállapodott hallgatóival és ezek felborították a sorszámot. Gyakran előfordult, hogy egy témát több jelöltnek is kiadott és végül azt jelentette meg, amelyiket jobbnak találta, vagy mindegyiket. Pl. Batsányiról, Rummy Károly Györgyről, Saphir Moric Gottlieb magyar kapcsolatairól több dolgozat is napvilágot látott a *Minervában*.

A Minerva-könyvtárt Thienemann csak 1925-ben indította. Elsőnek Máté Károly: *A magyar önéletírás kezdetei* c. doktori disszertációja jelent meg a sorozat 6. sz. füzeteként. (Minerva 1926: 120). Az első öt füzetet is ekkor választotta ki. Az 1. sz. Huszti József: *Platonista törekvések Mátyás király udvarában* (Minerva 1924: 153, 1925: 41), a 2. sz. Thienemann: *Mohács és Erasmus* (Minerva 1924: 1), a 3. sz. Zolnai Béla: *A látható nyelv* (Minerva 1926: 18), a 4. sz. Becker, C. H.—Szekfü Gyula: *Gragger Róbert emlékezete* (Minerva 1927: 2, 1927: 28), az 5. sz. Hóman Bálint: *A magyar történetírás első korszaka* (Minerva 1923: 11) lett.

1936-ban 100-as sorszámmal, a régi sorozat külső formájában és nevével kezdte kiadni a budapesti egyetemen készült szakdolgozatokat. Közülük némelyik a *Minerva* folyóiratban is helyet kapott.

A sorozat első ötven számát elvileg a rangosabb dolgozatoknak tartotta fenn, melyet végül 10-zel 60-ig megtoldott. Az egyetemi disszertációkat pedig 100-tól 159-ig számozta. A 158—159-es 1944-ben megjelent füzetek már nem kaptak egyidejűleg folyóirat-borítót, évfolyam- és füzet számot. Ezt csak azért jegyezzük meg, mert a 143-as számtól 157-ig a folyóirat füzet száma és a könyvtár sorszáma azonosan emelkedett.

Thienemann indította el a pécsi egyetemen disszertáció-sorozatát is, a „Specimina dissertationum facultatis philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis”-t. Nem akarta az ötletet kisértíteni a bölcsészkar számára, s valóban nem csupán irodalmi dolgozatok jelentek meg benne. Néhány a *Speciminában* és a *Minervában* is megjelent. Ilyen megegyezések találhatók a *Minerva* és az *Irodalomtudományi évkönyvek* között is.

II. A Minerva számozása. A folyóirat számozási hibái: A 19. és 20. évfolyam 1941-es kiadási évvel jelent meg, míg a 18. évfolyam 1939-ben.

A folyóirat 1940-ben nem jelent meg. Okát nem tudtam kideríteni. Máté Károly már nem volt a lapnál, így nem segíthetett felvilágosítással. Egyéb forrás nem állt rendelkezésemre. Lehetséges, hogy az egyetemi karok csökkenése körüli nehézségek — a pécsi bölcsészkart ebben az évben szüntették meg, ill. helyezték át Szegedre — okozták a 40-es év kimaradását.

A 20. évfolyam 7. füzetén 1941 helyett 1942 szerepel. A 20. évfolyam 6—7. száma egyszer Faragóné Polgár Margit: *Unger-Sabatier Karolina* c. dolgozata. Emellett a 6. számmal Szalóky Mária: *Gróf Markovich Miklósné és Kármán József levelezése* és a 7. számmal: „Benedek Klára: *A jénai ásványtani Társaság magyar tagjai* c. dolgozatok is megjelentek. A 21. évfolyam 2—3. füzetén 1941-es évszám szerepel, bár helyesen csak 1942. lehet.

A 22. évfolyam 4. füzetére is 2 munka tart igényt: Nagy Emilné Vass Éva: *Besztercebánya és a német szellemi élet* 1943-ban, és Veszelinovich Magda: *A délszláv népköltészet felfedezése a német és magyar irodalomban* c. 1944-ben megjelent dolgozata. A PIM bibliográfiában az első szerepel 4. füzetként, a Minerva-könyvtárba is beilleszkedő 156. sorszámmal. Az Akadémia könyvtár-

rában található egyedül olyan példány, amelyen a borító ép, és eszerint Veszelinovich Magda dolgozata a 4. sz. füzet, de 1944-es kiadási évvel és 157. sorozati számmal. Feltehető, hogy a 23. évfolyam 1. füzete lenne, de az is lehet, hogy az adminisztráció pontatlansága miatt mindkettő az 1943. év 22. évfolyam 4. sz. füzete.

A Minerva-könyvtár számozási hibái. Kezdetben, a 10. évfolyamig a folyóiratborító hátoldalán a Minerva-könyvtár 1. számaként Huszti József: *Platonista törekvések* . . . c., a 2. számaként: Thienemann Tivadar: *Mohács és Erasmus* c. dolgozat szerepelt. A későbbi borítókon felcserélődött a számozás.

A 60. számot két dolgozat is viseli: Ország László: *Az angol regény eredete* (Minerva 1942/2—3. sz.) és Honti János: *Anonymus és a hagyomány* (Minerva 1942: lf). Ötvenkilences ugyanakkor nincs.

A Danubia Kiadó 1932-ben kiadott reklámfüzetében a 100. számmal Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába* c. tanulmány szerepel. Ezt az adatot másutt nem találtam. A Minerva-borítókon a disszertációsorozat 101-es számmal kezdődik.

A 112. számot egyszer Horváth Magda: *A török veszedelem a német közvéleményben*, másodsor Grünwald Miksa: *Zsidó biedermeier* c. műve viseli.

A 132. számot Doskar Éva: *Hegel magyar utókora* (Minerva 39: 32) és Várkonyi Margit: *A romantikus regény* című dolgozatok kapták.

A 133—134-es sorszám is duplikált, de ezek a dolgozatok a folyóiratban nem jelentek meg. A 139-es számot Radnay Béla: *Faj, nép, emberiség* (Minerva 1941: 3—4.) és Friedlander Sára: *Saphir Moric Gottlieb* . . . is viseli.

42. számozású Szalóky Mária: *Gróf Markovich Miklósné és Kármán József levelezése*, valamint Faragóné Polgár Margit: *Unger-Sabatier Karolina* c. dolgozata. Mindkettő megjelent a *Minerva* 20. évfolyamában. A 159. számú könyvtár-füzetet egyedül az Akadémia könyvtárában őrzik a vizsgált gyűjtemények közül. Címe: Walkó György: *Nemzetkarakterológia*.

Impresszum-adatok. A lapot mindvégig a Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt állította elő. 1941-ig kiadó helyett a könyvkereskedések vannak feltüntetve, ezután a Danubia Könyvkiadó.

1922-ben a füzetek 13-as oktáv formátumban, garmond Corvinsból, kézi szedéssel készültek. 1927-től a nyomda linószedésre tért át, a betű Ratio Latein lett, de a forma maradt. A borító kékes-szürke, a külső címlap fekete és piros nyomással. A Minerva Társaság emblémája a külső és belső címlap közepére került: kettős körben Minerva római istennő sisakos profilja, a felirat félkörben felül: Minerva, alul: Társaság.

Az első években az előfizetési díjat (200 korona, füzetenként 4 P) Thienemann Tivadar címére (Bp. I., Tigris u. 5.) kellett küldeni. Pécselt a német intézetben lehetett megrendelni.

Budapesten az Eggenberger-féle (Bp. IV., Kecskeméti u. 3.), akkor Rényi Károly tulajdonában levő könyvesbolttól, 1937-től a budapesti egyetem bölcsész karán, és a budapesti Egyetemi Nyomda könyvesboltjában (Bp. IV., Kossuth L. u. 18.) is meg lehetett rendelni. A Társaság tagjai tagilletményként, vagy „egyszermindenkor 2000 korona alapítványi díj fejében” kapták.¹⁰

Példányszáma általában 1000 körül mozgott a különnyomatokkal együtt.

A Társaság tagjain kívül megkapták hivatalból az ország egyetemei és középiskolái. Részükre a vallás- és közoktatásügyi minisztérium fizette elő. Az említett könyvesboltokban bárki megvásárolhatta. Az Országos Könyvforgalmi

¹⁰ A feltalálható valamennyi terjesztési adatot a bibliográfiai leírásban közöltem.

és Bibliográfiai Központ 40 példányban rendelte meg és terjesztette a könyvtárak között.¹¹ Pasteiner Ivánnak, az OKBK munkatársának két leveléből megtudhatjuk, hogy 1928-ban a „szokásos” példányszámon felül még 4 példányt igényelt a német „Notgemeinschaft” részére, s tájékoztatta Thienemannt, hogy a többi már szétküldte a „külföldi könyvtáraknak”. Thienemann egyik 1929-ből keltezett leveléből tudomást szerezhethetünk arról, hogy a *Minervát* az elcsatolt területekre is szeretne volna eljuttatni. „Hogy lehetne a *Minervát* megszállott területekre behozni? Nem lehetne-e egy berlini könyvkereskedőnél pl. Collignon-nál vagy Müllernél, v. valahol lerakatot létesíteni?”¹² Felkéri Mátét, aki 1929-ben Berlinben van és egy meg nem nevezett személyt, hogy „tanulmányozza a magyar könyv terjedését Berlinen át a megszállott területekre”. Maga Thienemann Bécsben személyesen tájékozódott a lehetőségéről. Ugyanebben az évben képeplapon a szokásos udvariassági formások mellett közli Mátéval: „*Minervának* néhány új előfizetője akadt — más újság nincs.”

Párisba Molnos (Müller) Lipót révén jutott el, ahol a volt felelős kiadó a Bureau Franco-Hongrois de Renseignements Universitaires igazgatója volt. A *Századok* folyóirat 1929. december 23-án levélben kérte fel a szerkesztőt cserekapcsolat létesítésére. A levélre Thienemann feljegyezte: „1926 óta küldjük. Ezentúl Varró István címére”.¹³

A *Sajtóval* példával nem sikerült cserekapcsolatba lépni, mert annak szerkesztője visszautasította az ajánlatot azzal az indoklással, hogy „nem maradna elegendő példányunk a szakma számára”.¹⁴

A *Minerva* senkinek nem fizetett szerzői tiszteletdíjat. Egyetlen kivételt Halasy-Nagy József jelentett, ő viszont többször is kapott honoráriumot Máté Károly tudomása szerint.

A lap anyagi alapját a tagsági díjak, az előfizetők és az állami támogatások jelentették. Ez utóbbi azonban nem automatikusan járt minden folyóiratnak. Prohászka Lajos 1929-ben a titkárnak írt leveléből bepillantást nyerhetünk az állami támogatás megszerzésének műhelytitkaiba:

„... A *Minerva* államsegélye ügyében a múlt hét folyamán nem tudtam felvilágosítást kapni. A Szövetség titkári ügyeit ugyanis már nem én intézem többé. Utódom dr. Nagy Iván miniszteri segédtanfelügyelő, aki Megyery mellett dolgozik. Tőle értesültem ma, (dec. 16-án), hogy a *Minerva* ezévi államsegélyével egy kis baj van. A felosztás megtörtént ugyan (ezt a Szövetség indítványozza), a minisztérium engedélyezése azonban úgy szól, hogy csak azoknak a társaságoknak fizetik ki a pénzeket, amelyek az államsegélyben való részesedés feltételeinek ezideig eleget tettek, vagyis kiadványaikat idegennyelvű recenzióval látták el. Minthogy pedig a *Minerva* „mégcsak” idegennyelvű tartalomjegyzéket sem közöl, nem hogy tartalmi kivonatokat, ezért az államsegélyt egyelőre nem kaphatja kézhez. Mindezt nem hivatalosan közlöm Veled . . . Minthogy számos társaságnak hasonló a sorsa (pl. a Történelmi Társaságé), ajánlják, adják ki egy-két évre visszamenően a folyóirat tartalmi kivonatát 1/2–2 ívnyi terjedelemben. A *Századok* is most így tesz (amit a 2000 P-ös államsegélyből, amit kapni szokott, könnyebben megtehet)”.¹⁵

Ezután az 1929. évi 8. évfolyamhoz 8 lapos, majd még egyszer 1932-ben a XI. évfolyamhoz 11. számú füzetként 6 oldalas német nyelvű kivonat jelent meg.

¹¹ Pasteiner Iván levelei 1928. nov. 8. és 1928. dec. 29-ről keltezettek. OSZK Kézirattár 285. fond.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

III. A *Minerva* célját és megindulásának körülményeit leghitelesebben magától Thienemanntól olvashatjuk Poszler Györgyhöz írt levelében:

„Minden ambíciótól mentesen nyugodt lelkiismeretemmel állíthatom, hogy a *Minerva* csakis a magam ötlete, akarata volt, saját elhatározásom, saját szükségletem, még legintimebb barátomnak, Zolnai Bélának, semmi köze se volt hozzá. Puccszerűen jártam el. Magam köré gyűjtöttem egy dekoratív grémiumot. Előnyömrre volt, hogy nemcsak a pécsi egyetemnek, hanem mint Bleyer Jakab helyettese, a budapesti bölcsészeti karnak is tagja voltam. Akiket gyűlésre összehívtam, Pauler Ákos, Kornis, Nagy József kivételével, azoknak édes-kevés közük volt filozófiához, Dilthey nevét sohasem hallották. „Szellemtörténetről” óvakodtam beszélni, a „szellemi élet története” nem látszott kifogásolható célnak. Úgy adtam elő tervemet, hogy szolgálni akarok a Pozsonyból száműzött egyetem Pécsre költözésének és ehhez kérem a bpesti bölcsészeti kar segítségét. Aztán Zolnai Bélával és Eckhardt Sándorral mi voltunk a legfiatalabbak, a többiek mind egy előtünk való generációhoz tartoztak.

Az alakuló ülés összehívásával gondot kellett fordítanom arra, hogy az akkor domináló tendenciák felől biztosítsam magam. Az egyik a neokatolicizmus volt (Pauler, Kornis, Gerevich), a másik az Eötvös-kollégiumi szolidaritás. Nem lévén sem katolikus, sem kollégista, hátvédre volt szükségem, mert tisztában voltam vele, hogy a *Minervával* megütközést fogok kelteni egyetemi társaim körében. Gombocz Zoltánnal voltam a legbizalmasabb, neki mondtam, legyen elkészülve botrányra. „Látom, börtönbe akarsz juttatni”, válaszolta.

Nehéz ma rekonstruálni azt az atmoszférát, amit akkoriban az Eötvös Kollégium jelentett egyetemi életünkben. . . .

A *Minerva* első számai csakugyan bombaszerűen hatottak. A történészek doyenje, Károlyi Árpád, az Országos Levéltár igazgatója, ordított és dühében öklével verte az asztalt, mikor Eckhardt Ferenc szóba hozta a *Minervát*. Waldapfel pedagógus, a Waldapfel-testvérek apja, elment Pauler Ákoshoz tiltakozni, meggyaláztam apja emlékét, stb. De jött elismerés is. Azt mondod, (Poszler György: *Szerb Antal*. p. 90. H. K.) hogy a *Minerva* Teleki és Klebelsberg asszisztálása mellett alakult. Ez nem áll. Klebelsberg csak a Spengler-tanulmányom olvasása után figyelte föl.”

Horváth Jánosnak a *Minervához* fűződő kapcsolatára is kitér a levél:

„Horváth Jánost diákkorom óta ismertem. A felejthetetlen Szabó Dezső után ő lett a francia tanárom, a Toldy Ferenc főreáliskolában. De míg Szabó Dezsővel minden német-ségem ellenére meghitt barátságban maradtam mindvégig, Horváth Jánoshoz emberileg sohasem tudtam közelebb jutni. . . . Horváthot diákkorom óta tiszteltem. Szembenem ő úgy nőtt ki a magyar humusból, mint a Sphinx az egyiptomi homokból. Magyar szimbólum volt, ahogy egy más síkon Veres Pétert láttam, hófehér ingével, és fényes csizmáival. Lealacsonyítják Horváth Jánost azok a tisztelők, akik olyat írnak a javára, ami nem az övé. Horváth ilyen talmi fölnyagításra nem szorul. . . . Amikor a *Minerva* megindult, a magam pozitívista ellenes bevezető cikkem mellé, programadó tanulmányának szánta a Fajkérdés a magyar irodalomban című tanulmányát. Nem tudtam, mit csináljak ezzel. Mikor már divatos volt ebben az időben azt nyomozni: „Mi volt előbbeni neve?” nem láttam értelmét annak, hogy Petőfi lényegét abból értsük meg, hogy azelőtt Petrovics-nak hívták. Tisztában voltam vele, hogy ez a cikk nem válik a *Minerva* díszére, félrevezeti célkitűzéseimet. Most nem tehettem, mint a cikket apró betűkkel, a „kisebb közlemények” rovatába nyomatattam. Ezen Horváth megsértődött, látta, hogy nem engedek beleszólást szerkesztői programomba, ezért lemondott, mint társszerkesztő. Hogy Tormay Cecil Napkelet-jéhez csatlakozott a *Minerva* után, az teljesen kifejezte szellemi beállítottságát. . . .

Meg vagyok győződve, hogy Szerb Antal tanulmányai, miket a *Minerva* inspirált, és néhány más *Minerva* tanulmány sokáig meg fog maradni mint a magyar irodalomtudomány klasszikus, utol-nem-ért csúcsteljesítménye.”¹⁶

A levél, és a Társaság más irányú tevékenységének teljes hiánya meggyőző bennünket arról, hogy a folyóirat volt a cél, a többi csak eszköz a lap fenntartásához. Társadalmi és tudományos háttér a fiatal tudós és szerkesztő céljainak

¹⁶ POSZLER György: *Thienemann Tivadar levele*. = Irodalomtörténet, 1975. 2. sz. 467–475.

megvalósításához. A levélben is jelzett németellenes, Eötvös-kollégista tábor ellenvéleménye inkább csak tartózkodásban, mintsem aktív támadásban nyilvánult meg. A hivatalos elismerés azonban a legmagasabb helyről is megérkezett 1929-ben. Klebelsberg Kunó kultuszminister az országgyűlés felsőházának 70. ülésén, 1929. december 11-én elmondott beszédéből idézzük:

„A másik dolog az, hogy ez az egyetem (ti. a pécsi Erzsébet Tudományegyetem, H. K.) és professzorai kiadnak egy *Minerva* c. folyóiratot, amelyben 7 évi fennállása óta a legértékesebb tanulmányok jelennek meg, amelyekben az egyetemi tanári kar kutató munkája gyönyörűen tükröződik vissza. Ez a folyóirat olyan — magyar ember ilyen alakban tulajdonképpen nem is mondhatná ezt, de lényegében úgy van — ha idegen nyelven jelennek meg, rendkívüli feltűnést keltene az egész európai tudományosság körében.”¹⁷

A Társaságnak és lapjának a tudományos életben elfoglalt helyét és kivívott szerepét minősíti az, hogy az első nemzetközi irodalomtörténeti kongresszust Budapesten rendezték.

Thienemann személyi hagyatékot nem hagyott Magyarországon. Szerkesztői elveit magából a lapból, módszerét, napi munkáját néhány adalékból tudjuk körvonalakban bemutatni. A különböző könyvtárakban őrzött leveleiből néhányban utalást találtunk a *Minerváról*.

A Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Szekfü Gyulához írt öt leveléből négy ilyen adatokkal szolgál. Az 1921. december 25-ről kelteztben írja, hogy Eckhardt Sándortól értesült arról a szándékáról, miszerint cikket ír a *Minervának*. Ha időben megkapja a kéziratot, bekerül a második számba.¹⁸ Nem sokkal később, de a 2. és 3. szám megjelenése előtt íródhatott az a levél, melyben egy bizonyos B. urat megkért, hogy legközelebbi bécsi útja alkalmával keresse fel. „Én természetesen, mint a *Minerva* szerkesztője beszéltem vele, mikép lehetne a Társaságunkat pénzhez juttatni. Mivel őt az egész *Minervából* kizárólag a Te cikked érdekli és csakis a cikkedre való hivatkozással ígérezte, hogy borászati körökből pénzt szerez — Nélküled nem akartam ezen az információn túlhaladó tárgyalásba bocsátkozni, nehogy bármiféle félreértés támadhasson.”¹⁹ Kiderül a továbbiakban, hogy az illető úrnak a hazai bortermelés történetének adataira lenne szüksége, ezért érdeklődik Szekfü munkája iránt, ám feltehetően meg fogja várni a megjelenést és nem kíván fizetni az információért.

1929. március 1-el Pécsről keltezett levelében általában ír a tudományos közvélemény megosztottságáról, s hogy sokan a történelemhez nem tudományos felkészültséggel nyúlnak. Akiknek viszont lennének ilyen kvalitásai, azok „írjanak, mert csak azon múlik egy *Minerva* szám megjelenése, hogy van-e kézirat vagy sem”²⁰

Az utolsó levél ismét keltezetlen — az sem derül ki, hogy hol tartózkodott Szekfü —, feltehetően 1933-ban íródott. „Idehaza újság alig van, a *Minerva* késik, mert B. G. még mindig nem határozta meg a maga különkiadásának dolgát.”²¹

Máté Károlyhoz írt leveleiből is érdekes adalékokhoz jutunk. 1931-ben íródhatott az alábbi levél:

¹⁷ OSZK Kézirattár 285. fond.

¹⁸ Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattár, Thienemann-levelek. A tanulmány két számban jelent meg: 1922: 143 és 1922: 270-tól kezdődő oldalakon.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ B. G. = Birkás Géza egyetlen frással szerepel a *Minervában* 1933: 246.

„Tervek, programok, pia desideria 1932 első felére:

1. Máté Károly Akadémiától megbízást és jutalmat kap. 2. Thienemann T. rendes Goethe emléket tart az Akadémián és rendes Goethe előadásokat az egyetemen. Könyvét átdolgozza németre. 3. *Minerva* vékony füzetekben 3 szor megjelenik. A tagsági díjak szépen befolyanak, stb. 4. Máté K. cikket ír a *Minerva* 1932. III. számába a röpiratról. 5. Kardos Emi disszertációja megjelenik. 6. Birnerné végre detto. 7. Vernier (!?) is disszertációra szánja magát és új munkás ember lesz a mi Robinson-szigetünkön. 8. Legáltalánosabb program: az általános körökben jól berendezkedni a légüres térben, kicsiny körben békességet és rendet tartani, hosszú időre berendezkedni.

Nem adok már semmit sem a távolból integető mentőhajóra.”²²

1933. július 21-én Lelléről levelezőlapot küld: „Nagy Józsit kértem írjon Paulerről.” Pauler nekrológja valóban Halasy-Nagy tollából jelent meg a *Minervában*.

Szerb Antalhoz meleg baráti szálakkal kötődött, melyről Poszler György könyvéből és már idézett késői leveléből egyaránt meggyőződhetünk. E barátság illusztrálására hadd idézzük Szerb Antal 1930. február 5-én Londonból írt levelét:

„Kedves Prof! All right, semmi kifogásom Zalán megkurtítása ellen. Ha magad végzed el a műtétet nagyon hálás leszek: de ha nem érsz rá, küld(!) el a kéziratot és a legrövidebb időn belül visszaküldöm. Őszintén az Öné Szerb Tóni”²³

Thienemann Budapestre történt áthelyezése után, 1935-től már feltehetően kevesebbet levelezett — Péccsel a nyomdán kívül alig maradt kapcsolata —, így már utalásokat sem találhatunk terveiről, munkatársakkal történt megbeszélésekről. Nem sokkal ezután a *Minervában* csak a budapesti egyetem bölcsészkarán készült disszertációk jelentek meg.

Ha magánlevelet nem is, de a Társasággal foglalkozó hivatalos iratot annál többet találunk a 30-as 40-es évekből.

A 30-as évekből több előljárósági jegyzőkönyv található a budapesti Fővárosi Levéltárban.²⁴

Az utolsó közgyűlési jegyzőkönyv 1943. május 12-én keltezett. A levéltári anyagban egyetlen közgyűlési jegyzőkönyv nem található, csak az előljárósági ellenőrzések utalnak a működést bizonyító dokumentumra. A társaságokat ellenőrző kerületi előljáróság, a *Minerva* esetében a XI. kerületi, 1944. január 18-án megállapította, hogy nincs tagnyilvántartás, bár a tagok száma 31, a pénztárkönyvet a számvizsgáló bizottság nem záradékolta, a jegyzőkönyv hitelesítésére felkért tag — név szerint Keresztury Dezső — aláírása hiányzik. Végül még egy jellemző adalék: az elnökség a 393.977/1943—IV. sz. pm. határozat ama rendeletének, hogy a közgyűlési jegyzőkönyv egy példányát, továbbá az egyesület működését felölelő évi jelentésből(!) a Magyar Kulturális Egyesületek Országos Bizottságának címére küldje meg, nem tett eleget.²⁵

Ezután 1947-ig nem történt semmilyen hivatalos lépés. 1947. február 28-án a XI. kerületi előljáró hivatal beidézte dr. Máté Károlyt, mint a Társaság titkárát és pénztárosát, „ki a feltett kérdésre előadja, hogy a Társaság már 1944-ben nem működött az akkori közállapotok miatt. Működést az egyesület azóta sem fejt ki, részint a személyi vezetésben beállott átszervezési nehézségek, részint anyagi nehézségek miatt. Az Egyesület elnöke Szekfü Gyula egyetemi tanár moszkvai követ lett, a folyóirat szerkesztője Tass-Thienemann

²² OSZK Kézirattár 285. fond.

²³ Uo.

²⁴ Fővárosi Levéltár polg. mesteri iratanyag IV. 1480. 6654/1934. sz. csomag.

²⁵ Uo.

Tivadar egyet. tanár pedig Brüsszelben lett a magyar kulturális ügyek képviselője.

Az egyesület életét megszüntnek nem tekintjük és bizonyos idő múlva terveink szerint az újjáalakulást meg tudjuk valósítani, ezért ideiglenes szüneteltetésre kérünk engedélyt.”²⁶

Ezután 1947. március 27-én a kerületi elöljáróságtól Dékány András aláírással olyan levél érkezik, amelyben felhívja Máté Károly titkárt, hogy „az egyesület működésének ideiglenes szüneteltetése céljából kieszközölnöd engedélyezés végett a „0165/45. B. M. rendeletben előírt bejelentési kötelezettségének pótlólag 15 napon belül tegyen eleget”.²⁷ Ez a levél keresztezett egy másikat, mert a Belügyminisztérium 430.818/1947.IV/3. számú határozatával 1947. március 26-án feloszlatta a „Magyar Szellemi Élet Kört Művelő Társaságot”. (1)

Időközben, 1944-ben Thienemannt a VKM Belgiumba küldte, hogy ott valamint Hollandiában tájékozódjon magyar intézetek felállításáról.²⁸ A háború befejezése után sem tért haza, okát két magánlevélből tudhatjuk meg: Az elsőt 1947. dec. 26-án írta Máté Károlynak: „... először a Haladás egy cikkében olvastam, hogy a kar táviratilag hazahívott és nem is válaszoltam, (névszerint Schwarz Elemér). A minisztérium azt írta, további rendelkezésig maradjak Amszterdamban.” 1948. január 8-án ismét neki írja: „Légy szives mondd meg Elemérnek is: soha semmiféle hazahívó kari figyelmeztetést vagy hívást a kartól nem kaptam, pedig nem tudok még egyetlenegy elveszett levélről sem. Különös, hogy ez az egy levél elveszett volna. A dolog lényege: nem vagyok szabadságon, hanem szolgálati beosztásban tartózkodom itt. A minisztériumot kértem szolgálati viszonyom végleges rendezésére. Egyébként teljes mértékben értem az otthoniak fölháborodását. Várom a minisztérium döntését.” Feltehetően ez nem történt meg, s nem sokkal később Thienemann az Egyesült Államokba utazott és ott telepedett le. Ma is ott él Massachusetten. Korábbi szakterületével felhagyott s még dolgozott — jelenleg 93 éves — nyelvpszichológiával foglalkozott. E tárgykörben számos könyve és cikke is megjelent.

A *Minerva* nem törölhető ki a magyar irodalomtörténet lapjairól. Nem mentetésre van szüksége, hanem helyének és szerepének pontos kijelölésére. Ez a dolgozat főleg a bibliográfiai megközelítéshez kívánt hozzásegíteni.

HUBER FRAU KÁLMÁN

Die Zeitschrift *Minerva* (1922—1943)

Die Zeitschrift *Minerva*, die durch die im Jahre 1921 begründeten *Minerva-Gesellschaft* veröffentlicht wurde, war eines der charakteristischen Organe der ungarischen Geistesgeschichte. Bisher wurde diese Zeitschrift historisch nicht aufgearbeitet, sogar ist ihre bibliographische und repertoriale Eröffnung sehr mangelhaft. Die Abhandlung will diese Mangel nachholen und einige wichtige Angaben mitteilen, um damit das Gepräge und die Geschichte der Zeitschrift punktlícher zu eröffnen.

²⁶ Uo.

²⁷ OSZK Kézirattár 285. fond.

²⁸ Thienemann a 30-as évek második felében feleségül vette Dolemann Henrik holland állampolgár, közalapítványi uradalmi bérlő özvegyét. Dolemann Páprád-pusztát bérelte. Feleségének rokonain keresztül jó kapcsolatokat létesített, s feltehetően a VKM ezért bízta meg őt a hollandiai és belgiami magyar intézetek megszervezésével.

A Képviselőházi Könyvtár katalógus- és raktározási rendszerének fejlődése 1945 előtt

Katalógusok szerkesztése és rendezése, a könyvtári osztályozás kialakítása és fejlesztése, a dokumentumok helyes tárolásának, megőrzésének és igénybevételének ügye — megannyi fontos alapkérdés a könyvtárakban egyenként és együttesen is.

Nemcsak ma, régen is behatóan foglalkoztak a három szakterület problémáival, ugyanakkor a szakirodalom elég mostohán bánik e fontos kérdések feltárásával, a könyvtárakban kialakult katalógusok, szakrendszerek, raktározási mechanizmusok általános vagy speciális összetevőivel, jellemzőivel. Ez is oka annak, hogy az alábbiakban az egyik nagy múltú és ma országos feladatkörű, információs szakközponti funkciókat ellátó szakkönyvtárnak felszabadulás előtti helyzetét a címben jelzett szempontok szerint vizsgálom meg. Az Országgyűlési Könyvtár (rég neve Képviselőházi Könyvtár) hármas alap pillérének szemügyre vétele a következő okok miatt külön is érdekes (lehet).

1. A könyvtár szervezeten belül része volt a parlamentnek, amely a jogi és politikai élet központjának számított. Működése a jelentős személyekhez fűződő kapcsolata, a legfelső állami és politikai szervekhez való közelsége miatt a szakmán kívül is érdeklődésre tarthat számot.
2. A könyvtár katalógusai hagyományos és eltérő jellegzetességeket egyaránt felmutatnak, viszonylag változatos funkciók mellett.
3. A szakrendszer a tizedes osztályozástól eltérő, az országban egyedülálló.
4. A raktározás helyének megteremtése, tervezése Steindl Imre hírneves építész nevéhez fűződik.

Valamennyi ok és tényező a téma részletesebb kifejtését, az Országgyűlési Könyvtár katalógus-, szak- és raktár-rendszerének bővebb ismertetését igényli.

A könyvtár katalógusai

Egy könyvtár állományát, az adott időpontig bármilyen módon beszerzett művek, dokumentumok összességét az olvasóknak és könyvtárosnak egyaránt a katalógusok tárják fel, tükrözik vissza. A katalógizálást, katalógusok készítését egyetlen könyvtár sem mellőzheti, amelynek kötetszáma a folyamatos szaporulat következtében egy bizonyos szintet elér, és amely hatékonyan akarja szolgálni a könyvtárhasználók érdekeit. Ennek felismerését bizonyítja, hogy a Képviselőház Könyvtára nem sokkal megalakulása után, 1873-ban elkészítette első katalógusát („A képviselőház könyvtárában található könyvek betűszerinti lajstroma 1872.” címmel), amely kötet alakban jelent meg és a törvényhozás tagjainak gyorsabb utat biztosított a könyvtár állományához, ugyanak-

kor fontos munkaeszközt jelentett a könyvtárnoknak is. A mai katalógusformákkal (a katalóguscédulák fiókokban, katalógusszekrényekben történő elhelyezése) ellentétben a képviselőház is az akkor kedvelt kötetformában jelentette meg katalógusait: kis helyet foglaltak el, kedvezőek voltak a csoportosítási, tömörítési lehetőségek, és — nem utolsósorban — a használatuk nem volt helyhez kötött.

Az első világháború előtti időszakban — különösen a múlt század utolsó negyedében — a könyvtár rendszeresen adott ki nyomtatott kötetkatalógust:¹ a másodikat 1874-ben, majd 1874-ben és 1875-ben szaporulati, 1876-ban összefoglaló kötetkatalógus jelent meg. Ez utóbbihoz 1880-ban és 1885-ben pótfüzeteket nyomtattak ki, s közben 1882-ben az évi szaporulatról is megjelent egy kötet. 1894-ben összefoglaló katalógust adtak ki az 1866—1893 közötti időszakban beérkezett művekről, s ennek pótkötete 1899-ben került a képviselők (zárt jellegű könyvtár lévén ők voltak az olvasók) kezébe. Ezt követően 1918-ig csak az 1912-es és 1913-as év szaporulati katalógusa jelent meg nyomtatásban. A könyvtár első öt évtizedében kiadott kötetkatalógusokról a következőket mondhatjuk el: a katalógusok vagy egy rövid időszak szaporulati anyagát tartalmazták (1873, 1874, 1875, 1882, 1912, 1913), vagy egy hosszabb időszakot fogtak át a kezdetektől számítva (1876, 1866—1893), illetve ezek több évre szóló pótkötettel lettek kiegészítve (1880, 1886, 1899). A kiadott kötetkatalógusok három fajtáját láthatjuk: egy volt csak betűrendes (1873 első kötete), a képviselői kutatás megkönnyítésére azonban hamar bevezették a szakosított formában összeállított katalógusokat (1873 második kötet, 1875), de legjobban a kettő kombinációja segített a könyvtárhasználat hatékonyabbá tételében. Ilyen kötetek jelentek meg 1873/74-ben, 1876-ban, 1880-ban, 1886-ban, 1866—1893, 1893—1899, 1912-ben és 1913-ban.

A kötetkatalógusoknak komoly hátránya az volt, hogy a rövidebb időszakokra (például egy évre) vonatkozó kötetek a párhuzamos keresés miatt nehézkessé tették a keresett művek áttekinthetőségét. E probléma kiküszöbölése céljából adtak ki időről időre a kezdetekig visszamenőlegesen összefoglaló, összesített kötetkatalógusokat. Az első ezek közül 1876-ban jelent meg, amelyet két pótkötet egészített ki: 1880-ban az 1876-tól megjelent művek, 1886-ban pedig az 1880-tól 1885-ig állományba vett könyvtári dokumentumok feltárása került kötet formában a törvényhozás tagjaihoz. Ismét több kötet forgatása árán lehetett tehát eljutni a kívánt művek megtalálásához. Egy ideig ezek egybekötésével igyekeztek segíteni, majd a képviselőház könyvtári bizottságának határozata során új összefoglaló nyomtatott katalógust készített a könyvtár Küffer Béla szerkesztésében. Ez a munka hat évig tartott, 1894-ben jelent meg és 1893-mal bezárólag felölelte a könyvtár teljes állományát (közel 30 ezer dokumentumot). A kötet, amelynek megjelenése a könyvtári szakirodalomban

¹ Pontos adataik a következők: *A képviselőház könyvtárában található könyvek betűszerinti lajstroma*. 1872. Bp. 1873. *A képviselőház könyvtárában található könyvek szakszerű lajstroma*. 1873—74. Bp. 1874. 136. *Jegyzéke azon könyveknek, amelyekkel a képviselőház könyvtára 1873. december 1-től folyó év július hó 31-ig szaporodott*. Bp. 1874. 34. *A képviselőház könyvtárának címjegyzéke, 1876. évi március 27-én*. Bp. 1876. 181. *A képviselőház könyvtárának címjegyzéke. 1. pótfüzet*. 1880. 2. pótfüzet 1885. Bp. 1880—1886. Pesti ny. 2 db. *A képviselőház könyvtárának betűsoros címjegyzéke. 3. pótfüzet*. 1882-dik évi gyarapodás szeptember hó végéig. Bp. 1882. Pesti ny. 17. *A képviselőház könyvtárának katalógusa. 1866—1893. Bev. Küffer Béla*. Bp. 1894. 881. *A képviselőházi könyvtár katalógusának pótkötete. 1893—1899. Szerk. Küffer Béla*. Bp. 1899. Pesti ny. 886—1457. *A képviselőházi könyvtár 1912. évi szaporulatának katalógusa*. Bp. 1913. Pesti ny. 141. *A képviselőházi könyvtár 1913. évi gyarapodásának katalógusa*. Bp. 1914. Pesti ny. 209.

is élénk — pozitív — visszhangot keltett, betűrendes tárgy- és névmutatóból és egy igen részletesen tudományokra bontott tárgyi katalógusból állt. A tervbe vett éves szaporulati katalógusok kiadásának elmaradása után e katalógusnak is egy pótkötete jelent meg 1899-ben, ez az utolsó hat évi gyarapodást tartalmazta az előzőhöz hasonló módon, amellyel — a képviselők könyvtárhatalmának megkönnyítésére — egybekötötték és a betűrendes név- és tárgymutatót az összes (összevont) anyaghoz készítették el (1866—1899). A keresett műveket tehát egy kötetben két helyen lehetett megtalálni.

A kötetkatalógusokon kívül a könyvtár cédulakatalógust is vezetett. Ennek létezéséről első ízben a könyvtári bizottság 1892. március 6-i előterjesztése² tanúskodik, amely háromféle cédulakatalógusról számol be: az egyik betűrendes katalógus csupán az 1885 szeptembere óta beszerzett műveket tartalmazta, a másik betűrendes katalógus az összes könyvtári egészet nyilvántartotta, a harmadik pedig szintén az összes mű alapján készült tudományszakonként és tárgykörönként csoportosított tárgyi katalógus volt. Tehát a Ház könyvtára az összes műről folyamatosan szerkesztett egy betűrendes és egy szakkatalógust is, amely az összefoglaló kötetkatalógus elkészítésének és az állomány pontos, teljes nyilvántartásának alapjául szolgált, és emellett szükség szerint olyan ideiglenes katalógust is, amely a pótkötetek kiadásához nyújtotta a gyarapodást tükröző adatokat.

Az új Országháza költözés (1902) után tervbe vették a könyvtár újrendezését, amely együtt járt a katalógus, a szakrendszer és a raktári rendszer tervezett fejlesztésével, összehangolásával. E munka elvégzéséig a könyvtár nem látta értelmét új katalógusok kiadásának. 1901—10-ig csak könyvatos, litografált katalógusokat készítettek a képviselők részére, mindössze 20 példányban. Az 1907-es könyvtári bizottsági határozat végrehajtását késve kezdték el: 1910-ben megindult a nagy könyvtárrendezés,³ 1912-ben és 1913-ban 1—1 kötet szaporulati katalógust adtak ki menetközben. A nagyszabású munkálatokat a háború félbeszakította, meghiúsította: a tisztviselők hadbavonultak, a helyén maradó egy segédmunkaerő a legszükségesebb napi teendőknek is csak egy részét tudta elvégezni. A beérkező kötetek, az addigi katalógusok, a széthordott és rendezetlenül hagyott könyvek kaotikus állapotba kerültek: a könyvtár újrendezésének szép tervei, a négy-öt éves befektetett energia hosszú ideig kudarcba fulladtak.⁴

A háború, a forradalmak és a trianoni béke utáni súlyos gazdasági helyzet által előidézett könyvtári vegetáció nem segített az újrendezés és a katalógusok ügyének, noha Nagy Miklós könyvtárigazgató igyekezett a kérdést állandóan napirenden tartani. 1921. december 12-én kérte a könyvtári bizottság döntését, mert — mint jelezte — a régi létszám ellenében (akkor a könyvtár hat tisztviselője és még három fél napidíjas munkaerő vett részt az újrendezési munkálatokban) a könyvtárban csupán három tisztviselő van, „akiket a hivatalos órák alatt teljes mértékben leköt a folyó ügyek intézése”, és a békebeli létszám „teljes igénybevétele mellett is évekre volna szükség, hogy az újrendezés befejezést nyerjen és az új összefoglaló katalógus elkészüljön”. „A bizottság a nagy költségekre való tekintettel” még nem tartotta időszerűnek a

² OK Irattár. A Könyvtári Bizottság előterjesztése, 1892. márc. 6.

³ OK Irattár. A KB jegyzőkönyvei 2. kötet, 1907. dec. 18.

⁴ NAGY Miklós: *A könyvtár története és a katalógus rendszere.* (Az Országgyűlés Könyvtárának katalógusa I. Közjog és közigazgatási jog 1866—1928. Bp. 1929. XVI.)

⁵ KB jkv. 1921. dec. 12. (12. pont)

munka intenzív folytatását, ám hogy „a súlyos anyagi gondokkal küszködő Papp Emil dr. naplószerkesztőn is segítsen”, nevezettet napi 2—3 órát be lehet állítani a kívánt munka újraindítására.⁶ 1922. december 15-én Nagy Miklós ismét kérte a bizottság meghatalmazását az újrendezés folytatásához, aminek „megtörténte után sor kerülhetne a teljes revideált katalógusnak, vagy esetleg az 1912—22. évi gyarapodásnak a kinyomtatására. Ez utóbbi kb. 20 nyomtatott ív terjedelemben 600 ezer korona költséget igényelne.”⁷ A bizottság az újrendezés folytatásához hozzájárult, de „a katalógusok kinyomtatását . . . a nagy költségek miatt” mellőzte.⁸ A könyvtárrendezés ténylegesen 1923. április 15-én indult meg, összekötve az állományrevízióval, amely a — valószínűleg a háború és a forradalmak alatt elveszett — művek felkutatására irányult.⁹ A leltározás érdekében az addigi tárgyi és betűrendes katalógusok mellett új katalógus felállítását vezették be — a könyvtárakban ma is elengedhetetlenül fontos helyrajzi katalógust (ezt a könyvek raktári helyének jelzete szerint vezették), „melynek alapján . . . a könyvtár állománya is állandóan ellenőrizhető lesz”.¹⁰ Könyvtárrendezés, állományellenőrzés és új katalógus szerkesztése külön-külön is jelentős munka, együttvéve hatalmas feladat, mellyel — miként Nagy Miklós panaszolta — nem állt arányban a munkaerő. Rendszeresen a munkában a három könyvtári tisztviselő, a könyvkötő és egy könyvtári altiszt vett részt, az irodai gépirónók a másolási munkákba csak akkor segítettek be, amikor a Ház nem tartott ülést.¹¹ Az újrendezés időigényes, nem ritkán komoly szakértelmet követelő munkálataiból kivette részét Takáts Sándor, a híres történész, a Képviselőházi Könyvtár főlevéltárnoka is, aki „a XVII. és a XVIII. században tartott országgyűlésekről Gyurikovits György által kéziratokban kiadott tudósítások gazdag anyagát tárgymutatóval ellátta és ezzel mint e korszakok legkitűnőbb ismerője a kutatók számára is hozzáférhetővé tette”.¹² A nagy segítségért a könyvtári bizottság jegyzőkönyvben mondott köszönetet Takáts Sándornak.¹³

Több mint egy éves biztató előrehaladás után, 1924. július 1-től a könyvtárrendezési munkálatok leálltak, „mert a könyvtári tisztviselők 50%-os létszámcsökkenése folytán a hivatalos órák alatt a rendezés nem folytatható”, és „a délutáni külön munkáért felszámítható óradíjakra nincs költségvetési fedezet”, még a másolási munkák is szüneteltek a gépirónó kilépése miatt.¹⁴ Az elnök indítványára azonban a sajnálatos helyzet felszámolása érdekében a bizottság határozatilag kimondta, hogy „a legközelebbi költségvetésbe az újrendezés folytatására megfelelő összeg állítandó be”.¹⁵ A következő évben Nagy Miklós újból kérte a könyvtári bizottságot, hogy a gazdasági bizottsággal együtt gondoskodjon a rendezés folytatásához szükséges összegről, és részletesen taglalta az 1914—24. évek gyarapodásáról szóló nyomtatott katalóguskötet várható kiadásának költségeit (40 nyomtatott ív, 1000 példányban kb. 80—100 millió korona). A könyvtári bizottság az újrendezéshez szükséges pénzügyi

⁶ Uo.

⁷ KB jkv. 2. k. 1922. dec. 15. (14.)

⁸ Uo.

⁹ KB jkv. 1923. dec. 13. (11.)

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ KB. jkv. 2. k. 1924. dec. 16. (11.)

¹⁵ Uo.

alapok folyósításával kapcsolatos intézkedéseket elnöki hatáskörbe utalta, az elkészülő katalógus kinyomtatásához pedig — a következő költségvetési évre vonatkozóan — hozzájárult.¹⁶ Erre az időre elkészítették az A1 (Könyvészet), A2 (Lexikonok, szótárak) és A3 (Szépirodalom) szak teljes revízióját, elvégezték az újjárendezés munkálatait és feldolgozás alá vették az A4 (Évkönyvek, folyóiratok) és B1 (Törvények, rendeletek) szakot. Fenti okok miatt azonban „ismét bizonytalan időre tolódik ki a könyvtár végleges rendjének és vele kapcsolatban az új, teljes szakkatalógus elkészítése”.¹⁷

A félbeszakított könyvtárrendezési munkálatok 1926 októberében indultak meg ismét, de a folyamatosságot a rendelkezésre álló pénzügyi fedezet alacsony volta és betegségek is zavarták.¹⁸ Ennek ellenére megtörtént a folyóiratok rendezése és a Ház felosztása után az egyik legfogalmasabb szakot, a közjog és közigazgatás — B6 — vették munkába. Ehhez két hónapon át a házelnök engedélyével igénybe vették a képviselőházi irodák összes gépíró-nőjének a segítségét.¹⁹ A rendezési munkák mellett 1927 februárjában elhatározták, hogy még abban az évben kinyomatják az 1914—26-ig beérkezett művek gyarapodási katalógusának egy részét, amelyre 6 400 pengőt biztosított a Ház.²⁰ A könyvtári bizottság a felsőház megalakulására tekintettel a megjelenő katalóguskötet példányszámát ezerről ezerötzszázra módosította.²¹ Létszámhiányok és a pénzügyi fedezet elégtelensége következtében a munka lassan haladt, s így az 1927-re tervezett kiadás nem valósulhatott meg, a B6-os szak elkészülésének újabb határidejét 1928. márciusra tűzték ki.²²

A közjog és közigazgatási jog újrendezése során a könyvtári bizottság megváltoztatta azt az álláspontját, hogy az 1914-től beérkezett művek gyarapodási katalógusát adja ki, ehelyett „a rendkívül fontos szak önálló, teljes katalógusának kinyomtatását” rendelte el, amely a kezdetektől (1866) 1928-ig tartalmazza a B6-os szak anyagát.²³ A bizottság 1928. májusi ülése idején ez a katalógus már a nyomdai munkálatok alatt állt. Ugyanazon ülésen a bizottság végleg elvetette az utolsó kötetkatalógus megjelenése (1913) óta bekövetkezett gyarapodási katalógus kiadását és Nagy Miklós igazgatónak valamint Pekár Gyulának, a könyvtári albizottság elnökének javaslatára — aki a külföldi nagy könyvtárak példájára hivatkozott — úgy döntött, hogy fontossági sorrendben az egyes szakok teljes anyagát jelenteti meg a könyvtár alapításától 1928-ig számítva.²⁴ Ennek értelmében először a közgazdasági szak (B8-as) állománya kerülne sajtó alá, ezt követően folyamatosan a publicisztikával és földrajzzal kiegészített történelmi szakok, a fennmaradó nyolc jog- és államtudományi, végül pedig az A-val jelölt általános szakok kötetkatalógusaival fejeződne be a könyvtár összállományát magában foglaló, tudományszakonként csoportosított szakkatalógus kiadásának nagy vállalkozása.²⁵ Az elképzelés nem volt rossz, megvalósítását a könyvtári bizottság határozattal is emelte, a tervből azonban nem lett valóság. A közjog és közigazgatási jogi szak — némi késés-

¹⁶ KB jkv. 1925. dec. 17. (11.)

¹⁷ Uo.

¹⁸ KB jkv. 1927. febr. 24. (11.)

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. (12. pont)

²¹ Uo.

²² KB jkv. 1927. dec. 14. (10.)

²³ KB. jkv. 1928. máj. 24. (5.)

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

sel — 1929 áprilisában jelent meg, a közgazdasági szak (B8) elkészülését 1930 decemberére tervezték,²⁶ de kiadása személyi okok (betegségek), a gazdasági válság hatására redukált létszám miatt és mert a korábban elajándékozott Ghyczy-gyűjtemény időközben visszaszerzett részének gazdag közgazdasági anyagát is bele akarták dolgozni a kiadásra kerülő katalógusba, halasztást szenvedett.²⁷ Végül is ezer példányban 1932-ben jelent meg.²⁸ És noha a két megjelent vaskos kötetkatalógusnak belföldön és külföldön is nagy sikere volt (Nagy Miklós jelentésében beszámolt a kedvező angliai, amerikai és németországi fogadtatásról²⁹) s — Almásy László házelnök szerint — „a könyvtár használhatóságát nagyban elősegítő katalóguskötetek méltó reprezentánsai a magyar kultúrának”,³⁰ és „újabb bizonyága a magyar parlament áldozatkészségének és kulturális fölényüknek”³¹, kiadásukra „nehéz időkben” került sor. A Ház elnöke és a könyvtári bizottság erre való tekintettel jónak látta leszögezni: „a történeti szakok katalógusának közrebocsátását elvileg helyesli, de ... nehéz viszonyok között ... a végleges intézkedést függőben óhajtja tartani”.³² 1932 decemberében — amikor is költségvetési fedezet egyáltalán nem remélhető — a könyvtárigazgató sem mondhat mást a bizottság ülésén: „a könyvtári hivatal megteszi a szükséges intézkedést a történelmi szakok, C1, C2, C3 és C4 katalógusának előkészítő munkálataihoz”.³³ Egy év múlva Nagy Miklós jelentette a könyvtári bizottságnak, hogy a történeti szakok feldolgozásának felével elkészültek és jelzi, hogy újabb egy év leforgása alatt kéziratban elkészül a jelzett négy szak teljes címjegyzéke is, a gazdasági viszonyok miatt azonban még semmiféle előterjesztést nem tett.³⁴

1934 decemberében a történeti szakok kiadása ismét a könyvtári bizottsági ülés napirendjén szerepelt. Az igazgató részletesen ismertette az egyes szakok terjedelmére és kinyomtatási költségeire vonatkozó számításait: eszerint a négy szak kiadása 1000 példányban összesen 21 553 pengőt igényelne. Nagy Miklós azt javasolja, hogy a történeti katalógust két kötetben adják ki, először a C1 (Világtörténet) és a C3 (a külföldi országok története) összevont anyagát (költségkihatása 13 798 pengő), a következő évben pedig a C2 (magyar történelem) és C4 (publicisztikai, politikai irodalom) együttes anyagát (kb. 7 ezer pengő), hogy a költségek ne egy költségvetési évet terheljenek.

A könyvtári bizottság határozatot hozott a C1-es és C3-as szakok együttes kiadására és felkérte az elnököt, hogy „a szükséges fedezetről a folyó költségvetési évben várható megtakarításokból gondoskodni szíveskedjen”.³⁵

Az országgyűlési ciklus befejeződése miatt Almásy László házelnök (aki a könyvtár működésének egyik leghatékonyabb támogatója volt) már nem tudott fedezetet biztosítani a katalógus megjelentetéséhez. Az új elnök Sztranyavszky Sándor ugyan biztatóan kijelentette, hogy „a könyvtár katalógus nélkül nem töltheti be hivatását”, és ígéretet tett a szükséges pénzüsszegek „legközelebbi hónapokban” való előteremtésére,³⁶ de már nem bizonyult olyan

²⁶ KB jkv. 1929. dec. 11. (11.)

²⁷ KB. jkv. 1930. dec. 11. (10.)

²⁸ KB. jkv. 1932. dec. 11. (10.)

²⁹ KB jkv. 1932. máj. 19. (7.)

³⁰ Uo.

³¹ KB jkv. 1932. dec. 11. (10.)

³² Uo. 1932. máj. 19. (7.)

³³ Uo. mint 28. sz. jegyzet

³⁴ KB jkv. 1933. dec. 15. (12.)

³⁵ KB jkv. 1934. dec. 12. (12.)

³⁶ KB jkv. 1935. dec. 13. (16.)

bőkezű mecénásnak. Mindenesetre ígérte, hogy év múlva a történelmi katalógus kéziratban való elkészülése után, ha nem is teljesítette, de általánosságban ismét megújította.³⁷ Ugyanígy járt el a következő évi könyvtári bizottsági ülésen,³⁸ 1937 decemberében anélkül, hogy évek alatt bármi is történt volna a katalógusok kiadásának költségfedezete ügyében. Az elnöki székben Sztranyavszkyt felváltó Darányi Kálmán volt miniszterelnök is csak egy korlátozott ígérteig jutott el: „határozatot azonban ez ügyben nem óhajt addig, amíg a költségvetési év le nem zárult”.³⁹ Miután határozatot csak a bizottsági ülésen lehetett hozni, az pedig a gyakorlat szerint év végén decemberben ült össze, a költségvetési év nyáron történő lezárulásával ismét lomtárba került a kérdés, és Darányi rövid egyéves működése alatt már szóba sem kerülhetett. 1939-ben pedig kitört a II. világháború, amely az ennél jelentősebb és nagyobb méretű vállalkozásokat is derékba törte. A bizottság 1939. december 1-i ülésén Nagy Miklós hiába fejtette ki immár sokadszor, hogy „a könyvtári hivatal... az utóbbi években ismételt ígéretet kapott arra, hogy a Ház költségvetési hiteleiből megtakarított összegből megfelelő tétel fog rendelkezésre bocsáttatni,” ő is világosan látja: „most ... még kevesebb kilátás van rá, hogy a háború tartama alatt ez a rendkívül gazdag és értékes anyag illetőleg ennek címjegyzéke kinyomassék”.⁴⁰ A bizottság már nem is foglalkozott a napirendi ponttal tovább, a történelmi katalógus pedig sohasem került kiadásra.

A kötetkatalógusok szerkesztése, kiadása, sorsa tehát így végződött. A háromféle cédulakatalógus (a betűrendes, a szak- és helyrajzi) készítése, „karbantartása” természetesen tovább folytatódott, hogy — a kötetkatalógusok elavulása után — majd ők töltsék be a könyvtári állomány feltárásának és a használat legfőbb segédeszközének funkcióját.

Megjegyzendő még, hogy a vizsgált időszakban a könyvtárnak még nem volt külön folyóirat-katalógusa. Az újságok, folyóiratok és egyéb periodikák címei a könyvekkel együtt a kötetkatalógusokban és a cédulakatalógusokban betűrend, szak és helyrajzi szám szerint foglaltak helyet.

A szakrendszer kialakulása és fejlődése

Az állomány mennyiségi növekedése, a dokumentumok téma szerinti megkeresésének természetes felhasználói igénye miatt a könyvtárak valamilyen osztályozási rendszer bevezetésére kényszerülnek, amely egyben a szakkatalógus felépítésének az eszköze is. A múlt században a könyvtári szakrendszerek általában a tudományok valamely filozófiai rendszerén alapultak. A Ház könyvtárában a szakrendszer kezdetben a magyar felsőoktatás tudományszakjainak fogalmi rendszerezéséhez hasonlított, ezt láthatjuk már az 1873—74-es nyomtatott katalógusban is, amely 13 főcsoportba sorolta a műveket:⁴¹

- I. Magyarországi törvények és rendeletek
- II. Törvényhozási naplók és irományok
- III. Jog- és államtudományok
- IV. Történelem

³⁷ KB jkv. 1936. dec. 18. (11.)

³⁸ KB jkv. 1937. dec. 10. (13.)

³⁹ KB jkv. 1938. dec. 16. (11.)

⁴⁰ KB jkv. 1939. dec. 1. (11.)

⁴¹ A képviselőház könyvtárában található könyvek szakszerinti lajstroma 1873—4. Bp. 1874. 136.

- V. Alkalmi művek, röpiratok
- VI. Politikai napi- és hetilapok
- VII. Földrajz és statisztika
- VIII. Enciklopédiák, szemlék és különféle folyóiratok
- IX. Vallás és bölesészet
- X. Újkori remekírók, szépirodalom
- XI. Ó- és középkori remekírók és fordításaik
- XII. Vegyesek
- XIII. Kéziratok

A főcsoportokon belül alcsoportokra tagolódtott a szakrendszer, mely számos következetlenséget mutat. A közgazdaságtan és politika például a II. Jog- és államtudományokon belül egy-egy alcsoport, de a főcsoportok elkülönülése is több helyen vitatható: az I. és részben a II. is összefügg, illetve a III. főcsoport alá tartozik, a folyóiratok szak (a VIII. főcsoportban összeházasítva az enciklopédiákkal) valójában a VI-hoz áll közelebb, a földrajz és statisztika egybekapcsolódása, a X. és XI. szakok mesterséges elkülönítése sem nevezhető tudományosnak. Így tehát a következetlen könyvtári gyakorlat is szerepet kapott a szakrendszer kialakításában (az 1876-os és 1880, 1885-ös pótlások még az előbbi felosztást követték). Mindenesetre ez volt az az alap, amelyet a későbbiekben ésszerűsítettek, s az 1888-ban kiadott, Ottó Hartwig-féle szakrendszer ismeretében — onnan egyes elemeket átvéve — továbbfejlesztettek úgy, hogy attól lényegesen eltérő, a tudományok differenciálását és a gyakorlati követelményeket egyaránt figyelembe vevő, önálló szakrendszer jött létre az új Országházba költözés utáni időkbén (1914-ig). Az 1894-ben kiadott összefoglaló kötetkatalógus a következő felépítésű szakrendszert tartalmazta:

Jog- és államtudomány (B)

- B1 Törvények, rendeletek, parlamenti nyomtatványok
- B2 Jogi lexikonok, gyűjteményes művek
- B3 Politika, jogbölcselet és jogtörténet
- B4 Magánjog, kereskedelmi és váltójog
- B5 Büntetőjog
- B6 Közjog és közigazgatás
- B7 Nemzetközi jog
- B8 Nemzetgazdaság és pénzügy

Történelem (C)

- C1 Egyetemes történet
- C2 Magyar történet
- C3 Külföldi történet

Földrajz és statisztika (D)

Kézikönyvek, irodalom, folyóiratok (A)

- A1 Könyvészet
- A2 Szótárak, enciklopédiák
- A3 Irodalom és röpiratok
- A4 Folyóiratok

Eszakokon belül római és arab számok, valamint a kis ábécé (szimplán és kettőzve) felhasznált betűi segítségével felsorolhatatlan mennyiségű alcsoportra tagolódtott a szakrendszer.⁴² Az ésszerűsítések könnyen felfedezhetőek. A régi

⁴² A képviselőház könyvtárának katalógusa 1866—1893. Bp. 1894. Pesti Könyvnyomda R. T. XX—XLVIII.

(1873/74-es) I. és II. szak az állam- és jogtudományok része lett, az alkalmi (V.), vegyes (XII.) és kéziratok (XIII.) művek a megfelelő tudománycsoportba kerültek, különválasztották az enciklopédiákat a folyóiratoktól (melyekhez a külön fel nem tüntetett napilapok kerültek), egységes szakot kapott a régi X. és XI. csoport is, a közigazgatás elkerült a politikától a közjoghöz (B6-ba), a nemzetközi jog a jogbölcslelettől stb. Milyen hasonlóságot fedezhetünk fel a Hartwig-féle rendszerrel? Ottó Hartwig, aki 1878-tól 98-ig a hallei egyetemi könyvtár vezetője volt, 1888-ban jelentette meg idealista filozófiai alapon felépített könyvtári szakrendszerét.

A Hartwig-rendszer 20 főszakból áll, amelyeket a nagy ABC betűivel jelölt, az osztályokat kisbetűvel, az alsztályokat római, a szakokat arab számokkal. A könyvészet és általános művek osztálya A-val jelölve állt az élen, majd sorban következtek: három nyelvtudományi osztály (B. C. D.), kilenc szellem-tudományi (E—N.), egy földrajzi (O.) és hat természettudományi (P—U.) főosztály.⁴³ A Küffer Béla könyvtárnok által szerkesztett 1894-es katalógus is — mint láttuk — az ábécé nagybetűit használja a főcsoportok, kisbetűit, római és arab számaikat pedig az alcsoportok, szakok jelölésére. Hasonlóság az egyes betűk, számok alkalmazásánál és az A-szakok jelölésénél mutatkozik, de a továbbiakban teljes eltérést észlelünk (B—C—D. szakok) a Ház könyvtárának gyűjtőköre, funkcióbeli különbözőségei és belső sajátosságai, tapasztalatai, gyakorlatára miatt (az 1873—74-es katalógus szakrendszerének fentiekben ismertetett beosztása — mint erre kitértünk — módosul ugyan, de az alapok innen származnak, holott ez jóval megelőzte a Hartwig-féle rendszer megjele-nését).

A szakrendszer továbbfejlesztése — miként az előző részben tárgyalt szakka-talógusok kérdése is — szorosan összefüggött a könyvtár újrendezésével. A könyvtár újrendezése az 1902-es nagy költözködés után vált szükségessé, amelynek keretei között egy véglegesen kialakított jó szakrendszerrel össz-hangban akarták megoldani a könyvek elhelyezését (raktározását) a könyvek gyors kikeresése és a raktári férőhely minél gazdaságosabb kihasználása érde-kében. Az újrendezést megelőzően más könyvtári rendszereket is megvizsgáltak, de a könyvtári bizottság a Hegedüs Lóránt bizottsági tag által javasolt Dewey-féle decimális rendszer helyett⁴⁴ Fülöp Áron könyvtárvezető ún. „magazín-rendszer”-javaslatát fogadta el 1907-ben, előbbi megvalósítására a poli-tikai helyzet, személyi változások, s főleg amiatt nem kerülhetett sor, mert az önállóan kialakult egyedi rendszerről való áttérést már ebben az időben is nehéznek tartották. Több éves szünet után kezdődhetett el a munka, és 1916-ra a könyvtár megalakulásának 50 éves jubileumára tervezték a befejezést. Végül is az újrendezés során a régiből átvették változatlanul a négy főcsoportot: a jogtudományt (B.), a történelmet (C.), a föld- és néprajzot (D.) és az A. jel-zésű főcsoportot (könyvészet, irodalom stb.), csak bizonyos alcsoportokat vál-toztattak meg. A B3 szakban önálló csoportot kapott a szociológia (a politika és a jogbölcslet mellett), a jogtörténetet innen beolvastották a magánjog és közjog történetébe. A B6-ból az egyházjogot és -politikát kiemelték és az egyéb szakokba szétszórt vallástörténettel és teológiával együtt új főszakot

⁴³ GULYÁS Pál: *A bibliográfia kézikönyve I. köt.* Bp. 1941. 515—516.

⁴⁴ Nagy Miklós könyvtárigazgató írja 1929-ben — a már idézett könyvtártörténeti írá-sában — a decimális rendszerre való áttérés kérdéséről: „a Hegedüs Lóránt által már 1904-ben ajánlott decimális rendszer ... a tudományokra tekintet nélküli merev, Procrustes-ágszerű kereteivel ... bizonyos fokú előnye mellett sem mutatkozott könyvtárunkra kívánatosnak”.

létesítettek, a B9-et, a földrajzi és más szakokban kallódó statisztikai művekből pedig a B10-es szakot. Új szakot állítottak fel a szépirodalomtól elvont politikai és röpirat-irodalom számára is, A5-ös jelzéssel. A bővített és újonnan kialakított szakrendszer tervezetét jóváhagyásra az egyes tudományterületek szakértőinek is bemutatták (pl. Concha Győző egyetemi tanárnak, Földes Béla egyetemi tanárnak stb.). Az 1912-es könyvtári katalóguskötetben a fentiek szerint épült fel a szakrendszer. Az 1913-as kötetben újabb módosításokat észlehetünk: az A5-ös Publicisztika. Politikai szónoklatok. Röpiratok szakot a Történelem főszakba sorolták C4-es jelzettel, és az A5 megszűnt; az A jelű szakok — a szakok eddigi fontossági sorrendje helyett — a szakrendszer végéről annak elejére kerültek, s az A4-es Évkönyvek. Folyóiratok szak kiegészül a napilapokkal, cím-, név- és naptárakkal is. 1914-ben a háború kiterésének évében, amikor az újrendezés befejezéséig már csak egy-két év volt hátra, a szakrendszer felosztása tehát az alábbi képet mutatja:

Általános tartalmú szakok (A.)

- A1 Könyvészet
- A2 Szótárak, lexikonok
- A3 Szépirodalom, bölcsélet
- A4 Évkönyvek. Cím-, név- és naptárak. Folyóiratok és napilapok

Jog- és államtudományok (B.)

- B1 Törvények. Országgyűlési nyomtatványok. Rendeletok és döntvények
- B2 Jog- és államtudományi lexikonok. Gyűjteményes és vegyes tartalmú jog- és államtudományi művek
- B3 Szociológia. Politika. Jogbölcsélet
- B4 Magánjog
- B5 Büntetőjog
- B6 Közjog és közigazgatási jog
- B7 Nemzetközi jog
- B8 Közgazdaságtan és pénzügytan
- B9 Egyházjog. Egyházpolitika
- B10 Statisztika

Történelem (C.)

- C1 Ókori és egyetemes történelem
- C2 Magyar történelem
- C3 Külföldi történelem
- C4 Publicisztika. Politikai szónoklatok

Föld- és néprajz (D.)

- D. Föld- és néprajz. Úti kalauzok. Útleírások. Térképek

Az Országgyűlési Könyvtár (ezt az elnevezést a Képviselőházi Könyvtár 1927-től egyre gyakrabban használta, 1949-től pedig véglegesen) szakrendszerének képe megközelítőleg már 1914-re, az újrendezés tervezett befejezése előtt kialakult. Ekkor hiányzik még az A5-ös szak, nincs bontva a D. szak, és az új betűvel (E.) jelzett nagy főcsoport megjelenése sincs a láthatáron. A mai B. 8. K. (Marxizmus. Szocializmus. Kommunizmus.) csak a II. világháború után fejlődött önálló szakká, de valójában mint alszak már az 1913-as katalógusban is szerepelt a B. 8. II/C. alatt (részleteiben pedig majd az 1932-es B. 8-as katalógus vastkos kötetében).

Az előző fejezetben részletesen láthattuk a háborús és a forradalmi éveknek az újrendezésre gyakorolt káros hatását, valamint a 20-as évek gyötrelmes újrendezési kísérleteit, a nagy munka többszöri elakadását, leállítását és

folytatását is, így itt erre már nem térek ki. Ezen újrendezési munkák alatt 1932-re vált véglegessé (a B.8.K. szak kivételével) a könyvtár önálló egyedi szakrendszere, amely a Hartwig-féle német könyvtári szakrendszerrel néhány vonatkozásban rokon, de attól eltérően — a már ismertetett módon — fejlődött ki. 1914-hez viszonyítva a szakrendszeren a következő változások mentek végbe, amelyeket az 1929-ben megjelent B6-os katalóguskötet (Közjog és közgazgatási jog) egyértelműen érzékeltet:

Általános tartalmi szakok (A)

A1: változatlan.

A2: változatlan.

A3: itt nagyobb változás történt. A filozófia elvált a szépirodalomtól és A5-ös jelzettel új önálló szakot alkotott. Ugyanakkor az A3-as szépirodalom szak kibővült az irodalomtörténet és a nyelvészet anyagával (az A3-as szak bővülése az 1922-ben bevezetett kötelepéldány-törvény következtében nem véletlen).

A4: változatlan.

A5: Bölcsélet (új önálló szak).

Jog- és államtudományok (B.)

B1—B10: A fő felosztást tekintve a jogi szakok változatlanok maradtak, módosítás az alcsoportosítások bővítésében, új fogalmak, témák részletezésében figyelhető meg (különösen a kiadott B6-os szaknál).

Történelem (C.)

Ugyanaz érvényes, mint a jogi szakoknál.

D. szak: szintén változatlan maradt.

A következő katalóguskötet megjelenéséig (1932) újabb változások, módosítások történtek, amelynek során az egyes szakok és alszakok belső felépítésének részletes felosztása, bővítése és finomítása is megtörtént (hatalmas munka volt ez különösen a legnagyobb szak, a B8-as közgazdasági szak kinyomtatása előtt, amelynek részletes bontása a kötet elején 62 oldalt vesz igénybe.⁴⁵ A könyvtár állománya különösen 1922-től gyorsabb ütemben nő, a gyűjtőkör általánossá fejlődése is némi változásokat követel a szakrendszerben, ezek a kidolgozott főgyűjtőköröket (jog és történelem) nem érintik:

Ismét változást észlelünk az A3 szakban, amelyben az irodalom és nyelvészeti tudományok mellett a művészetek története is helyet kapott. A B. és C. szakok változatlanok maradtak, a D. szakot viszont tovább bővítették és két részre tagolták:

Föld- és néprajz (D.)

D1: Föld és néprajz. Útikalauzok. Útleírások.

D2: Térképek.

A térképek külön szakba helyezése nemcsak a visszakeresés gyorsaságát segítette, de könnyítette a kezelési, tárolási problémák megoldását is (raktári elhelyezése is elkülönítve történt). A fentiekén kívül még egy nagy változás: új fő szakot hoztak létre a természettudományok számára E jelzettel. Erre azért került sor, mert a társadalomtudományi gyűjtés elsődlegessége nem zárta ki a jelentősebb természettudományi anyagok, illetve a határtudományokba tartozó művek beérkezését, különösen a kötelepéldányok egyre fokozódó beözlése következtében.

⁴⁵ Országgyűlés Könyvtárának katalógusa. Közgazdasági és pénzügyi irodalom. Bp. 1932. XV—LXXVI.

A könyvtár szakrendszere, amely Nagy Miklós szavai alapján „egészen önálló, egyidős a könyvtárral, s a gyakorlat, s a tudomány igényei szerint szervezen nőtt és változott, míg mai formáját elérte”,⁴⁶ 1932-re valójában végleges formát öltött.⁴⁷ A „végleges” forma természetesen a szakrendszer fő vázára, a 22 főszak (5 általános tartalmú, 10 jogi, 4 történelmi, 2 földrajzi, 1 természettudományi) kialakulására, változatlan felépítési rendszerének fennmaradására vonatkozik és nem az alsoportok, alszakok és legkülönbözőbb témák és fogalmak állandóságára. A 30-as években is, a történelmi szakok rendezésekor és a többi szakoknál is a társadalmi élet változását és a gyakorlati életet követő sok-sok apró változtatást, módosítást hajtottak végre, de mindig a sajátosan kialakult szakrendszer keretei között. E változtatások a társadalomtudományi műveket gyűjtő könyvtár rugalmas szakrendszerének természetes, a szüntelenül mozgásban levő, fejlődő tudományokhoz kötődésnek, a könyvtári szolgálat hatékonyabbá tételének pedig elkerülhetetlen velejárói.

Mai szemmel nézve a több mint fél évszázados fejlődés alatt kialakított sajátos, a decimálistól eltérő szakrendszert, a következőket mondhatjuk még el:

— A felépítése, csoportosítása nem következetes. Ez a jogtudományi (B.) szakoknál feltűnő, amelyek között nem oda tartozó tudományágak is szerepelnek mint a jogtudomány részei. Ilyen a B3 szakban alszakként szereplő politika és szociológia, a B8 közgazdaság, a B9 alatt szereplő egyházpolitika, vallástörténet, hittudomány és a B10 statisztikai szak egésze is. E tudományok külön betűjellel ellátott szakot igényeltek volna.

— A decimálistól eltérő rendszer (a Ház könyvtára belső, zárt jellege ellenére egyre inkább kénytelen volt befogadni a szélesebb nyilvánosságot is) használata több gondot jelentett a decimálishoz szokott olvasónak és a könyvtárak egységesítésében a későbbiek folyamán.

— A szakok bővítése és új fogalmak beépítése csak korlátozottan lehetséges, egy bizonyos szinten túl a bővítés a szakrendszer egységét veszélyezteti, mert a kompromisszumos következetlenségek a fő- és alfogalmak korábbi rendszerét logikailag felbomlasztják.

Mindezek ellenére megállapíthatjuk, hogy a könyvtár egyedi szakrendszere a korabeli tudományos szintnek megfelelő, a bel- és külföld által elismert jó szakrendszer volt, amely funkcióját a követelményekhez igazítva látta el.

A raktári rendszer változásai

Míg a jó katalógus a könyvtár használatának nélkülözhetetlen eszköze, a raktár a könyvtári dokumentumoknak, a szellemi kultúra jelennek és jövőnek való tartós megőrzésének fontos könyvtári részlege. A jó raktár nemcsak a raktározott dokumentumok hosszú távú mennyiségi és minőségi megőrzésére képes, hanem azok rendszerezett tárolása folytán elősegíti a könyv vagy periodika gyors kikeresését, a használatbavétel megkönnyítését is. A jól funkcionáló raktári rendszer ezért feltételezi a könyveket befogadó, kifejezetten a célnak megfelelő raktárhelyiségek igénybevételét, az állomány raktári elhelyezé-

⁴⁶ NAGY Miklós: *I. m.* XXII.

⁴⁷ Ez a szakrendszer — a B8 közgazdasági kötetkatalógusból is jól látható — magában foglalta az 1945 után kialakított B8K szakot is, mint a B8-as szaknak egy fontos részét (F. Szocializmus, kommunizmus és a vele összefüggő kérdések), amelynek kiemelésével és kibővítésével később új szakot képeztek.

sének összhangját a katalógusrendszerrel, az ezeket jól ismerő raktárkezelő személyek gondos és tudatos tevékenységét, és mindemellett természetesen még sok (helykihasználási, tűzbiztonsági, könyvmozgatási stb.) követelmény biztosítását, megtartását.

A Ház Könyvtára — ismerve a kezdeti helyiségviszonyokat — sokáig raktár nélkül, kényszermegoldásokkal tengődött. Többszöri költözés után 1873-ban került a könyvtár a Sándor utcai képviselőház épületébe, amelynek 1866-os építésekor könyvtárra egyáltalán nem is számítottak. A helyviszonyok szűkös volta, a zsúfoltság meghatározta a „raktári rendet” is: Küffer Béla írta összefoglaló katalógusának Tájékoztató című előszavában:⁴⁸ „A könyvtártnak elmélete szerint is az eszményi fölállítás” az lenne, „ha a könyvek úgy állítatnának föl, amint itt a tárgyi katalógusban össze vannak szedve”. A valóság jelzői ehelyett a zsúfoltság, szétszórtság, a könyvek kényszerűen rendezetlen elhelyezése kulcsos szekrényben, szekrény és asztal tetején. A helyszűke ellenére is igyekeztek azonban a könyveket úgy elhelyezni, hogy megtalálhatók legyenek: ezért az akkor 16 szakcsoport szerint szakonként, betűrendben tárolták őket. A korabeli tájékoztató útmutatása alapján a könyvek kikéréséhez nem kellett egyéb, mint „a szerző neve, utána röviden a tárgy, vagy ha szerző nincs, az a jegyszó, mely a katalógusban vastagabb betűkkel áll a czím elején, és aki a könyvtáros dolgát nagyon meg akarja könnyíteni, hozzáírja azt a jelzést, mely a lapfejekon zárjelben áll, például: Zlinszky, magánjog B.4.”⁴⁹ Ebben az időszakban még nincs a fősor utáni sorszám (helyrajzi szám) feltüntetve a könyveken, s a betűrend szerinti keresés bizony nehézkes és lassú volt.

A raktározási helyzet csak az új Országházba történő költözés után javulhatott, amikor a könyveket megfelelő nagyságú, hőmérsékletű, világítású, fapalcokkal és -állványokkal felszerelt raktárhelyiségekben helyezték el, még mindig betűrendben. A már említett újrendezés, a szakrendszer és a katalógusok fejlesztése a raktári rendszer változását is magával hozta. A könyvek rohamos szaporodása miatt 1907. december 18-án a könyvtári bizottság az elhelyezés kérdésében a régi alfabetikus rendszer helyett a raktárrendszer mellett foglalt állást,⁵⁰ hogy „a tér kihasználását jobban biztosító, szemre is tetszetősebb, de főleg a könyvek kikeresését és elhelyezését jelentékenyen meggyorsító... modernebb rendszerre térjen át”.⁵¹ Az újrendezés során — 1910-et követően — rátértek a szakok szerinti raktározásra, a könyvek raktári helyszámmal és címkével való ellátására, amely hosszú komoly munka során valósulhatott csak meg. Az 1912-es és 1913-as szaporulati katalógusból „hiányzik még a raktárrendszer által megkívánt számozás, mivel ez ideig az egész anyagon még nem volt keresztülvihető”.⁵² A háború itt is megakasztotta a munkálatokat, amelyek az újrendezés megkezdése előtt 1920-ban ismét megindultak (1920—1922 között történt meg „négy szaknak áthelyezése”, amikor „30—32 ezer kötet cserélt helyet”⁵³ az új raktárrendszer mielőbbi befejezése érdekében) és később az újrendezéssel összekapcsolva folytatódtak. 1929-ben végre befejezett tényként említi Nagy Miklós igazgató a raktári rendszer kialakítását: „a könyvanyag a korábbi alfabetikus sorrend helyett minden tudománycsoportban külön kezdődő számozással, a térkihasználást, áttekinthetőséget és a könnyű

⁴⁸ A Képviselelőház Könyvtárának katalógusa 1866—1893. Bp. 1894. XVII.

⁴⁹ Uo. XIX. p.

⁵⁰ NAGY Miklós: I. m. XVI.

⁵¹ A Képviselelőházi Könyvtár 1912. évi szaporulati katalógusa. Bp. 1913. III.

⁵² Uo. V.

⁵³ NAGY Miklós: I. m. XIX.

kezelést leginkább biztosító raktárrendszernek megfelelően nagyság szerint van elhelyezve és folyószámmal ellátva".⁵⁴ Az új raktári rendszer, amely már részben 1910—11-ben is funkcionált, csak a 20-as években vált teljessé és hosszú időre meghatározta a könyvtár raktározási rendjét (a szakonkénti raktározást a könyvtár a régi, 1949 előtti könyvek esetében nem szüntette meg teljesen, részben ma is fenntartja).

Rövidítések:

OK	= Országgyűlési Könyvtár
KB	= Könyvtári Bizottság
jkv	= jegyzőkönyv
I. m.	= idézett mű
Uo.	= ugyanott

JÓNÁS, KÁROLY

**L'évolution de système de catalogue et d'emmagasinage
de la Bibliothèque du Parlement avant 1945**

L'étude examine les conditions de la Bibliothèque du Parlement (d'après son ancien nom: Bibliothèque de la Chambre des députés). Elle passe en revue les catalogues, l'origine et l'évolution du système de classement et les changements du système d'emmagasinage. Ce qui motive particulièrement cette analyse, c'est que les catalogues et le système de classement de la bibliothèque présentent également des caractéristiques traditionnelles et divergentes. Le système de classement qui diffère du système décimal généralement adopté, est unique au pays.

K Ö Z L E M É N Y E K

Szamosközy István és a Corvina. Egy eddig figyelemre nem méltatott, Szamosközy István tollából származó ars historica többek között a következőképpen érvel Brutus történeti munkájának kiadása mellett:

„Multa inopinata accidere possunt, quae imbecillo librorum generi cladem ab omni aevo intulerunt, et nunc inferre possunt incendia, vastitates, blattae, incuria, rapinae, ac in summa punctum temporum quodlibet, quo vel maximarum rerum momenta vertuntur. Sic perierunt clarissimi librorum thessauri Philadelphi et Pergamenorum Regum: sic interiit nobilis illa et memoratissima Matthiae Regis bibliotheca Budae, multis millibus voluminum referta, ex cuius clade Heliodorus Aethiopiae historiae auctor, Stephanus Geographus, Polybius, Diodorus Siculus, Titus Alexander Cortesius de laubibus Matthiae Regis, Bonfinius de pudicitia coniugali, Crastonius Gorippus qui libros Joannidos scripsit, et quidam alii, velut ex mortuis rediuvit fortuna quapiam conservati nuperrime in lucem prodierunt.”¹

Az alábbiakban a szöveg értelmezésére teszünk kísérletet. Megvizsgáljuk, honnan származhattak a fejedelmi történetíró értesülései, miért éppen ezeket a kódexeket említi. Végül kísérletet teszünk arra, hogy e „friss” információkat beillesztjük a korvinák iránt érdeklődést mutató Szamosközyről a szakirodalom által az eddigiekben kialakított képbe.

Az idézetünket záró minap megjelent (nuperrime in lucem prodierunt) kifejezés egyértelművé teszi: Szamosközy olyan nyomtatványokkal találkozott, amelyek korvinák alapján készültek. Ebből kiindulva a Corvina-könyvésztetre támaszkodó vizsgálataink a ma is meglevő kódexek esetében az eddigi ismeretekkel harmonizáló eredményre jutottak.

A ma is meglevő kódexek: Heliodóros Aithiopikés historiae biblia X című művét Vincentius Obsopaeus a Corvinában volt példány alapján adta ki (Bázel, 1534). A kódex possessor-bejegyzéseinek vizsgálata szerint 1577-ben került V. Albrecht bajor herceghez Joachim Camerariustól.² Polybios Historiá-ja ugyanebben a kötetben maradt fenn görögül, de megvolt Mátyás könyvtárában Nicolaus Perottus latin fordítása is. Ez utóbbit egy bizonyos Ibrahim Machar adományozta szultánjának 1558/59-ben, s csak 1869-ben került vissza Magyarországra.³ A görög Polybios első kiadásának is (Hagenau, 1530) korvina volt az alapszövege.⁴ Diodorus Siculus Bibliothéké-jét ugyancsak Obsopaeus publikálta először eredeti nyelven, korvina alapján (Bázel, 1539),⁵ s ugyancsak ő adta ki Cortesius említett művét másodszer (az elsőről nem tudva: Hagenau, 1531), abból a

¹ Szamosközy e dolgozata kiadatlan, megjelenése a közeljövőben várható. Vö. még: BALÁZS Mihály—MONOK István: *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában. Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről.* = Régi magyar udvari kultúra. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1986.

² CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock.* (Studia Humanitatis 1.) Bp. 1973. (a továbbiakban CL) 315, 539.

³ CL 540

⁴ CL 539; Csapodi itt hivatkozik Mattheus SEBASTIANUS: *Oratio de rege Pannoniae Mathia recitata*, Wittenberg, 1551 című művére is, mint ami említi Polybios első kiadását — Szamosközy tehát innen is tájékozódhatott.

⁵ CL 225

kéziratból, amelynek útja a Corvinából Corvin Jánoson, annak özvegyén, s ennek második férjén (Brandenburgi Györgyön) át vezetett hozzá.⁶ Antonio Bonfininek a szüzességről és a házasság tisztaságáról szóló művét Beatrix királyné vihette magával Budából Nápolyba, ahol Johannes Sambucus megvásárolta, s a mű editio princeps (Bázel, 1572) az ő könyvtárában volt példányról, tehát korvináról készült.⁷

A további két szerző (Corippus és Stephanus Geographus) műveit tartalmazó meglevő korvinákat nem tart számon a Corvina-szakirodalom. Felidézve azt, hogy az erdélyi humanistának a saját kódexe kapcsán bizonyított kodikológiai érdeklődése is volt (figyelte az antik, s a humanista szövegkiadások, s az esetleg előkerült kéziratok közti különbségeket, ügyelt a névformákra stb.) nem tartjuk lehetetlennek, hogy a nagy király legendás gyűjteményének darabjaira való hivatkozások megmaradtak fejében, s ezeket alkalmazt fel is sorolta a kötetek elővétele nélkül is.⁸

Nagyobb fejtörést okozott, de egyúttal érdekesebb eredményeket is ígér annak a két szerzőnek a vizsgálata, akiknek a meglevő műveiről nem tud a Corvina-szakirodalom: "Crastonius Gorippus (sic!) qui libros Joannidos scripsit" és Stephanus Geographus. E két esetben nem csupán azt rögzíthetjük, hogy Szamosközy jóvoltából újabb darabbal gazdagítottuk a híres gyűjteményt, hanem további problémákkal is szembe kell néznünk.

A Corippus-kérdés: Flavius Cresconius Corippus VI. századi költő, akinek a gyulafehérvári levéltáros említette Iohannis, seu de bellis Lybicis című művén kívül még egyet ismerünk: De laudibus Iustini Augusti Minoris heroico carmine libri III. Szamosközy szövegszerűen esetleg az utóbbit ismerhette, mert Michael Ruiz kiadta Antwerpenben 1581-ben.⁹ Valójában azonban ez nem valószínű, mert akkor nem ilyen hibás névalakot írt volna le. Mielőtt ismertetnénk, hogy mi lehetett a forrása, el kell mondanunk, hogy a Corippus-kérdésnek (korvina-e, vagy nem? hol van ma?) jelentős szakirodalma van, amelynek egy részét Csapodi összefoglalva¹⁰ megállapította, hogy a milánói Trivulziana többek által korvinának hitt kódexe nem tartozott Mátyás könyvtárához. E véleményében egyébként a Iohannis szövegkiadásainak véleményét ismétli meg,¹¹ akik valamennyien

⁶ CL 206, 207

⁷ CL 131, és Antonio BONFINI: *Symposion de virginitate et pudicitia coniugali*. Ed. Stephanus APRÓ (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum) Bp. 1943. XVI—XIX.

⁸ A kódexeket magukat nem láthatta, hiszen mint láttuk, az ő életében már Bécsben, illetve német nyelvterületen voltak. Valószínűtlen, hogy akár csak eggyel is találkozott volna peregrinációja során.

⁹ Corippi... de laudibus Iustini Augusti Minoris heroico carmine libri III... per Michaellem Ruizium, Antuerpiae, 1581, Plantin.

¹⁰ CL 205; Lásd még P. A. BUDIK: *Entstehung und Verfall der berühmten von König Matthias Corvinus gestifteten Bibliotheken zu Ofen*. = Jahrbücher der Literatur. 1839. Wien, Anzeige-Blatt. 37—56.; FRAKNÓI Vilmos, MKsz 1878. 125—128.; CSONTOSI János, MKsz 1878. 214—215.; uó., MKsz 1881. 165—166.; Gustav LOEWE, Rheinisches Museum 1883. 315—316.; ÁBEL Jenő, Egyetemes Philológiai Közölny 1883. 948—950.; CSONTOSI János, MKsz 1891. 145—146.; SCHÖNHERR Gyula, MKsz 1896. 161—168.; Max MANITIUS *Geschichte der lateinischen Literatur*. Bd. I. München, 1911. 168—170.

¹¹ A De laudibus Iustini... 1581-es első kiadása utáni 3 XVII. századi, 6 XVIII. századi, 4 XIX. századi és 3 XX. századi kiadásával szemben (felsorolásukat lásd: CORIPPE: *Éloge de l'Empereur Justin II. Texte établi et traduit par Serge Antés*. Paris, 1981. CVII—CXI.) a Iohannis editio princeps: Mediolani 1820 (ed. Pietro Mazzuchelli); ugyancsak az ő kiadását tartalmazza az Immanuel Bekker-féle *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* sorozat 29. kötete: Bonnae, 1936; ezt követte a máig leggyakrabban használt Joseph Pertsch kiadás: *Monumenta Germaniae Historia*. Auctores Antiquissimi III/2. Berolini, 1879; majd Michael Petschenig kiadása (Berolini, 1886); ezután jelent meg az egyetlen fordítás (mikrofilmen) G. W. SHEA: *The Iohannis of Flavius Cresconius Corippus Prolegomena and translation*. Diss. Columbia Univ. New York, 1966; Petschenig kiadását vette át Adalberto HAMMAN: *Patrologiae cursus completus*. Supplementum. Vol. IV. Paris, 1968. 998—1127, és végül a kritikai kiadás: J. DIGGLE—F. R. D. GOODYEAR, Cambridge Univ. Press, 1970.

Johannes Cuspinianus elbeszéléséből tudnak a budai variánsról. Szamosközy is ezt az említést ismerte, de közelebbit is tudunk mondani: a Nicolaus Gerbelius-féle kiadást,¹² amelyben Gerbelius a Cuspinianus életrajzon kívül közölt egy katalógust a Cuspinianus említette nevekről. Ebben szerepel szó szerint az, amit Szamosközy említ: „Crastonius Gorippus (!), qui libros Iohannidos scripsit, qui habentur in bibliotheca Budensi.”

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nem csak Szamosközy ült fel a névtévesztésnek, mert Conrad Gesner közismert Bibliotheca universalis-ában ugyancsak így szerepel, s nem változott a névalak a Josias Simmler és a Johann Jacob Frisius által készített Gesner-kiadásokban sem.¹³ Az erdélyi történetíró tehát tőlük is vehette a névformát, de mint említettük, csaknem biztos, hogy ő maga ismerte Gerbelius névsorát.

Stephanus Geographus: Szamosközy minden bizonnyal azért említi így ennek a szerzőnek a nevét, mert kortársainak, s neki is egyértelmű volt, hogy melyik „Stephanus”-t kell érteni. Valószínűnek tartjuk, hogy Stephanus Byzantinusról van szó, aki az V. században írta meg *Ethnika* (a latin címe: *De urbibus et populis*) című földrajzi lexikonát, amely a humanistáknak is, s napjaink kutatóinak is bőséges forrásnak bizonyult hazájuk földrajzi múltja, s története némely epizódjának megismeréséhez.¹⁴ A ma már meglehetősen terjedelmes Corvina-szakirodalom azonban nem ismer olyan adatot, hogy ez a híres mű meg lett volna a budai gyűjteményben, s arra sem sikerült választ kapni, hogy honnan tudott róla Szamosközy. Igaz ugyan, hogy a műnek három XVI. századi kiadása ismert,¹⁵ de ezekben nem találunk utalást arra, hogy a kiadás alapja korvina lett volna. Nem tudnak erről a későbbi kiadások előszavai,¹⁶ s a máig legjobbnak tekintett editio sem.¹⁷

Magával a kódexszel találkozott Szamosközy? Elméletileg nem lehet kizárni ezt a lehetőséget, különösen ha a nagyszámú, Itáliában fennmaradt példányra gondolunk: leginkább a Bibliotheca Trivulziana-ban őrzöttre.¹⁸

Külön érdemesnek tartjuk megemlíteni, hogy az Österreichische Nationalbibliothekban őriznek egy olyan exemplárt is, amelyet Sebastian Tegnageltől vásároltak,¹⁹ s ilyen provenienciájú köteteket Csapodi repertóriumuk is nyilvántart: igaz mindkettő „kétséges korvina”.²⁰

Ebben a helyzetben hipotézisek megfogalmazására kényszerülünk. Természetesen a leglogikusabb azt felténnünk, hogy az általunk megvizsgált források hallgatása ellenére Szamosközy mégis valamely nyomtatványból merítette információját, esetleg valamelyik

¹² Joannis CUSPINIANI . . . *De Caesaribus atque Imperatoribus Romanis . . . Vita Ioannis Cuspiniani et de utilitate huius historiae, per Nicolaum Gerbelium*. Strassburg, 1540. 216.

¹³ Basileae, 1545. 1574 és 1583.

¹⁴ Végignévezve a *L'Année philologique* köteteit nagyjából ilyen szempontú tanulmányokkal találkoztunk.

¹⁵ *Peri poleón*. De urbibus címen görögül jelentette meg Aldus Manutius: Velence, 1502. (editio princeps); Philippo Junta örökösei: Firenze, 1521; Guilielmus Xylander: Bázél, 1568.

¹⁶ Theodor PINEDO—Jacobus GRONOVIVS: Amsterdam, 1678. (ue. uitt.: 1725); Abraham Berkelius—Jacobus Gronovius: Leyden, 1688. (ue. uitt. 1694); Lucas Holstenius—Theodor Ryck: Leyden, 1684 (ue. uitt. 1692 és Utrecht, 1691); Pinedo, Holstenius és Berkelius jegyzeteivel adta ki Quilhelmus Dindorf: Lipcse, 1825; Antonius Westermann: Lipcse, 1839 (Teubner).

¹⁷ Stephani BYZANTINI *Ethnicorum quae supersunt ex recensione Augusti Meinekii Berolini*, 1849; változatlan utánnomása: Graz, 1958.

¹⁸ Paul Oskar KRISTELLER: *Iter Italicum*, Vol. I. London—Leiden, 1965. 360. Nr. 737; a többi másolatra uott. Vol. II. London—Leiden, 1967., 335., 442—444., 531. További korvina egyébként a Trivultianában: CL 541 és 877.

¹⁹ Petri LAMBECII . . . *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi Libri primus . . . Ed. altera. Opera et studio Adami Francisci KOLLARII . . . Vindobonae*, 1766. 127.

²⁰ CL 320, 459.

korabeli lexikon Stephanus Byzantinus tétele említette meg azt, hogy a szóban forgó mű megvolt a Corvinában.

De nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy történetírónk már forrásból tudott arról, hogy a kérdéses földrajzi lexikon megvolt a Corvinában. Így aztán az is elképzelhető, hogy noha a XVI. századi és későbbi kiadások valóban nem a Mátyás könyvtárabeli kéziratra támaszkodtak, megjelenésüket Szamosközy „összehozta” azzal, hogy ő tudott a kézirat létezéséről. Ezért is felvethető, hogy az *ars historica* írója nem találkozhatott-e esetleg magával a kódexszel is.

Hét kódexet vettünk sorba, s csupán egy esetben nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy Szamosközy honnan vette információját. Ez a negatívum azonban nem zárja ki, hogy a Corvina-kutatásban outsider-ként is javaslatot tegyünk a kutatás módszereire. A nyomozómunka ugyanis világossá tette számunkra, hogy mennyire fontos lenne a korvinákra vonatkozó XVI–XVII. századi adatok módszeres összegyűjtésére és rendszerezésére. Magyarul: el kell készíteni a Corvina XVI–XVII. századi könyvészetét. Ehhez jó kiindulópont lehet a klasszika-filológia története. A Stephanus Geographus-kérdés megoldatlansága ugyanakkor Erdély és a Corvina viszonyának is újragondolására készítet. Idézzük fel ehhez a Szamosközyre vonatkozó ismereteket.

Szamosközy korvinája: Szilágyi Sándor 1877-es Szamosközy kiadása óta tudjuk,²¹ hogy véletlen folytán a történetíróhoz („casu quopiam ad me delatam” sc. manuscriptam) sodródott Marcus Iunianus Iustinus: *Epitomen historiarum Philippicarum Trogi Pompei* címmel nyilvántartott munkája, melyet Csapodi Csaba is (mert Thuróczy is forrásként használta) hiteles, s elveszett korvinának ismer el.²² Jakó Zsigmond e kódex kapcsán utal a fejedelmi levéltáros kodikológiai érdeklődésére, ami nyilvánvaló Szamosközynek az Antonio Mariettinek kölcsönadott,²³ s a kolozsvári jezsuita könyvtár 1603-as feldúlásakor elpusztult kódexről adott leírásából is: „Hunc librum paucis ante mensibus, quam haec clades patriae incumberet, Antonio Marietto erudito Jesuitae, malo codicis genio et meo fato utendum accomoderaveram, quod ideo libentius in hac publicae privataeque cladis memoria refero, quod praeclarus auctor praenomine et nomine temporum iniuria amisso atque etiam libri titulo, quem adscripsi, interecepto solo cognomine residuo ex omnibus opinor, typographiis Achephalos hactenus prodiit”.²⁴ Jakó a továbbiakban felteszi, hogy a korvina Báthory Zsigmond fejedelem feldúlt könyvtárából (1598) kerülhetett annak levéltárához.²⁵

Szamosközy Janus-másolata: A Janus-szöveghagyományt feltáró Csapodi Csaba hetedik Janus-kéziratként veszi fel azt a Szamosközy-másolatot,²⁶ amelyet Ábel Jenő fedezett fel a gyulafehérvári káptalan levéltárában.²⁷ A másolat „forrása mindenesetre a B-kódexszel azonos tartalmú kézirat volt. (Talán az a nagyenyedi példány, amelyről Adrianus Wolphardus szól?)” De „ez a példány nem lehet a B-kódex, mert az akkor már a török hódoltság alatt álló Budán volt”.²⁸ A kérdéses B-kódexet Peter Lambeck vitte el Budáról

²¹ *Szamosközy István történeti maradványai.* Kiad. SZILÁGYI Sándor. (Monumenta Hungariae Historia. Scriptores. XXVIII.) Bp. 1877. 105–106. (a továbbiakban Szamosközy 1877).

²² CL 374

²³ JAKÓ Zsigmond: *Erdély és a Corvina.* = Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1974. (a továbbiakban Jakó 1974) 176.

²⁴ *Szamosközy* 1877. 106–107.

²⁵ *Jakó* 1974. 175.

²⁶ CSAPODI Csaba: *A Janus Pannonius-szöveghagyomány.* (Humanismus és reformáció. 10.) Bp. 1981. 15. (a továbbiakban Csapodi 1981).

²⁷ 1883-ban szállították át Budapestre a Magyar Országos Levéltárba.

²⁸ *Csapodi* 1981. 15.

1666-ban, s helyezte el a gondjaira bízott császári könyvtárban, ahol ma is megtalálható.²⁹ A Wolphardus említette nagyenyedi kézirattal tudomásunk szerint senki nem foglalkozott, Csapodi is csak említi, de nem veszi fel a Janus-kéziratok sorába. Feltevése — Szamosközy erről másolt — kézenfekvő, ha ténylegesen volt ez a kézirat. Szamosközy másolata azonban elvileg készülhetett a budai példányról is, hiszen az, hogy Buda török kézen volt, nem hogy a másolást zárta ki, de megengedett olyan eseteket — amelyekről Csapodi is beszámol —, hogy kódexeket egyesek magukkal vigyenek onnan.³⁰ Az enyedi kódex természetesen besorolandó azok közé a kéziratok közé, amelyeket Jakó Zsigmond vett számba az erdélyi Corvina-hagyomány felmérésekor.³¹

Mindezt, valamint mostani adatainkat párhuzamba állíthatjuk az Corvina megszerzésére irányuló erdélyi kísérletekkel. Ismeretes, hogy Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György is próbálkozott a Budán levő könyvanyag megszerzésével.³² A Mátyás könyvtára történetét igen alaposan feltáró Csapodi Csaba ugyanakkor több közleményben is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy 1526 után maradtak-e Budán korvinák, s mekkora lehetett az a töredék, amelyet bibliofil humanisták, dúló zsoldosok és a szultáni kincstár tisztviselői otthagytak.³³ Kutatásai eredményeképpen úgy látja, hogy nem maradt a királyi palotában említésre méltó könyvanyag.³⁴ A fentiek alapján — a széles körű argumentáció ellenére is — azt javasoljuk, munkahipotézisként ne zárjuk ki ennek lehetőségét sem.³⁵ Nehéz ugyanis elképzelni, hogy az erdélyi fejedelmek a könyvanyag megszerzésére tett próbálkozások előtt ne tájékozódtak volna arról, mit is akarnak Erdélybe hozatni.

BALÁZS MIHÁLY—MONOK ISTVÁN

Az első hazai konfirmációs agenda kiadásai és szerzője. Debrecen nyomdatörténetének még számos apróbb nyomtatványt nem sikerült értékelnie, esetleg azonosítania sem. Ezek közül való a hazai reformátusság történetében a legelső konfirmációs agenda, amely folytatólag nyomtatva jelent meg egy mai értelemben gondolt konfirmációs kátével, 1751-ben. Az iskolás gyermekek oktatására korábban az olyan kiskáték voltak használatban, mint a Sideriusé vagy a Szenci Molnáré. Ezek többnyire énekeskönyvekhez kötve jelentek meg, de külön is forgalmazták őket. Az úgynevezett konfirmációs szertartásról azonban csak majd az 1788-ban kiadott agenda intézkedett, s a szertartás csupán a múlt

²⁹ CL 350; Csapodi 1981. 12.; CSAPODI Csaba: *A budai királyi palotában talált kódexek és nyomtatott könyvek.* (Az MTAK Közleményei 90.) Bp. 1984. (a továbbiakban Csapodi 1984). 4.

³⁰ Csapodi 1984. 38—42.

³¹ Jakó 1974. 169—179.

³² A több helyen megjelent adatok összefoglalását lásd: HARSÁNYI István: *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa.* Bp. 1917. 6. Lásd még Csapodi közleményeinek alább idézendő helyeit.

³³ CSAPODI Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?* MKSz 1961. 394—421; ugyanez önállóan: Az MTAK Közleményei 24. Bp. 1961; uő. *Wann wurde die Bibliothek des Königs Matthias Corvinus vernichtet?* = Gutenberg Jahrbuch, 1971., 384—390.; CL 72—92.; Csapodi 1984.

³⁴ Csapodi 1984. 43—51. és 81—82.

³⁵ Zavarbaejtő, s a legutóbbi kötet (Csapodi 1984) használatát nagyon megnehezítő például, hogy míg az 1541 és 1686 közt Budáról elvitt kódexek mellett ott szerepel a CL konkordancia, addig az az 1686-os jegyzék tételeinél nincs; mintha maga a szerző is bizonytalan volna, mit tekintsen korvinának. A még 1686 előtt elvitt kötetek közé lehetne sorolni egyébként a CL 374-et (Szamosközy korvinája), s talán a CL 157-et is (az Apafi—Nádudvari—Savoyai-féle Tibillus—Propertius kötet). Ez utóbbiról lásd Jakó 1974. 175—176.

század közepe táján vált általánossá és szabályozottá. Az alább leírt könyvecskét ilyen értelemben a szakirodalom mindeddig egyáltalán nem vizsgálta.¹

A könyvecske szerzőjét biztosan megtudhatjuk az 1751. március 12-én kimondott egyháztanácsai határozatból, ahol kimondották, hogy a Tatai Csirke Ferenc egyik munkája s vele együtt ez a munka, amelyet „... Tisz(teletes) Prof(essor) Szilágyi Sámuel Ur(am) p(edig) compiláltt az Angliai liturgiából, rövid Catechismusi oktatást azok(nak) számkra, kik leg először akar(nak) communicálni, mihelyt a' Typographia érkezik, praelum alá bocsátódja(nak)”²

A könyvecske első kiadásából egyetlen példány ismeretes Debrecenben, a szintén szerző nélkül megjelent további kiadások közül 14 debreceni, 3 komáromi, 2 pozsonyi és 1 kassai ismeretes, de bizonytalannal több volt. ha a 3—4 000 példányos kiadások ellenére ma már legfeljebb csak kettő ismeretes, többet pedig csak bibliográfiai adatként tartunk számon, példány ismerete nélkül.³

A Voltaire-fordító református püspök életművének kiegészítéséül, valamint a lappangó példányok és kiadások azonosításának megkönnyítésére következék végül az első kiadás leírása.

[SZILÁGYI Sámuel, Piskárkosi]

CATECHISMUSI / RÖVID / OKTATÁS / (Azoknak [zámokra, a' kik / leg-előzör akarnak az URNAK / SZENT VATSORÁJÁVAL / élni, és azon Alkalmatos- / sághoz intéztetett / AGENDA. / [záródás: szárnys fő] / DEBRETZENBEN, / [finom lénia] / Nyomt: MARGTIAI János ált. / 1751-dik E[st]zend.
12° 24 p.

FEKETE CSABA

A Ráday-könyvtár megvételének terve a reformkori országgyűléseken. Hazánk egyik legjelentősebb magánkönyvtárát, a Ráday-család péceli könyv- és kéziratgyűjteményét 1861-ben vásárolták meg a Dunamelléki Református Egyházkerület pesti főiskolája számára.¹ A könyvtár kialakulásának és Pestre kerülésének történetét a szakirodalom részletesen feltárta.² Kevésbé, mindössze néhány szórványos utalásból ismert az a tény, hogy a Ráday-gyűjtemény megszerzésére már a reformkorban is indult egy akció, mégpedig a legmagasabb politikai fórumon, a rendi országgyűlésen. Akkor a Nemzeti Múzeum, közelebbről egyik részlege, a Széchényi Országos Könyvtár állományát kívánták kiegészíteni, gyarapítani vele. A reformkori országgyűlések hivatalos irományában, valamint a tanácskozásokról készült jegyzőkönyvekben és más feljegyzésekben nyomon követhető a kezdeményezés sorsa és kudarca.

A péceli könyvtárat Ráday Pál gróf alapította a XVIII. század elején és fia, Gedeon fejlesztette jelentős gyűjteménnyé. Az utóbbi halála (1792) után az örökösök többször is

¹ A korábbi vélemények összegzésére lásd BENEDEK Sándor: *A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja.* (Órsziget) 1971, 253—258.

² Egyházkerületi Levéltár, Debrecen, I. 99c *Acta Consistorialia*, 11. kötet (1739—1761)

³ A debreceni példány jelzete B 1297; a további kiadásokból (Debrecen 1752, 1755, 1758, 1760, 1765, 1772, 1773, 1782, 1786, 1790, 1820, 1825, 1827, 1856; Komárom 1791, 1799 és é.n.; Pozsony 1781, 1793; Kassa 1795) csupán három kiadásnak ismert két-két példánya. Paversik Ilona szóbeli és levélbéli tájékoztatását itt is köszönöm. A debreceni számadások „*Agenda tanuló gyermekeknek*” névvel illetik a könyvecskét.

¹ PRUZSINSZKY Pál: *A Ráday-könyvtár története.* = A budapesti Theologiai Akadémia Ráday-könyvtárának múltja és jelene. Bp. 1913. 43., 57.; Koós Judith: *A Rádayak könyvgyűjteményének kialakulása és könyvművészeti ritkaságai.* = A Ráday Gyűjtemény évkönyve II. 1981. Bp. 1982. 106.

² PRUZSINSZKY P. I. m. 5—37.; Koós J. I. m. 99—113. L. még: RUPP Kornél: *A Ráday-könyvtár.* = Magyar Könyvszemle 1897. 173—180.; BORY István: *A Ráday-könyvtár.* = Irodalomtörténeti dolgozatok. Császár Elemér 60. születésnapjára. Bp. 1934. 54.

gondoltak az értékesítésére. A múzeumi gondolat meggyökeresedése és a nemzeti mozgalom fellendülése az 1820-as évek derekán, második felében arra készítette a családot, hogy 1829-ben a Nemzeti Múzeumnak kínálják fel megvételre a könyvtárat. József nádorhoz, a Múzeum elnökéhez és tényleges vezetőjéhez intézett levelükben 90 000 ft-ot kértek érte.³ Mivel a Nemzeti Múzeum az 1807: 24. és 1808: 8. törvénycikk értelmében⁴ ún. országos intézmény volt, azaz a rendi országgyűlés pártfogása, felügyelete alatt állt, József nádor minden diétán köteles volt beszámolni a rendeknek intézkedéseiről, a Múzeum fejlődéséről, gyarapodásáról és a pénztár helyzetéről. 1830-ban a Ráday-család ajánlatáról is tájékoztatta az országgyűlést, hozzátéve: jó lenne elfogadni, de a múzeumi pénztárban nincs fedezete a vásárlásnak, ezért más megoldást kell keresni.⁵ Mivel a jelentést ezen a diétán nem tárgyalták, a Ráday-könyvtár ügyében, sem döntöttek.

A következő, 1832–36-os országgyűlésen a rendek egy hatalmas összeget szavaztak meg a múzeumpalota felépítésére (500 000 pengő ft) és Jankovich Miklós nevezetes, gazdag gyűjteményének megvételére (120 000 pft), amit a nemesek (általában a kiváltságos rendek) fizettek be ún. kötelező, országos ajánlás (subsídium) formájában. A követi és főrendi tábla többségét az a szándék vezérelte, hogy ily módon is hozzájáruljanak a nemzeti öntudat elmélyítéséhez, a nemesi múlt és a magyar kultúra értékeinek megőrzéséhez, és ezáltal is demonstrálják a magyar nemzet nagyságát, méltóságát.⁶ A reformellenzék ezt a kedvező hangulatot kívánta felhasználni arra, hogy megkísérelje az országban levő többi értékes magángyűjtemény megszerzését is a Nemzeti Múzeum számára. Fontos kulturális, főleg tudományos érdek fűződött ehhez, hiszen így sokkal többen használhatók volna azokat és biztosítani lehetett volna az itthontartásukat is.

Noha a nádori tudósítás — amit 1835. aug. 15-én mutattak be — ezúttal nem hozta szóba a Ráday-könyvtárt, a követi tábla az 1836. jan. 30-i kerületi (nem hivatalos) ülésen foglalkozott a kérdéssel, és állást is foglalt. A reformpártiak agitációjára a többség elhatározta, hogy az akkor ismert adatok szerint 4873 különféle műből (kb. 10 és félezer kötetből) álló gyűjteményt, amelyben a magyar történelemre „a legérdekesebb időszakokat tárgyzó kéziratok foglaltatnak” országos, kötelező ajánlással — hasonlóan a Jankovich-gyűjteményhez — javasolják megvásárolni. A becsarat 53 618 pft-ban jelölték meg, de a magyar könyveket és a magyar kéziratokat (zömmel Ráday Gedeon levelezését) a család ingyen adná át. Nyomós érv volt a vitában, hogy az orosz udvar és Miloš Obrenović herceg, Szerbia fejedelme is alkudott a könyvtárra. A rendek tehát joggal féltek attól, hogy azt külföldre viszik, és így elvész a „magyar történelmi tudomány” számára. Az alsó tábla egyúttal felkérte a nádort, hogy tegye meg a szükséges lépéseket.⁷ Mindezt az 1836.

³ BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp. 1981. 316.

⁴ Magyar törvénytár. 1740–1835. évi törvénycikk. Bp. 1901. 361. és 407.

⁵ 1830. Esztendő' Szent Mihály Havának 8. napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének Írásai. Posony, 1830. 268. — Említi BERLÁSZ J. *I.m.* 212. és 316.

⁶ 1836: 37. tc. 1. és 3. §. = 1832ik esztendőben . . . rendeltetett Magyar Ország gyűlésének írásai. Posony, 1836. 7/2. köt. Mell.: 155–156. (a továbbiakban: Ogy Írásai 1832–36); Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikk. Bp. 1896. 71–72. — Jankovich Miklós gyűjteményéről: BERLÁSZ Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményének kialakulása és sorsa*. = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1970–71*. Bp. 1978. 117–143.; újabban a *Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846)*. (Szerk. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig) c. kötet több tanulmánya (Bp. 1985. 23–196.).

⁷ Ogy Írásai 1832–36. 6. köt. 236. Az ülésről: KOSSUTH Lajos: *Országgyűlési Tudósítások. 5. köt.* Bp. 1961. 447. — Kossuth nyomán említi (lábjegyzetben) a megajánlás tényét BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*. Bp. 1981. 316. — Kubinyi Ferenc adatai szerint 4871 műről, 10 302 kötetről volt szó; ebből az ingyen felajánlott magyar anyag kb. 3500 kötetet, Ráday Gedeon levelezése kb. 300 darabot számlált; s térítés nélkül engedtek volna át 6 festményt, a metszetgyűjteményt és a kb. 100 darabból álló csigagyűjteményt is. (*A magyar nemzeti múzeum mint nemzeti intézet és tulajdon örökítése* . . . = Pesti Napló, 1859. febr. 9. 2.)

febr. 18-i országos (hivatalos, teljes) ülés is helyeselte.⁸ A főrendi tábla viszont 1836. márc. 5-én megtagadta az országos segedelmet, mégpedig hármassal: nem tudni, a Ráday-gyűjteményben levő munkák nincsenek-e meg a Múzeumban; rendes épület hiányában nem tudnák hová tenni; elvileg nem értenek egyet a kötelező ajánlással.⁹

A vita a konzervatív főrendek teljes értetlenségéről tanúskodott. A főlovászmester, Zichy Ferenc gróf az összeget sokallotta. Orczy Lőrinc báró „meg volt győződve, hogy ha ilyesek végett kényszerített ajánlásokba bocsátkoznak az ország Rendei, nem lesz egyéb dolguk, mint örökké könyveket venni; mert olly birtokosokra, kik bibliothecáikat megunták, bizony elegendő számmal találunk. Van elég könyve a Musaeumnak, s ennek sem veszi hasznát a' közönség, mert helyszűke miatt bépakolva hevernek.” Cziráky Antal gróf, országbíró volt az, aki elsőként említette a subsidium elvi helytelenségét, de gyakorlati ellenérve is volt: a Széchényi Könyvtárban őrzött Kovachich-gyűjteményben a Ráday-téka darabjai közül bizonyára sok megvan. Perényi Zsigmond báró és Vay Miklós hiába javasolták, hogy a Jankovich-féle ügylet példájára hatalmazzák fel a nádort, vizsgálta meg a könyvtárat, s ha olyan példányokat talál, amelyek hiányoznak a Múzeumból, bocsátkozzék alkuba. Meglepő módon a nádor is a konzervatívok pártjára állt azzal, hogy nincs megfelelő hely a könyvtárnak, azaz előbb épületről kell gondoskodni.¹⁰ József nádort bizonyára az a meggondolás vezette, hogy a túl sok ajánlást úgysem lehetne keresztül vinni, ezért célszerűbb a valóban fontosabb épületekre összpontosítani a figyelmet. Egyébként tényleg nem volt hely sem, ahol a gyűjteményt rendesen felállítsák.

Az alsó tábla nem törődött bele a kudarcba. Miután a főrendek is hozzájárultak a felkelési pénztár (Fundus Insurrectionalis Concurrentionalis) kamatbevételének (kb. évi 12 000 pft) múzeumi célra fordításához,¹¹ a követek többsége úgy vélte, már nincs szükség új ajánlásra, mert a Ráday-könyvtár vételére a megszaporodott múzeumi pénztárból is kitelik. Az elhelyezés gondja szintén megszűnik majd, hiszen a két tábla egyetértett a múzeumpalota felépítésében. Március 30-i második üzenetükben mindezt kifejtették, és indítványozták, hogy az adásvétel lebonyolítását bízzák a nádorra.¹² Mivel a subsidium gondolatát a követek elejtették, április 11-i ülésükön a főrendek is hajlottak némi engedményre. A Ráday-könyvtár megvételének elhatározását korainak tartották ugyan, de abba beleegyeztek, hogy a nádort hatalmazzák fel: vizsgálta meg, hasznos-e a nemzetnek a gyűjtemény megszerzése, s ha igen, akkor intézkedjen belátása szerint.¹³ Ezt már a követi tábla is elfogadta, s a nyomaték kedvéért törvénybe kívánta iktatni. A felső tábla viszont feleslegesnek ítélte, így országgyűlési határozatként mondták ki, hogy a Ráday-család könyv- és kéziratárát a Nemzeti Múzeum számára meg lehet vásárolni, ha a nádor „czélerányosnak isméri.”¹⁴

⁸ 1832ik esztendőben ... rendeltetett Magyar ország' gyűlésének jegyző könyve. Pósony, 1836. 13. köt. 426–428. (a továbbiakban: Ogy Jkv 1832–36)

⁹ Ogy Írásai 1832–36. 7/1. köt. 97.

¹⁰ KOSSUTH L. I. m. 5. köt. 540–541. p. — Ennek alapján ír az elutasításról és megemlíti Cziráky, Orczy, Zichy nevét BERLÁSZ J. I. m. 316. — Kovachich Márton György 200 köteges iratmátsolat-gyűjteményét még Széchényi Ferenc gróf vásárolta meg 1797-ben; vö. BERLÁSZ J. I. m. 38.

¹¹ 1836: 37. tc. 2. §. = Ogy Írásai 1832–36. 7/2. köt. Mell.: 156.; Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 71–72. — Az előzményekről: KOSSUTH L. I. m. 5. köt. 447.; Ogy Írásai 1832–36. 6. köt. 235., 7/1. köt. 97.

¹² Ogy Írásai 1832–36. 7/1. köt. 105.; KOSSUTH L. I. m. 5. köt. 595.; Ogy Jkv 1832–36. 14. köt. 149.

¹³ Ogy Írásai 1832–36. 7/1. köt. 346.; KOSSUTH L. I. m. 5. köt. 643.; Széchényi István 1836. ápr. 11-i levele Tasner Antalhoz. = *Gróf Széchényi István levelei. 2. köt.* Bp. 1890. 282.

¹⁴ Az 1836. ápr. 15-i kerületi ülésről: Diéta közlő. OSZK Kézirattára Quart. Hung. 1357. 242/2. lev.; Ogy Írásai 1832–36. 7/1. köt. 448. — A törvényjavaslat: Ogy Írásai 1832–36. 7/1. köt. 560. (innen az idézet). — Az üzenetváltás: Ogy Írásai 1832–36. 7/2. köt.

Az 1836-os végzés végrehajtására nem történt semmi; József nádor ezúttal nem intézkedett. Ezért a következő országgyűlésen néhány követ már a tanácskozások kezdetén sürgette a Ráday-könyvtár ügyének napirendre tűzését. A liberális Klauzál Gábor (Csongrád megye) az 1839. szept. 26-i kerületi ülésen az ún. kiemelt tárgyak, az excerpták között akarta megvitatni; a szintén ellenzéki borsodiak pedig a minden diétán összeállított országos sérelmek és kívánatok (gravamenek és postulatumok) sorába vétették fel, hogy a gyűjteményt „a nemzet költségén” — vagyis országos ajánlással — óhajtják megszerezni. A követek amiatt aggódtak, hogy a család külföldre adja el az értékes anyagot; Dubraviczky Simon (Pest megye) a december 18-i kerületi ülésen fel is hozta, hogy tudomása szerint vevő forgolódik a péceli kastély körül, ahol a könyvtár volt. Az alsó tábla azonban egyelőre úgy döntött, hogy előbb várják be a nádor tudósítását, s csak azután foglalkozzanak érdemben ezzel a tárggyal.¹⁵ József nádor az 1840. jan. 31-én beterjesztett múzeumi jelentésében meg sem említette a Ráday-könyvtárat.¹⁶ Ezért a diéta vége felé, 1840. máj. 2-án az alsó tábla — Dubraviczky Simon (Pest megye) előző napi indítványára¹⁷ — üzenetben kért felvilágosítást a nádortól, „ezen gyűjtemény tartalmának nemzeti érdekéről.”¹⁸ Ő még aznap válaszolt (frásban), s két okkal magyarázta, miért nem teljesítette megbízatását. Egyrészt azzal, hogy az 1838-as dunai árvíz a Nemzeti Múzeumot is fenyegette, ezért a veszedelem elhárítására, a gyűjtemények elszállítására kellet fordítani az erőket. Másrészt azzal, hogy a meglévő állomány katalógusai még nem készültek el — ez az új épület befejezéséig nem is lehetséges —, holott az összehasonlítás végett szükség volna rájuk. Megígérte: ha ez a feltétel is adva lesz, a rendek kívánása szerint fog eljárni.¹⁹ Ebben a követek is megnyugodtak, pontosabban — a diéta vége lévén — nem feszegették tovább a dolgot.

1844-ben ismét Borsod megye követutasításából²⁰ sorolták a sérelmek és kívánatok közé, hogy a nádori intézkedésekről kérjenek tudósítást. A június 1-i kerületi ülés — a sérelmi (gravaminális) küldöttség véleményével ellentétben — szintén jónak látta ezt,²¹ s a július 5-i országos ülésen is csak Zsoldos Ignác (Veszprém megye) jelentette ki, hogy küldői nem kívánják a Ráday-könyvtár megvásárlását; Horvátország követe, Metel Osegović pedig azt, hogy ő bármiféle gyűjtemény országos költségen való megvételét ellenzi.²² A főrendek azonban — a július 13-i ülésükön megvitatott és augusztus 2-án

582., 611. — L. még: Ogy Jkv 1832–36. 14. köt. 279. — Megjegyzendő, hogy Dobos János péceli lelkész 1860-ban közzétett cikkében (*A gróf Ráday-család péceli könyvtárának rövid ismertetése.* = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1860. jún. 22. 782. has.) ezt a kezdeményezést és határozatot 1843-ra datálja, jókora tévedéssel.

¹⁵ Az 1839. szept. 26-i kerületi ülésről: Stuller Ferenc: Országgyűlési Tudósítás. 1839–40. OSZK Kézirattára Quart. Hung. 1426. 3. köt. 82/1. lev. — A gravaminális küldöttség jelentése: 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország' közgyűlésének írásai. Posony, 1840. 2. köt. 294–295. (a továbbiakban: Ogy Írásai 1839–40). — Az 1839. dec. 18-i kerületi ülésről: Sárváry Ferenc és Antal: Napló az 1839-iki országgyűlésről. Országgyűlési Könyvtár Mo.Ic:1839/40. 6. köt. 17/2–18/1. lev. — A kerületi észrevételek a sérelmekről és kívánatokról: Ogy Írásai 1839–40. 3. köt. 98.

¹⁶ Ogy Írásai 1839–40. 2. köt. 408–409.

¹⁷ Ország Gyűlési, Poson s Bihar Megyei Gyűlési magány Jegyzetek 1840^k évben. OSZK Kézirattára Quart. Hung. 2605. 196/1. lev.; Konkoli Thege Pál: 1840-dik évi országgyűlés. Pest, 1847. 2. köt. 544–545.

¹⁸ Ogy Írásai 1839–40. 4. köt. 98.

¹⁹ Uo. 4. köt. 145–146.

²⁰ ZÁHONY Béla: *Borsodmegye országgyűlési utasításai a reformkorban.* Miskolc, 1929. 41.

²¹ 1843-ik esztendei Pünkösöd hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarországi Közgyűlésének írásai. Posony, 1844. 2. köt. 336. (a továbbiakban: Ogy Írásai 1843–44); Kovács Ferenc: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Bp. 1894. 4. köt. 623.

²² 1843^{dik} esztendei Pünkösöd hava 14^{dik} napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a' tekintetes Karoknál és Rendeknél. Posony, 1844. 4. köt. 266. — Az üzenet: Ogy Írásai 1843–44. 2. köt. 517.

átküldött válaszuk szerint — inkább be akarták várni a szokásos nádori beszámolót.²³ Közben, július 25-én fel is olvasták a múzeumi jelentést, így az alsó tábla a sérelmi felírásból kihagyta ezt a pontot.

József nádor közölte a rendekkel, hogy a Nemzeti Múzeum rendes évi jövedelméből nem tudja megvásárolni a Ráday-könyvtárt, pedig érdemes volna.²⁴ Megint előtérbe került tehát a korábban már javasolt forma, a külön ajánlás. Pár hónappal később úgy tűnt, megtalálták a megoldást. Az 1844. okt. 17-i kerületi ülésen a tervezett országos közpénztár keretében 100 000 pengő forintot ajánlottak meg a Nemzeti Múzeum költségeire, azzal a — Pázmány Dénes (Komárom megye) által indítványozott — megszorítással, hogy ebből kell megvenni a Ráday-gyűjteményt is.²⁵ Jóváhagyta ezt az október 23-i országos ülés és a felső tábla többsége is²⁶ bár az október 31-i és november 2-i főrendi vitában elhangzott néhány helyesbítő észrevétel. Zichy Ödön gróf, Barkóczy János gróf és Aczél Antal tornai főispán előbb tudni szeretne volna a pontos vételárat, Majláth György országbíró pedig a minél olcsóbb árra irányuló alkut szorgalmazta.²⁷ Hiába volt meg azonban a jószándék: az országos közpénztár terve a főrendek ellenállása miatt megbukott, így a Ráday-könyvtár megvásárlására szánt pénzt sem szedték be.

Utoljára Pest megye 1847-es követutasítása — és ennek mintájára még számos törvényhatóság instrukciója — sürgette, hogy a péceli Ráday-könyvtárt szerezzék meg a Nemzeti Múzeum számára.²⁸ Az 1847–48-as országgyűlés napirendjén azonban már nem szerepelt ez a kérdés. Közel másfél évtized telt el, amikor mégis közgyűjteménybe került az értékes könyv- és kéziratanyag: 1862-ben szállították a pesti református főiskolára. Talán érdemes megemlíteni, hogy ekkor is országos gyűjtéssel teremtették elő a vételárat, 40 000 pengő forintot.²⁹

BÉNYEI MIKLÓS

Toldy Ferenc javaslata könyvtárügyben. Az Egyetemi Könyvtár egykori igazgatója, az országos hírvű tudós Toldy Ferenc, 1848 májusában javaslatot nyújtott be br. Eötvös József kultuszminiszterhez, a hazai könyvtárak számbavételére, hogy a könyvtárak állapotáról, igényeiről, kimerítő jelentést tessen a miniszternek.

Eddig a Helytartótanács volt a könyvtárak felügyeleti szerve. Az intézmény eltörlésével a hatáskör a miniszterre szállt. Toldy egy olyan körrendelet kiadását szorgalmazta, mely egyúttal utasítás legyen a könyvtárvezetőknek, hogy körútja alkalmával érkezésekor, akadály nélkül ismertessék vele a gyűjtemény történetét, szervezetét, a gyarapítás forrásait, a lajstromokat s minden olyan irományt vagy kívánalmat, mely egy átfogó országos könyvtári szemlélet megvalósításához szükséges.

Célja érdekében az ország nagyobb városait kívánta bejárni. A városok egy része az akkori történelmi Magyarország határain belül volt, másik részük a mai ország területén

²³ 1843-dik évi május 14-én rendeltetett magyar-országgyűlésen a' méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója. Posony, 1844. 5. köt. 204. (a továbbiakban: Főrendi Napló 1843–44); Ogy Írásai 1843–44. 3. köt. 15.

²⁴ Ogy Írásai 1843–44. 2. köt. 562.

²⁵ Kovács F. I. m. 6. köt. 229–230.; Országgyűlési napló 1843/4^{ik} évről. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára R. 4: 661/1. lev.

²⁶ Ogy Írásai 1843–44. 4. köt. 184. és 249.

²⁷ Főrendi Napló 1843–44. 7. köt. 203., 222.

²⁸ Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Bp. 1951. 193–194. Vö. BERLÁSZ J. I. m. 293.

²⁹ PRUZSINSZKY P. I. m. 43. — Közben, 1845–52 között Dobos János péceli lelkész leltárba vette a gyűjteményt: DOBOS J. I. m. 782. has.; KOÓS J. I. m. 102., 105. — Dobos János ír arról is, hogy az utolsó rendi országgyűlés előtt és alatt egy németországi antikvárius, Armbruster kerülgette a könyvtárt.

fekszik. Ilyen könyvtári központok: Eger, Esztergom, Győr, Kalocsa, Pécs, Székesfehérvár, Szombathely, Vác, Veszprém.

Nemes elgondolását, tervét, Eötvös József bár hasznosnak találta, de az egyetemek rendezéséig és a „jelenlegi körülményekben” jobbnak találta a tervezett körüt elhalasztását, s hogy könyvtár ügyben az érintkezést hivatalával az eddigi úton eszközölje. Az egykori beadványt, mely kutatásaim során a Magyar Országos Levéltárban került elő, egész terjedelmében alábbiakban teszem közzé:

„Méltóságos Bárá Minister Ur!

Méltóztatott Nagyságod f. hó 4-dikén abbéli akaratát előttem kegyesen kinyilatkoztatni, mely szerint a haza cath. főiskoláinak könyvtárait megutazván, azoknak szerkezetéről, állapotjáról és szükségseiről kimerítő hivatalos jelentést, és ennek nyomán az érdekekben teendőkről véleményes előadást terjesszek elő. Méltóságodnak ezen, reám nézve megbecsülhetetlen bizodalmának minél jobban kívánván megfelelni, bátor vagyok esedezni: hogy a valamennyi academiák, lyceumok és ugynevezett Studium Philosophicumok igazgatóihoz intézendő, s nekem megbízó és felhatalmazó levélül szolgálendő körrendeletben tétetnék, ki miszerint a könyvtárak minden osztályai előttem készséggel megnyitassanak, a lajstromok s egyéb azokat illető mindennemű irományok közöltessenek, a könyvtár történetét, szerkezetét, igazgatását használatát, forrásait, netalán alapítványait, szóval annak mindennemű viszonyait illető tudakolásaimra kimerítő felvilágosítások adassanak.—

E körüt véleményem szerint két szakaszban lenne teendő, úgy hogy az egyik Eger, Rozsnyó, Kassa, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Kolosvár, és Temesvár és Szegedre, — másika Vác, Győr, Pozsony, Nagyszombat, Szombathely, Zágráb és Pécsre terjedne. Minthogy pedig Erdély visszakapcsolva még nincsen, a kolosvári lyceum könyvtárát illetőleg vagy az erdélyi k. kormányzóhoz lenne megkereső levél intézendő, vagy talán a kegyes tanítórend provincialisától (Pesten) egy a könyvtárnokhoz szóló rendeletet kieszközölné. Kolosvárt és Szegedet kivéve, valamennyi említett városokban van a főiskolai könyvtáron kívül érseki, püspöki vagy káptalani könyvtár is. De vannak ilyek még Esztergom, Kalocsa, Nyitra, Szepes-Váralja, Székesfehérvár, Veszprém, Gyulafejevárv és Beszterce városaiban is. Mind ezek megjárása Méltóságod tervét közvetlenül ugyan nem látszik előmozdítani, de miután azok ismerete a magyar egyházi ügy főkormányzóját még is érdekli, s azoknak a vállalatba bevonása a költségek tetemes növekedése nélkül eszközölhető: ha Méltóságod ezekről is kívánna, idővel tán használhatólag, hitelesen értesülni: az illető egyházfőnökökhöz s azok helytartóihoz hasonló megbízó s egyszersmind megkereső levelek kétség kívül célhoz vezetnének.

Segédül Szabó Károly urat, ki jeles tudományosságáról s a hellén literatura körüli működéséről Méltóságod előtt is ösmeretes, vagyok bátor kikérni.

Mely alázatos előterjesztés után mély tisztelettel Méltóságod alázatos szolgálja

Toldy Ferenc

a m. k. egyetemi könyvtár igazgatója

Pesten május 7. 1848"

(Külszeten:)

Magyarország közoktatási Ministeréhez .Előterjesztése az egyetemi Könyvtár igazgatónak a könyvtár vizsgálati körüt tárgyában.

br. Eötvös József miniszter válasza:

„Tisztelt Egyetemi Könyvtári Igazgató Ur! F. hó 7-ről hozzám intézett tudósításaira válaszolom: az egyetem rendezéséig a könyvtár ügyét illetőleg az eddigi uton fog Ön velem közlekedni, a katolikus főiskolák könyvtárainak megutazását pedig a jelenlegi körülményekben kénytelen vagyok elhalasztani.

Hazafiúi üdvözléttel

Budapest 10. 5. 1848

Egyetemi könyvtár igazgató Urnak, Pesten"

(Orsz. Levéltár. H. 54. (3). 1848/49-évi Vall. és közokt. minisztérium. Elnöki iratok. 201 — 202 sz.)

kézjegy.

VALKÓ ARISZTID

A pesti könyvkötők 1855-ben. 1855. április – május hónapokban a pesti rendőrigazgatóság lakónyilvántartást készített, amelynek ábécé rendszerű összesítője Pest-Buda-Óbuda lakóinak nevét, foglalkozását, lakóhelyét tartalmazza, és igen értékes adatokat közöl a pesti könyvkötőkről is.¹ Az összeírásban 50 447 név található. Kezelését megnehezíti a sok utólagos bejegyzés, a nevek következetlen írása, az anyagot azonban nem tudjuk nélkülözni a pesti ipar történetének vizsgálatánál. A 18 – 19. századból származó adókönyveket kiselejtezték, így a lakosság foglalkozási struktúrájáról, az iparúzők számáról csak töredékes források állnak rendelkezésre. A különféle módszerekkel készült címtárak csak a céhekbe felvett, legényekkel dolgozó, nagyobb bolttal rendelkező mesterek nevét és címét tartalmazzák, és a 19. század közepén, amikor a különböző jogosítványok alapján vagy illegálisan dolgozó iparosok száma meghaladta a mesterekét, már egyre kevésbé adnak hiteles képet.

Vojdisek József 1822. évi címjegyzékében 11 könyvkötő neve szerepel,² Blaskovits kalendáriumában 1840-ben 18, 1848-ban 17 pesti könyvkötőt jegyeztek fel.³ Az 1859-ben készült Lloyd Kalender⁴ 35, az 1871. évi iparkamarai összesítés,⁵ amely elvileg a céhen kívüli iparosokra is kiterjed, mindössze 32 könyvkötő nevét tartalmazza. Az 1855-ös összeírásban az iparosok különféle kategóriáit találhatjuk meg. „Mester”-nek azokat jelölték, akik tagjai voltak a céheknek, és legények, inasok segítségével dolgoztak. „Kontár”-oknak az engedély nélküli kézműveseket tekintették, csak az „ipar” (pl. könyvkötő, nyomdász, szabó, asztalos stb.) nevét adták meg a legény nélkül dolgozó mesterek, zsidó kézművesek, különféle engedély alapján tevékenykedő iparosok esetében. Összeírták a férjük műhelyét tovább vezető „özvegy”-eket, valamint a letelepedett, de idegenek szolgálatában álló „legény”-eket.⁶ Forrásunk – kiegészítve levéltári adatokkal – 62 könyvkötő helyzetéről, státusáról, lakóhelyéről ad áttekintést.

Az összeírás keletkezésekor a pesti könyvkötők jogi helyzetét az 1851. évi Ideiglenes Iparrendtartás⁷ határozta meg. Ennek értelmében a kézművesek vallási és nemzetiségi különbség nélkül jogot kaphattak az iparúzésre, ha mesterségüket megtanulták. A rendelkezés 3 éves tanulóiót 6 év vándorlást írt elő, és a megfelelő szakképzettséget tanulólevéllel, vándorkönyvvel, valamint a társaknak bemutatott mestermunkával (remeklés) kellett igazolni. 1851-ben a remekmunkát is központilag szabályozták,⁸ így a céhek nem gördíthettek akadályokat a supplikánsok elé. A polgári forradalom előtt a testületek azzal védekeztek a konkurencia ellen, hogy szorosra zárták soraikat az önállósulni kívánók elől, nehéz remekfeladattal, magas taksák beszédésével hosszú évekre elhúzták a mesterjog megszerzésének menetét. A városi magisztrátus azzal gyakorolt nyomást a testületekre, hogy a supplikánsoknak előzetesen megadta a tanácsi mesterjogot, indokolt esetben pedig a legénytartási engedélyt. A polgári forradalom előtt felvett mesterek egy része a városi polgárjogot is megszerezte, azonban ennek költségeit csak a leggazdagabbak vállalhatták. A feudális kötöttségek megszűnése miatt 1848 után az iparúzők száma megnőtt. Míg az 1840-es években 9 könyvkötőt vetek fel mesternek, az 1850-es években az új mes-

¹ OL D 55. General Gouvernement, Allgemeiner Wohnungsanzeiger Pest-Ofen-Altöfen.

² VOJDISEK, J.: *Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth.* Pest, 1822. 159.

³ BLASKOVITS, A: *Pesther und Ofner Wegweiser.* Gemeinnütziger Geschäftskalender für alle Stände Ungarns zugleich Adressenbuch der königl. Freistädte Pest und Ofen. Pest, 1840: 130, 1848: 132.

⁴ *Pesther Lloyd Kalender.* Handels- und Gewerbe Adressbuch für das Jahr 1859. 16.

⁵ *Adressen Kalender* von Pest, Ofen und Altöfen für die Jahre 1871 und 1872. 258.

⁶ DÓKA Klára: *A pest-budai céhes ipar válsága (1840–1872).* Akadémiai K. Bp. 1979. 181.

⁷ *Provisorische Instruktion über die Regelung der Handels- und Gewerbeverhältnisse im Kronlande Ungarn.* Pest, 1851.

⁸ *Meistertücks Aufgaben,* Pest, 1851. (Kereskedelmi és Iparkamara)

terek száma 30-ra növekedett, 1860—1872 között pedig — amikor az 1859. évi iparrend⁹ előírásai értelmében teljes iparszabadság volt, 40 könyvkötő kapott önállósulási engedélyt (iparjegyet).

Az 1840-es, 1850-es években felvett mesterek megtalálták helyüket a városi munkamegosztásban, és a műhelyek évtizedeken át működtek egy-egy család irányításával. Az 1840-es, Blaskovits-féle címtárban szereplő 18 mesterből 1859-ben 10 (55,55%) még mindig fenntartotta műhelyét (vagy utódja vezette azt), az 1859-ben működő 35 műhelyből pedig 21 (60%) maradt 1871-re ugyanazon család kezén.¹⁰

Az 1855-ös összeírásban szereplő könyvkötők pesti pályafutását vizsgálva 1848 előtt felvett, polgárjoggal rendelkező, és nem polgár céhtagokkal, zsidó iparúzókkal, engedélyesekkel, tanácsilag felvett mesterekkel, az 1850-es években a céhbe álló iparosokkal, iparjegyesekkel és ideiglenesen a városban tartózkodó legényekkel egyaránt találkozunk. A legények száma azonban nagyobb volt az összeírtaknál, mert a forrás, természetesen megfelelően, az önálló lakással nem rendelkező vándorlegényeket nem tartalmazza.

Adattárunkban a pesti városi tanács,¹¹ a helytartótanács,¹² a pesti kerületi kormányzat,¹³ a budai helytartósági osztály¹⁴ iratanyagát és az említett címtárak adatait használtuk fel, és a további kutatás elősegítésére áttekintést adunk az 1855-ben összeírt könyvkötők életútjáról. A forrásadottságok miatt az anyag nem egyenletes. Vannak olyan személyek, akiknek pályafutását végig lehet kísérni, néhány esetben azonban az illőre csak az összeírás szolgáltat adatot (pl. boltot bérlő, vagy más jogán dolgozó mesterek, engedély nélküli iparosok, továbbvándorló legények).

Rovataink a következők:

1855-ös adatok: név, jogi státusz (mester, iparos, legény, özvegy)

lakáscím (városrész, utca, hrsz, házzszám) a ház mai helye (Pest Város

Topográfiai mutatói alapján).¹⁵

Egyéb adatok:

a) A polgári forradalomig terjedő időszak:

— származás, tanulmányok, legényidő, mesterfelvétel. = levéltári jelzet

— polgárjog (Pest polgári c. összeállítás alapján)¹⁶

— Blaskovits ... 1840: városrész, utca neve

— Blaskovits ... 1848: városrész, utca neve, hrsz

b) 1850-es évek:

— mesterfelvétel körülményei, egyéb adatok = levéltári jelzet

— Lloyd Kalender 1859: városrész, utca, házzszám

c) 1860—1872 közti időszak:

— iparjegyre vonatkozó és egyéb adatok = levéltári jelzet

— Adressen Kalender 1871: városrész, utca, házzszám.

(A források az utcanevet németül tartalmazzák, ezeket a korabeli magyar formában adjuk.)¹⁷

⁹ *Gewerbe Ordnung*. Pest, 1859.

¹⁰ DÓKA, i. m. 206, 229.

¹¹ Budapest Főváros Levéltára (BFL) Pesti lt. Intimata a. n., Relationes a. n. (1840—1848), Engedélyek (1848—1849), Tanácsi iratok (1850—1872).

¹² Országos Levéltár (OL) Helytartótanács, Departamentum Civitatensae (1840—1848). C 49.

¹³ OL Abszolutizmuskori lt. Districts Regierung Pest, városi osztály, D 104.

¹⁴ OL Abszolutizmuskori lt. Helytartósági Osztály, Buda, D 120.

¹⁵ *Pest város topográfiai mutatói*. Össz: BÁCSEI Vera. Belváros, Lipótváros Bp. 1981, soksz. Terézváros Bp. 1982. soksz. Ferencváros, Józsefváros kéziratban (BFL)

¹⁶ *Pest polgári é.n.* (részben kéziratban) Össz: ILLEFALVI I. Lajos (BFL)

¹⁷ Az azonosítás a BFL utcanév nyilvántartása szerint készült.

1. *Bár Salamon*, mester. Terézváros, Könyök utca — /9. Mai helye: VI. Népköztársaság u. 6—7. Egyéb adat nincs.
2. *Berthold Antal*, legény. Terézváros, Három mozsár utca 1047/1. Mai helye: VI. Mozsár u. 2. Egyéb adat nincs.
3. *Berthold Agoston*, legény. Terézváros, Kis mező utca 233/27. Mai helye: VII. Klauzál u. 33. Egyéb adat nincs.
4. *Bischovszky Károly*, iparos. Terézváros, Király utca 671/55. Mai helye: VII. Majakovszkij u. 59/b. (lakás) Belváros, Sarkantus utca 605/1, Mai helye: V. Vitkovits M. u. 11. (bolt).
 - a) Budán született, 1841-ben kért Pesten mesterjogot. Mivel célját nem érte el, kontárkodni kezdett. Munkájához asztalos legényeket is foglalkoztatott, de ezt 1846-ban megtiltották. = BFL Pesti lt. Rel.a.n. 14760. Blaskovits . . . 1848: —
 - b) 1851-ben a céh — a városi tanács utasítására — felvette, és megkapta a mesterjogot. = BFL Pesti lt. Tan. 11787/1850—52. Lloyd Kalender 1859: Lipótváros, Színház tér 1. c) Adressen Kalender 1871: —
5. *Boldog Lajos*, mester. Belváros, Hatvani utca 585/4. Mai helye: V. Kossuth L. u. 6.
 - a) Kalocsáról jött Pestre, az 1840-es években a Nemzeti Színháznál dolgozott. — BFL Pesti lt. Tan. 7938/1850—52.
 - b) 1851-ben vették fel a céhbe. = BFL Pesti lt. Tan. 7938/1850—52. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Váci utca 5.
 - c) 1870-ben főcéhmesterré válsztották. = BFL Pesti lt. Tan. II. 96/1870. Adressen Kalender 1871: —
6. *Bopel János*, iparos, Terézváros, Retek utca 1314/2. Mai helye: VI. Révay M. u. 6. Egyéb adat nincs.
7. *Borovszky János*, iparos. Belváros, Vármegye u. 563/8. Mai helye: V. Vármegye u. 10.
 - a) —
 - b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Hatvani utca 5.
 - c) Adressen Kalender 1871: lakás: Belváros, Lipót utca 8, bolt: Belváros, Hatvani utca 9.
8. *Bucánszky Bertalan*, iparos. Belváros, Zöldfa utca — /7. Mai helye: V. Márc. 15. tér (megszűnt).
 - a) Gömör megyében született, 1841-ben kezdett vándorolni, Bécsben, Wittenbergben, Párizsban járt. 1848-ban jött Pestre. = BFL Pesti lt. Tan. 8407/1850—52.
 - b) 1851-ben felvették mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. 8407/1850—52. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Uri utca 13.
 - c) Adressen Kalender 1871: —
9. *Eder Adolf*, iparos. Belváros, Aranykéz utca 30/5. Mai helye: V. Aranykéz utca 6. A könyvkötészet mellett disznuáru készítéssel is foglalkozott. Egyéb adat nincs.
10. *Eigner Klára*, özvegy. Terézváros, Három dob utca 402/17. Mai helye: VII. Dob u. 21.
 - a) Férje Exner István (!) 1826-ban kapott polgárjogot. = Pest polgárai 98.
 - b) —
 - c) —
11. *Falkenberg Herman*, iparos. Belváros, Lipót utca 249/47. Mai helye: V. Váci u. 84.
 - a) Külföldön tanulta mesterségét, 1834—1840 között vándorolt, majd Aradon a kartonnyomó mesterséget űzte. = BFL Pesti lt. Tan. 7875/1855.
 - b) 1855-ben kért Pesten mesterjogot, amit a helytartósági osztály utasítására kapott meg. = OL D 122. Ht. o. IX. B. 18494/1855. Lloyd Kalender: Belváros, Zsibárus utca—Váci utca 1.
 - c) Adressen Kalender 1871: —
12. *Fekete Lajos*, legény, Józsefváros, Zerge utca 981/7. Mai helye: VIII. Makarenko u. 19.
 - a) Pesten tanulta mesterségét, 1822-ben szabadult, 1830-ban Nagyváradra költözött, és ott filiális (nagyobb céhbe beiratkozott, nem teljes jogú) mester volt. = BFL Pesti lt. Tan. 957/1853.
 - b) 1850-ben költözött Pestre, de a céh nem akarta fogadni. 1853-ban a magisztrátustól megkapta a tanácsi mester címet, de továbbra is legényként dolgozott. 1854-ben a budai helytartósági osztály rendelte el a céhbe való felvételt. = BFL Pesti lt. Tan. 8962/1854. Lloyd Kalender: 1859: Ferencváros, Üllői út 3.
 - c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Kalap utca 6.
13. *Fehérváry György*, legény. Terézváros, Fúzfa utca 391/2. Mai helye: VII. Dohány u. 2—6. — Rumbach S. u. 1. — Wesselényi M. u. 1. Egyéb adat nincs.
14. *Fenczer Lajos*, legény. Terézváros, Sip utca 389/6. Mai helye: VII. Dohány u. 10. Egyéb adat nincs.
15. *Fix Antal*, legény. Belváros, Lipót utca 173/49. Mai helye: V. Váci utca 85. Egyéb adat nincs.
16. *Fleischmann Mihály*, iparos. Terézváros, Fekete sas utca 602/8. Mai helye: VII. Holló u. 7.

a) Dunaszerdahelyen született, Pozsonyban szabadult, tanulóhelyén és Pesten volt legény. = BFL Pesti lt. Tan. 7074.

b) 1852-ben jelentkezett először mesterjogért, de elutasították, mert sem tanulólevele, sem vándorkönyve nem volt. Kontárkodni kezdett. = BFL Pesti lt. Tan. 12536/1850–52. 1858-ban újra mesterjogot kért, amit a helytartósági osztály utasítására ért el.

= BFL Pesti lt. Tan. II. 1228/1858. ÓL D 122. Ht. o. IX. B. 24712/1858. Lloyd Kalender 1859: —

c) Adressen Kalender 1871: —

17. *Feigt Lajos*, mester. Józsefváros, József utca 928/9. b. mai helye: VIII. Reviczky Gy. u. 5. (lakás) Belváros, Szénégető utca —/9. Mai helye: V. Reáltanoda u. 12. (Bolt).

a) Már az 1840-es években mester volt, polgárjogot nem szerzett.

Blaskovits . . . 1840: Belváros, Ferencsek tere

Blaskovits . . . 1848: Belváros, Egyetem utca 490.

b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Egyetem utca 2. A céh rendmesteri teendőit látja el.

c) Adressen Kalender 1871: —

18. *Friedrich Ferenc*, mester. Lipótváros, Feldunator 316/— Mai helye: V. Vigadó u. 2.— Apáczai Csere J. u. 1.

a) Budán született, itt tanulta mesterségét. 14 évig vándorolt Magyarország, Ausztria, Horvátország városaiban. 1835-ben Zágrábban — remek készítése nélkül — mester lett. 1838-ban Pestre költözött, ahol díszművek készítésére kapott engedélyt. 1847-ben a helytartótanáchoz fordult mesterjogért. — BFL Pesti lt. Int. a. n. 6516. ÓL C 49. Dep. Civit. 1847—36—467.

b) 1852-ben — a pesti kerületi kormányzat utasítására — vették fel mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. 12066/1850—52. Tan. 15339/1850—52.

1852-ben alcéhmesterré választották, majd 1858-ban megerősítették funkciójában. = BFL Pesti lt. Tan. 12566/1850—52. II. 1146/1858. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Kígyó utca 1.

c) Adressen Kalender 1871: —

19. *Geiger József*, legény. Józsefváros, József utca 1002/31. mai helye: VIII. Krúdy Gy. u. 11. Egyéb adat nincs.

20. *Geigler Lipót*, legény. Terézváros, Kerepesi út 26. Mai helye: VII. Rákóczi út 58. Egyéb adat nincs.

21. *Gloger József*, mester. Belváros, Lipót utca 229/26. Mai helye: V. Váci utca 62—64.

a) Pesten született, 1839-ben szabadult fel inassorból és vándorolni kezdett. = BFL Pesti lt. Tan. 8409/1850—52.

b) 1851-ben vették fel mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. 8409/1850—52. Lloyd Kalender: Józsefváros, Stáció utca 32.

c) 1870-ben alcéhmesternek választották. = BFL Pesti lt. Tan. II. 96/1870. Adressen Kalender 1871: Belváros, Mészáros utca 11.

22. *Glusch Krisztián*, legény. Józsefváros, Zerge utca 999/15. Mai helye: VIII. Makarenko u. 12. Egyéb adat nincs.

23. *Gstaltmayer József*, mester. Belváros, Szénégető utca 489/— Háztulajdonos. Mai helye: V. Károlyi M. u. 12.— Reáltanoda u. 13.

a) Pesten született, az 1830-as években lett mester, 1837-ben kapott polgárjogot. 1843—1847 közt alcéhmester volt. = Pest polgárai 125.

Blaskovits . . . 1840: Belváros, Szénégető utca

Blaskovits . . . 1848: Belváros, Szénégető utca 484.

b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Szénégető utca 1.

c) Adressen Kalender 1871: —

24. *Henszler Károly*, iparos. Belváros, Űri utca 454/4. Mai helye: V. Petőfi S. u. 5.

a) Pesten született, az 1830-as években lett mester, 1837-ben kapta meg a polgárjogot. Apja, Henszler Ignác, szintén pesti könyvkötő volt. = Pest polgárai 128.

Blaskovits . . . 1840: Belváros, Űri utca

Blaskovits . . . 1848: Belváros, Űri utca 456.

b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Űri utca 4.

c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Hatvani utca 10.

25. *Hoffmann János*, mester. Belváros, Kalap utca 143/7. Mai helye: V. Irányi J. u. 9.

a) 1844-ben kért mesterjogot, amit azonban a céh késlekedése miatt csak 1847-ben kapott meg. = BFL Pesti lt. Rel. a. n. 14394. Polgárjogot nem szerzett.

Blaskovits . . . 1848: —

b) Lloyd Kalender: Belváros, Kalap utca 7.

c) Adressen Kalender 1871: —

26. *Holtmann Antal*, mester. Belváros, Vármegye utca 596/7. Mai helye: V. Vármegye u. 9.

a) Pesten született, apja, Holtmann Bernát szintén helyi könyvkötő volt. Nála tanulta

mesterségét, 1835—1841 között vándorolt, majd újra apjánál dolgozott. 1846-ban vették fel mesternek. = BFL Rel. a. n. 14405. Polgárjogot nem szerzett.

Blaskovits . . . 1848: Belváros, Kígyó utca 421.

b) Llyod Kalender: Belváros, Vármegye utca 6. (1859)

c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Vármegye utca 6.

27. *Holtmann Vilmos*, mester. Belváros, Kígyó utca 421/5. Mai helye: V. Felszabadulás tér 4.

a) Pesten született, szintén Holtmann Bernát fia. 1841-ben kapta meg vándorkönyvét, 1846-ig vándorolt. Többek között Grazban, Münchenben, Salzburgban, Ausburgban, Stuttgartban járt. = BFL Pesti lt. Tan. 7947/1850—52.

b) 1851-ben vették fel mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. 7947/1850—52. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Kígyó utca 5.

c) Adressen Kalender 1871: —

28. *Hornítschek András*, iparos. Belváros, Iskola utca/ 2981. Mai helye: V. Curia u. 3.

a) Pesten született, az 1830-as években lett mester, 1840-ben kapott polgárjogot. = Pest polgárai 145. Blaskovits . . . 1840: Belváros, Régiposta utca Blaskovits . . . 1848: Belváros, Régiposta utca 20.

b) —

c) —

29. *Hornleitner Antal*, iparos. Terézváros, Fűzfa utca 1/3. Mai helye: VII. Dohány u. 1. Egyéb adat nincs.

30. *Horváth Imre*, mester. Belváros, Régiposta utca —/3. Mai helye: V. Régiposta u. 4.

a) —

b) 1853-ban költözött át Pozsonyból, ahol előzőleg mester volt. = BFL Pesti lt. Tan. 5813/1853. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Zsibárus utca 2.

c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Vármegye utca 4.

31. *Kaffesieder Salamon*, iparos. Terézváros, Három dob utca 577/27. Mai helye: VII. Dob u. 30. Zsidó iparúzó, egyéb adat nincs.

32. *Kaffesieder Sándor*, iparos. Terézváros, Nagydiófa utca 291/3. Mai helye: VII. Nagydiófa u. 7.

a) Komáromban született, zsidó származású, 1836—1840 között tanulta ki mesterségét, azután legényként dolgozott. = BFL Pesti lt. Tan. 858/1856.

b) 1856-ban kapott a tanácstól mesterjogot, és legényekkel kezdett dolgozni. 1859-ben a céh kérésére elkészítette remekét. = BFL Pesti lt. Tan. 858/1856. Lloyd Kalender 1859:—

c) Adressen Kalender 1871: —

33. *Kammerlohr Ádám*, iparos. Belváros, Zöldfa utca 301/6. Mai helye: V. Károlyi M. u. 2—4.

a) Pesten született, 1837-ben lett polgár, 1847-ben alcéhmesternek választották. = Pest polgárai 158.

Blaskovits . . . 1840: Belváros, Kalap utca

Blaskovits . . . 1848: Belváros, Kalap utca 200.

b) —

c) —

34. *Karsch Károly*, mester. Belváros, Lakatos utca 204/1. Mai helye: V. Váci utca (megszűnt).

a) Breszlauban született, az 1830-as években lett mester, 1845-ben kapott polgárjogot. = Pest polgárai 160.

b) 1852-ben főcéhmesterré választották. = BFL Pesti lt. Tan. 12566/1850—52. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Sebestyén tér 1.

c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Sebestyén tér—Lakatos u. 1. (sarok)

Fia, Karsch Lajos 1872-ben iparjegyet váltott. = BFL Pesti lt. Tan. II. 12/1872.

35. *Klobusitzky József*, legény. Józsefváros, Öt pacsirta utca 1482/9. Mai helye: VIII. Puskin u. 18.

a) —

b) Pesten született, 7 évig dolgozott legényként, 1858-ban vették fel mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. II. 1335/1857. Lloyd Kalender 1859: —

c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Magyar utca 9. (céhen kívüli iparos)

36. *Kozgłęba Ferenc*, mester. Terézváros, Három szív utca —/13. Mai helye: VI. Dessewffy J. u. 16.

a) 1846-ban kapott mesterjogot. = BFL Pesti lt. Rel. a. n. 14755. Polgárjogot nem szerzett.

Blaskovits . . . 1848: —

b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Plébánia tér, Piaristák épülete

c) Adressen Kalender 1871: —

37. *Kotschis Ferdinánd*, legény. Belváros, Kalap utca 144/5. Mai helye: V. Irányi J. u. 7. Egyéb adat nincs.
38. *Kranz Frigyes*, mester. Ferencváros, Üllői út 820/4. Mai helye: IX. Üllői út 7.
 a) Ausztriában született, 1842–1846 között Pesten dolgozott, 1846-ban kapta meg a tanácsi mesterjogot, remeklésével kapcsolatban azonban még 1848-ban is viták voltak. = BFL Pesti lt. Int. a. n. 12433. Engedélyek 446/1848. OL C 49. Dep. Civit. 1847–36–114. 822. Polgárjogot nem szerzett. Blaskovits . . . 1848: —
 b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Úri utca 6.
 c) Adressen Kalender 1871: —
39. *Leipnik Sámuel*, iparos. Terézváros, Laudon utca 1393/3. Mai helye: VI. Káldy Gy. u. 6.
 a) —
 b) Lloyd Kalender 1859: Terézváros, Könyök utca 9.
 c) Adressen Kalender 1871: Terézváros, Kereszt utca 42 (nem céhes iparos)
40. *Mandl Jakab*, iparos. Terézváros, Három dob utca 402/17. Mai helye: VII. Dob u. 21.
 a) —
 b) Lloyd Kalender 1859: Terézváros, Két szerecsen utca 8.
 Zsidó iparúzó. 1860-ban kérte a céhet, szabadítsák fel inasát. A mesterek ezt megtagadták azzal, hogy sem őt, sem az inast nem ismerik. A tanulólevelet a városi tanács adta ki. = BFL Pesti lt. Tan. II. 219/1860.
 c) Adressen Kalender 1871: Terézváros, Szerecsen utca 8. (nem céhes iparos)
41. *Mundl Herman*, mester. Belváros, Kalap utca 142/2. Mai helye: V. Irányi J. u. 6.— Márc. 15 tér 8.—Molnár u. 2. Egyéb adat nincs.
42. *Nadler János*, mester. Belváros. Iskola utca 298/1. Mai helye: V. Curia u. 3.
 a) Már az 1840-es években mester volt, polgárjogot nem szerzett, Pesten született, apja is könyvkötő.
 Blaskovits . . . 1840: Belváros, Sebestyén utca
 Blaskovits . . . 1848: Belváros, Sebestyén tér 292.
 b) Lloyd Kalender 1859: idősebb és ifjabb Nadler János: Belváros, Kígyó utca—Sebestyén utca 2. 1856-ban Nadler Ferdinánd, pesti aranyműves fia kért könyvkötő mesterjogot. = BFL Pesti lt. Tan. II. 1121/1856.
 c) Adressen Kalender 1871: idősebb Nadler János: Belváros, Kígyó utca 7. Nadler Ferdinánd: Belváros, Lipót utca sarok—Duna utca 11.
43. *Nagy István*, legény. Terézváros, Szövetség utca 61/7. Mai helye: VII. Szövetség u. 8. Egyéb adat nincs.
44. *Nagy Károly*, legény. Józsefváros, Stáció utca 604/1. Mai helye: VIII. Baross u. 1. Egyéb adat nincs.
45. *Nuofer Jakab*, mester. Lipótváros, József tér 217/8. Mai helye: V. József A. u. 12.—Mérleg u. 11.—Perc köz 2.
 a) Würtenbergen született, 1832-ben kapta meg tanulólevelét. 4 évet vándorolt, majd 1839-ben jött Pestre. Itt megnősült, és kontárkodni kezdett. 1844-ben jelentkezett a céhbe, és a városi tanács 1845-ben vette fel mesternek. Remekét elkészítette, de a céh azt nem fogadta el. A helytartótanács elrendelte, más testülettel ellenőriztessék a munkát. Erre azonban nem volt mód, mivel Nuofer a bekötött könyveket eladta. A mesterek 8 céhgyűlésen foglalkoztak ügyével, jogtalan díjakat szedtek. A vitának 1847-ben a helytartótanács vetett véget: elrendelte a költségek visszafizetését, Nuofer azonnal alkalmazhatott legényt, és készített egy könnyű, a napi igényeknek megfelelő mestermunkát. = BFL Pesti lt. Int. a. n. 11125. OL C 49. Dep. Civit. 1845–36–154, 390, 587. 1846–36–777; 1847–36–674.
 b) Lloyd Kalender 1859: Lipótváros, Mérleg utca 6.
 c) Adressen Kalender 1871: —
 1866-ban fia, Nuofer Károly kért iparjegyet. = BFL Pesti lt. II. 9/1866.
 Adressen Kalender 1871: Lipótváros, Bálvány utca 4.
46. *Obermüller Ferenc*, iparos Belváros, Úri utca 452/1. Mai helye: V. Petőfi S. u. 2.
 a) Tirolban született, 1832-ben kezdte meg vándorlását. = BFL Pesti lt. Tan. 4689/1853.
 b) 1853-ban kapott Pesten mesterjogot. = BFL Pesti lt. Tan. 4689/1853. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Párizsi utca 1.
 c) Adressen Kalender 1859: Belváros, Zöldfa utca 36.
47. *Pokorny Antal*, iparos. Belváros, Zsibáros utca 426/2. Mai helye: V. Párizsi u. 4.
 a) Csehországban született, 18 évet vándorolt, 1845-ben a helytartótanács utasítására vették fel mesternek. = BFL Pesti lt. Int. a. n. 11235. Rel. a. n. 14750. OL C 49. Dep. Civit. 1845–36–705. Polgárjoga nem volt. Blaskovits . . . 1848: Belváros, Zsibáros utca 426.
 b) Lloyd Kalender 1859: Lipótváros, Két szerecsen utca 2.
 c) —

48. *Rabony István*, legény. Terézváros, Szövetség utca 61/7. Mai helye: VII. Szövetség u. 8.
 a) —
 b) —
 c) 1869-ben iparjegyet váltott. = BFL Pesti lt. Tan. II. 573/1869. Adressen Kalender 1871: —
49. *Reich Ferenc*, mester. Belváros, Egyetem tér 503/2. Mai helye: V. Egyetem tér 5. — Henszlmann I. u. 1.
 a) 1846-ban kapott mesterjogot. = BFL Pesti lt. Int. a. n. 12059. OL C 49. Dep. Civit. 1846—36—691. Nem lett polgár. Blaskovits . . . 1848: —
 b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Egyetem tér 2.
 c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Egyetem tér 2. Alcéhmesteri teendőket lát el.
50. *Ross Gábor*, iparos. Belváros, Országút 433/20. Mai helye: V. Múzeum krt. 11.
 a) —
 b) 1854-ben kapott mesterjogot. = BFL Pesti lt. Tan. 13062/1854. Lloyd Kalender 1859: —
 c) Adressen Kalender 1871: —
51. *Ros Gábor*, iparos. Belváros, Lövész utca 364/6. Mai helye: V. Király Pál u. 5—7.
 a) —
 b) 1855-ben kapott mesterjogot. = Pesti lt. Tan. 4015/1855. (BFL) Lloyd Kalender 1859: —
 c) Adressen Kalender 1871: —
52. *Rupp Frigyes*, mester. Belváros, Sebestyén utca 291/6. Mai helye: V. Felszabadulás tér (megszűnt)
 a) Württembergben született, az 1830-as években lett mester, 1838-ban kapta meg a polgárjogot. 1840-től 1850-ig főcéhmester volt. = Pest polgárai 265. Blaskovits . . . 1840: Belváros, Úri utca. Blaskovits . . . 1848: Belváros, Úri utca 467.
 b) —
 c) —
53. *Rupp Frigyes*, mester. Belváros, Lipót utca 213/7. Mai helye: V. Váci utca 42.
 a) —
 b) idősebb Rupp Frigyes fia, Pesten született, 1851-ben vették fel a mesterek közé. = BFL Pesti lt. Tan. 7936/1850—52. OL D 104. Distr. Reg. 1851—12—739. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Ferencsek tere 2.
 c) Adressen Kalender 1871: —
 Özvegye, Rupp Anna 1866-ban váltott iparjegyet. = BFL Pesti lt. Tan. II. 736/1866. Adressen Kalender 1871: Belváros, Duna utca 8.
54. *Schatz Károly*, legény. Terézváros, Két szecsen utca 1191/37. Mai helye: VI. Paulay Ede u. 43. Egyéb adat nincs.
55. *Streibig Ferenc*, legény. Terézváros, Nagymező utca 1108/12. Mai helye: VI. Nagymező u. 11.
 a) —
 b) 1853-ban jelentkezett mesternek, és 1856-ban kapta meg a jogot. = BFL Pesti lt. Misc. 1853. ápr. 13. Tan. 18324/1854, 2668/1855, 2917/1856. Lloyd Kalender 1859: Terézváros, Király utca 36.
 c) Adressen Kalender 1871: Terézváros, Király utca 41.
56. *Szabó József*, mester. Belváros, Úri utca 452/1. Mai helye: V. Felszabadulás tér 5. — Petőfi S. u. 2.
 a) Kaposvárott született, az 1830-as években jött Pestre, 1839-ben kapott polgárjogot. = Pest polgárai 307. Blaskovits . . . 1840: Belváros, Párizsi utca. Blaskovits . . . 1848: Belváros, Párizsi utca
 b) —
 c) —
57. *Szabó József*, legény. Ferencváros, Tehén utca 180/2. Mai helye: IX. Kinizsi u. 23. Egyéb adat nincs.
58. *Székely Mihály*, mester. Belváros, Hajó utca 660/7. Mai helye: V. Fehérhajó u. 12—14.
 a) Már 1840-ben is mester volt, polgárjogot nem szerzett. Blaskovits . . . 1840: Belváros, Hajó utca 660. Hajó utca. Blaskovits . . . 1848: Belváros,
 b) Lloyd Kalender 1859: Belváros, Hajó utca 7.
 c) Adressen Kalender 1871: Józsefváros, Zerge utca 12. (a mester fia)
59. *Veszel Móric*, iparos. Belváros, Lipót utca 182/84. Mai helye: V. Váci utca 71.
 a) —
 b) Temesvárott született, 1853-ban vették fel a pesti céhbe. = BFL Pesti lt. Tan. 8860/1853. Lloyd Kalender 1859: Belváros, Zöldfa utca 2.
 c) Adressen Kalender 1871: Belváros, Zöldfa utca 4. A céh rendmesteri teendőit látja el.

60. *Wetsche Mózes*, iparos. Belváros, Kötő utca —/7. Mai helye: V. Márc. 15 tér (megszűnt)

a) —

b) Zsidó kézműves. 1859-ben fel akarta szabadítani inasát. A városi tanács és a céh elutasította kérését, mert nem volt joga inast tartani. E döntést hagyta jóvá a budai helytartósági osztály is. = OL D 122. Ht. o. IX. B. 10285/1859. Lloyd Kalender 1859: —

c) Adressen Kalender 1871: —

Az 1855-ös összeírásban nem szereplő könyvkötők:

61. *Böszel János*, mester.

a) Bécsben született, ott tanulta mesterségét, és megkapta a polgárjogot is. 1844-ben költözött Pestre. = BFL Pesti lt. Tan. 11521/1850—52.

b) 1852-ben vették fel pesti mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. 11521/1850—52. Lloyd Kalender 1859: lakás: Terézváros, Váci út 9. bolt: Belváros, Sütő utca 3.

c) Adressen Kalender 1871: Terézváros, Váci út 58.

62. *Vörös Károly*, mester.

a) 1845-ig győri könyvkötő volt, és a pesti céh filiális mesterként dolgozott. 1845-ben Pestre jött, és átvette egy özvegy jogát. A céh hozzájárult ahhoz, hogy az özvegynél legényként dolgozzék, de nem engedélyezte az átköltözést. = BFL Pesti lt. Int. a. n. 11418. OL C 49. Dep. Civit. 1845—36—681.

b) 1851-ben vették fel mesternek. = BFL Pesti lt. Tan. 5458/1850—52. Lloyd Kalender 1859: Ferencváros, Templomépület

c) Adressen Kalender 1871: Ferencváros, Templomépület (Bizonyára azért maradt ki az összeírásból, mert a templomban és nem önálló lakásban élt.)

A felsoroltakból kiténik, hogy a könyvkötő mesterek legszívesebben a gazdag Bel- és Lipótvárosban telepedtek le, bár nem törekedtek arra, hogy ott ingatlant is szerezzenek. Több esetben is megfigyelhető, hogy egy-egy mester, működése kezdetén a külvárosban nyitott szerényebb boltot, majd a következő évtizedben beköltözött a gazdagabb negyedekbe.

Az összeírt könyvkötők esetében — a polgári forradalom előtt — a mesterjog megszerzése körül épp annyi huzavonával találkozunk, mint a többi céheknél, különösen ha nem helyi születésű supplikáns akart mester lenni. Az új céhtagok zöme pesti illetőségű volt, a betelepődők is igyekeztek mielőbb dinasztiaát alapítani, hogy hasonló módon tiltakozzanak az utánuk jövők felvétele ellen. Ha több generáció űzte a könyvkötő mesterséget, ez a szaktudás és a technológiák átadását is elősegítette, ugyanakkor bizonyos konzervativizmust is eredményezett.

A mesterek rendkívül képzettek voltak. Az adatokból úgy tűnik, hogy legényidejük alatt jártak külföldön, az örökös tartományokat és a német területeket keresték fel legszívesebben. Az 1850-es években az újak felvételével kapcsolatban kevesebb probléma adódott. A céh és a városi tanács a legtöbb ügyet saját hatáskörben elintézte, így csak néhányan kerestek orvoslást a felettes hatóságnál. Ugyanakkor maguk a supplikánsok is igyekeztek legalizálni helyzetüket, és kontárokkal a 19. század közepén ritkán találkoztunk. Az özvegyek jogát a műhelyüket vezető legények vagy fiaik átvették, és alacsony volt a segítők száma is. A kisebb műhelyeket a mesterek egyedül is vezetni tudták, főként abban az esetben, ha könyvkereskudással is foglalkoztak.

Az 1855-ben Pesten élő, már letelepedett legények közül összesen négyet találunk a későbbi mesterek között, a többi nem tett kísérletet arra, hogy önállósuljon. A nagyszámú iparjegyes a városba újonnan betelepülőkből vagy a mesterek fiaiból került ki.

A céhbe felvett mesterek, évtizedek óta megerősödött műhelyeikkel kézben tartották a város könyvkötészetét, és bizonyos fokig könyvforgalmát is, a stabilitás jó és rossz következményeivel együtt. A boltjaikban eladott könyvekkel közvetítették a kultúrát a város gazdag, belvárosi rétegéhez, de nem is próbálták a külvárosban piacokat szerezni. Nemcsak vevőkörükben, munkamódszereikben, hanem a közvetített művek összetételében is hosszán őrizték a feudális örökséget, elzárkózva az új áramlatoktól, és évszázadokkal korábban kialakult „funkciókat” (fő- és alcéhmester, rendmester) vállalva az egyre lazábbá váló céhekben, példájukkal társaikat is befolyásolták.

A Fővárosi Lapok és Budavár visszafoglalásának kétszáz éves évfordulója. Az 1864–1903-ig megjelenő *Fővárosi Lapok*at sajtótörténetünk mai napig egyetlen szépirodalmi napilapjaként tarthatjuk számon. Alapítója Tóth Kálmán a költő, 1864-ben tudatosan száműzte a lap hasábjairól a politikát. Barátja és munkatársa, a lap vonalát még erősebben meghatározó Vadnay Károly, ki a későbbiekben az újság főszerkesztője is lett, a politikától mentes újságírás eszméjét a kiegyezést követően is, egészen 1893-ban történt visszavonulásáig magáévá tette. Mindkettőjük célkitűzései közt első helyen a nemzeti irodalom és kultúra szolgálata állott. S miként a lap előzménye, szellemi elődje, az 1849-ben indított *Hölgyfutár* az abszolutizmus és önkényuralom időszakában sajtós szerepet töltött be az irodalmi közélet feltámasztásában — a *Fővárosi Lapok* a dualizmus első periódusában szintén hűen tükrözta a nemzeti kultúra felfelé ívelő szakaszának eseményseit. A *Fővárosi Lapok* a mintegy 25 évig tartó Vadnay-korszakban, 1867–1893-ig szinte párhuzamosan gyarapodott a századvég egyre pezsgőbb kulturális életének mozzanataival. Az indulás éveiben mindössze négyoldalas újság a nyolcvanas években már 16 oldalon jelent meg, vasárnaponként további kétlapos melléklettel, s a címlap első helyén álló verstől az utolsó rövidhírig minden mondat része volt annak a programnak, melyet az egységes, míves szépirodalmi stílus jellemzett, s a színvonalat a főszerkesztő mellett a szerzők közt olyan nevek biztosították, mint Arany János, Tompa Mihály, Mikszáth Kálmán stb. (A század utolsó évtizedében a lap terjedelme tovább növekedett ugyan, de a cikkei közt megjelenő politikai írások, melyek a többszöri szerkesztő változásoknak is következményei voltak, élesen megváltoztatták arculatát.) A Fővárosi Lapok műfaji újítása volt a tárcsa, s a szorosan vett szépirodalmi — közéleti tárcák mellett e rovataiban is — az „Akadémiai levelek”-ben, „Kisfaludy Társaság”, „Országgyűlési tudósítások”-ban —, de a legapróbb napihírekben is naprakészen tájékoztatta olvasóit az akadémia, a tudós társaságok, az egyetem és különös előszeretettel a nemzeti múzeum eseményeiről.¹ S az a tény, hogy egy napilap összterjedelmének mintegy felét minden esetben elfoglalták a nemzeti kultúra olykor szenzációs eseményei (mint például a Korvinák felkutatása és visszaszerzése), olykor csak statisztikai adatai (a *Fővárosi Lapok* havonta közölte a Nemzeti Múzeum egyes tárainak látogatói számát) — ez a múlt század harmadik harmadának e téren megnyilvánuló páratlan fellendülésével magyarázható. Ekkor kezd kialakulni az a magyar történetírói iskola, mely a század eleji nemzeti romantikát felváltó pozitívizmus friss, nyugati, elsősorban angol és francia áramlatait is érezve, rádöbben a magyar történeti kutatások és történetírás fehér foltjaira.² Az 1882. évi budapesti országos könyvkiállítás kellően reprezentálta a könyvtörténet és a nemzeti könyvtárügy fényes eredményeit, melyeket az utóbbi években ért el, s egyben a további gyarapodásra is sarkallta. Természetesen nagy szerepet játszott ebben a sajtó közvetítésével a közönség aktív pártolása is. Az olvasók tájékoztatást kaptak a rendezés előkészületeiről éppúgy, mint a kiállításra felkutatandó kincsekkel kapcsolatos kérésekről. A közönségsiker — mind az országon belül, mind határain túl — bebizonyította, hogy a nagyszabású kiállítás meghozta a kívánt eredményt, s ebből a *Fővárosi Lapok* is bőven kivette részét. Nem meglepő tehát, hogy egy évvel később, mikor a történelmi társulat ülésén felvetődik egy nevezetes évforduló, Budavár visszafoglalásának kétszáz éves jubileumának méltó megünneplése, a tervről ismét a sajtó útján tájékoztatják a közönséget. A *Fővárosi Lapok* a történelmi társulat 1883. évi áprilisi üléséről így számol be olvasóinak:

¹ Az OSZK Évkönyv 1985. évi kötetében jelenleg megjelenés előtt áll az *A Fővárosi Lapok a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtáráról* c. hosszabb tanulmány, amely a *Fővárosi Lapok* történetét e közleménynél teljesebben tárgyalja.

² R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitívista történetészlelet a magyar történetírásban II.* Bp. 1973. 217.

„A történelmi társulatnak tegnap igen látogatott ülése volt. Pulszky Ferenc elnökölt s az első értekezés Bánó József volt, ki nagy figyelemmel és tetszéssel kísért előadást tartott annak érdekében, hogy egy magyar nemzeti történet megírására jutalmat tűzessék ki. A magyar államnak, királyoknak, alkotmányának története meg van írva, de a magyar nemzetnek, a magyar fajnak, mint élő organizmusnak története nincs megírva. Az értekezés végig pillantva ezer éves történetünkön, kiemelte annak nevezetes mozzanatait s rámutatott arra, hogy e helyen, hol az előtt egyetlenegy nemzet sem tudott államot alkotni; a magyar állam ezer év óta fennáll; sokszor látszott megsemmisülni s mindig újra föltámadt. A nemzeti élet e fázisainak vizsgálatát, a tényezők kikutatását tartaná a nemzeti történelem feladatának. A gyűlés zajos tetszéssel fogadta az előadást és indítványt s Hunfalvy Pál elnöklete alatt tíztagú bizottságot küldött ki véleményes jelentés beterjesztése végett . . . Végül Thaly Kálmán tett indítványt hogy valamint Bécs megünnepli a török ostrom alól való felszabadulásának kétszázados évfordulóját, úgy három év múlva mi is ünnepeljük meg Budavára visszafoglalásának kétszázados emlékünnepét. Buda bevételénél Európa minden népe szerepelt ugyan, de a magyar első sorban; Bercsényi Miklós, Fiáth János, Petneházy voltak az első hősök. Thaly óhajtaná tehát, ha ez eseményt három év múlva a nemzet és a főváros méltón megünnepelné megünneplés iratásával, történeti kiállítás rendezésével; indítványozza tehát, szólítsák fel erre idejekorán a fővárost. A gyűlés elfogadta az indítványt s tüzetesebb kidolgozására bizottságot választott.”³

A budavári évforduló megünneplése egyszersmind része is a közelgő millenniumra való felkészülésnek, s az elhatározásokat hamarosan tettek is követik, mint arról a történelmi társulat ülést követően alig egy hét múlva így tudósít a *Fővárosi Lapok*, 1883. április 12-én:

„Budavár visszafoglalásának megünneplésére, mint olvasóink emlékezni fognak, a történelmi társulat múlt heti ülésén Thaly Kálmán indítványt tett. A társulat bizottságot küldött ki a részletes javaslat előterjesztésére s a bizottság már meg is állapította az emlékirat szövegét. A felirat a főváros közönségéhez fogják intézni. A visszafoglalás megünneplése fontos, hisz kisebb városok is tartottak már hasonló ünnepélyeket és nem nemzeti hívság, vagy elbizakodottság sugallja az ünneplést, Uralkodónk egyik őse volt akkor a fővezér s a főváros új életének az a kiinduló pontja. A visszafoglalásban résztvevő népek aligha fognak elmaradni őseik dicsőségének ünnepeltetésétől . . .”⁴

A *Fővárosi Lapok* előzetes híradásait követően, tíz nap múlva a választott bizottság elnöke, Ipolyi Arnold püspök, a sajtó útján bocsátja közre felhívását:

„Budavár visszafoglalása kétszázados évfordulójának megünneplése ügyében a történelmi társulat átiratot intézett Budapest fővárosa közönségéhez. Az átirat, melyet Ipolyi Arnold püspök mint elnök és Szilágyi Sándor mint titkár írtak alá, előre bocsátja, hogy újabb időben általános szokás egyes dicső tettek megünneplése, Magyarországra és fővárosunkra nézve pedig örökre emlékezetes Budavárának 1686. szept. 2-án a töröktől való visszafoglalása, mert ez által nyert az addig három részre szakadt ország ismét egy központot, s a magyar vitézség ekkor nyert örök nevet. A történelmi társulat indítványozza tehát, hogy a főváros ünnepelje meg e nap kétszázados évfordulóját. A társulat óhajtaná, hogy véli egy a visszafoglalás történetét részletesen tárgyaló monográfia megírását, egy ama korbéli nyomtatványokból, fegyverekből, érmékből sat. szervezendő kiállítás rendezését s a várfallal helyén emléktábla elhelyezését. Részletes program természetesen csak akkor lesz megállapítható, ha a főváros az eszmét elfogadja.”⁵

A magyar közönség élénk figyelemmel kísérheti a bécsi eseményeket is, melyek a császárváros 1683-ban történt felszabadulására emlékeznek. A magyarok aktív részvételét bizonyítja, hogy „A történelmi kiállításra, melyet Bécs városa a török ostrom alól felszabadulás emlékére rendez, Magyarországból is több érdekes tárgy van bejelentve . . .”⁶ A *Fővárosi Lapok* folyamatosan beszámol az „Ausztriai hírek” rovatában minden apróbb

³ *Fővárosi Lapok* 1883. 513.

⁴ F. L. 1883. 544.

⁵ F. L. 1883. 602.

⁶ F. L. 1883. 711.

érdekességről, így a bécsi ostrom emlékérméről, melyeknek latin felirata: „Urbs pro orbe 1683.”, de leírást ad a kiállításra kerülő nagyvezíri sátorról is, mely hadizsákmányból először az udvari társaság kiránduló kelleke lett, majd így jócskán megkopva kerül a szeptemberi kiállításra.⁸

A bécsi kiállítás megnyitására hosszabb cikk számol be szeptember 7-én, Hóke Lajos tollából.⁹ Ezen a napon tudatja a Fővárosi Lapok azt is, hogy „Mailáth Béla múzeumi könyvtárór tegnap Bécsbe utazott, hogy az ott ma megnyíló történelmi kiállítást tanulmányozza s tapasztalatait majd érvényesíthesse ama kiállításnál, mely Budavár visszafoglalásának kétszázados évfordulója alkalmából 1886-ban Budapesten fog rendeztetni.”¹⁰ Másnap következik a kiállítás részletes ismertetése, melyben sok érdekes tárgy leírását kapja az olvasó, elsők között a Budavár bevételét ábrázoló, nagy gobeline-szőnyeget.¹¹ Az 1884. évben a budavári emlékünnepek előkészületei csendben folynak, a *Fővárosi Lapok* az Országos Hírlapkönyvtár felállításával foglalkozó híreket közli gyakrabban. Apróbb hírekben tudatja a nagy Iparkiállítás eseményeit, s többször visszatér a régészeti társulat kongresszusi terveire. 1885. nyaratól kerülnek ismét az érdeklődés középpontjába a budavári emlékünnepek előkészületei, melyek első eseményeként „Ipoly Arnold megnyitó beszéde után Pulszky Ferenc vállalta el a társaság vezetését. A nemzeti múzeum könyvtárába vitte őket, hol érdeklődéssel nézegették a kézirat kiállítást. Magyarozatokkal Csontosy János és Fejérpataky László szolgáltak.”¹² A kongresszus második napján került sor Pulszky Ferenc és Fejérpataky László előadására, melyben a történelmi kutatás és a könyvtárak szerepének fontosságát hangsúlyozták. Továbbá levéltári statisztikák és a segédtudományok repertóriumának kiadását szorgalmazták, valamint felvették a „külföldi hungarikák lajstromának készítését is”.¹³ A komoly témák mellett a *Fővárosi Lapok* nem mulasztja el a kevésbé komolyakat sem; sajátos, ám rendkívül figyelmes múzeumi intézkedésről ad hírt: „A múzeumot tömegesen látogatják a kiállításra jövő vendégek. Szabad lévén a bemenet, a termek mindig tele vannak. Ellenben az állatkertbe annyian sem járnak, mint más években, midőn nincs itt annyi idegen. Ezért a múzeum igazgatósága a lépcsőknél kis táblákat függesztett ki e felirattal »Az állatkertet a közönség figyelmébe ajánljuk!«”¹⁴ 1885 augusztusában már a nagy budavári ünnepségek pontos dátumát is tudatják a közönséggel: „Budavár visszafoglalásának kétszázados évfordulóján 1886. aug. 29-én rendezendő országos ünnepély előkészületei serényen folynak.”¹⁵ További híradások részletezik, hogy korabeli nyomtatványok, okmányok és metszetek kerülnek bemutatásra.¹⁶ Az év novemberében a sajtó ismét kérést közvetít: „... a rendezők kéréssel fordulnak mindazokhoz kiknek a kiállítás keretébe vágó tárgyaik vannak engedjék át a kiállítás részére azokat. A tárgyakkal való részvételt dec. 15-ig kell bejelenteni Majláth Bélánál a nemzeti múzeum könyvtárórénél.”¹⁷ A felhívás ez esetben sem marad eredmény nélkül, a buzgó anyaggyűjtésben a Nemzeti Múzeum könyvtára jár az élen: „Budavár visszafoglalásának emlékünnepeire serényen folynak a munkálatok... Mikor a múzeumi könyvtár arcképmetszeteit a történelmi képtár számára átadták, Mailáth könyvtárór a kiállításra való tekintetből az egykorúakat visszatartotta. Jelenleg az akadémia, egyetem és a múzeum könyvtárában állítják össze az

⁷ F. L. 1883. 1133.

⁸ F. L. 1883. 1307.

⁹ HÓKE Lajos: *Bécs ünnepe alkalmából.* = F. L. 1883. 1361.

¹⁰ F. L. 1883. 1362.

¹¹ F. L. 1883. 1370.

¹² F. L. 1885. 1006.

¹³ F. L. 1885. 1011.

¹⁴ F. L. 1885. 1061.

¹⁵ F. L. 1885. 1273.

¹⁶ F. L. 1885. 1376.

¹⁷ F. L. 1885. 1910.

ide vonatkozó nyomtatványok és metszetek gyűjteményét.”¹⁸ Ausztriából is igen érdekes és értékes tárgyakat ígérnek: „A történelmi kiállításra, melyet Budavár visszavétele emlékére rendeznek, Salzburg városa, mint a fővárost értesíté, két tárgyat küld. Az egyik az ostromra vonatkozó képirat, a másik pedig az 1686-diki ostromot leíró, Bécsben kiadott egyidejű nyomtatvány . . . sőt a királyi házban is melegen felkarolták az ügyet . . . a király főudvarmestere és főkamaraása értesíték a kiállítás rendezőjét Majláth Béla múzeumi könyvtárort, hogy ő felsége elrendelte a bécsi burban lévő négy darab, nagy értékű, s Budavár visszavételét ábrázoló gobeline-szönyegek átengedését.”¹⁹ — valamint egy héttel később a királyi család hitbizományi könyvtárának igazgatója 43 nagy értékű rézmetszetet jelent be Majláth Bélánál.²⁰ A Nemzeti Múzeum könyvtárának öre félévi szabadságot kapott, hogy könyvtári teendői helyett, minden idejét a kiállítás rendezésének szentelhesse. A munkálatok valóban sok fáradsággal jártak, Majláth Béla személyesen utazott az ország több városába, falvakba, elment Erdélybe és Pürgbirbe a Fürstenberg-levéltárba kutatni, hogy összegyűjtse a Budavár történetére vonatkozó emlékeket. 1886 júliusában úgy tűnik: „. . . A kiállítás rendezésében Majláth Béla már nem annyira a tudományos szempontokat . . . vette irányelvül, hanem főként a változatos, tetszetős elrendezést, hogy annak megtekintésében . . . a nagyközönség is élvezetet találjon . . .”²¹ A cikkíró rámutat, hogy ez a szempont más külföldi kiállításoknál is elsődleges. Augusztusban megnyílik a kiállítás és a mintegy 470 lapnyi vastag kalauz a nyitás napján a közönség rendelkezésére áll. A *Fővárosi Lapok* augusztus 12-én közli Majláth Béla írását, mely lényegében tárca a kalauz előszavából.²² Szeptember elsején a *Fővárosi Lapok* tudósítója is jelen van természetesen a király látogatásánál, mikor Majláth Béla ismerteti a tárlatot, és átadja a díszkötésű katalógust.

A történelmi kiállítás elérte célját: „A történelmi kiállítás végjelentésén a bizottság jegyzője: Szabó Károly serényen dolgozik . . . A kiállításnak úgy erkölcsi mint anyagi eredménye teljesen kielégítő . . . közel 50 000 ember nézte meg a kiállítást, ez első sorban az érdekes és tetszetős rendezésnek köszönhető, ami Majláth Béla rendező-igazgató érdeme . . . A kiállítás tárgyainak csomagolása most folyik Horváth Ignác kiállítási titkár vezetése mellett . . . Majláth Béla december 1-én ismét elfoglalja a nemzeti múzeumban könyvtárhoi állását, melytől a közoktatási miniszter a főváros kérelmére felmentette.”²³

E közleménnyel zárja 1886. november 10-én a *Fővárosi Lapok* azt a sorozatot, melyben közönségét a budavári emlékünnepekről tudósította, de a továbbiakat is rendre tájékoztat a millenniumi készülődésről, valamint a történésekkel és a történetírással kapcsolatos minden érdekes hírről.

SZÖNYI ÉVA

Adalékok Cserépfalvi Imre kiadói tevékenységéhez. A XX. század második negyedének kiadástörténete szinte teljesen feldolgozatlan. Hiányoznak — néhány kivételtől eltekintve — ezen időszak átfogó kiadási helyzetét, vagy akár az egyes kiadók termését elemző munkák.

Ez érvényes a Cserépfalvi kiadóvállalatra is. Alig jelent meg róla értékelő tanulmány:

¹⁸ F. L. 1885. 1923.

¹⁹ F. L. 1886. 5., 366.

²⁰ F. L. 1886. 424.

²¹ F. L. 1886. 1389.

²² MAJLÁTH Béla: *A történelmi kiállítás.* = F. L. 1886. 1616—1617.

²³ F. L. 1886. 2271.

csak Sonnevend Péternek egy összegzése¹ és egy egyetemi szakdolgozat² — bár Varga Sándor 1974-ben kettőt említ.³ Inkább visszaemlékezéseket, Cserépfalvi Imrével készített interjúkat találunk.⁴ A Gondolat Kiadónál 1982-ben megjelent *Egy könyvkiadó feljegyzései*⁵ sem elméleti összefoglalás, hanem a szerző egész életét betöltő mesterségének, a könyvkiadás és -terjesztés tapasztalatainak rögzítése.

85. születésnapja alkalmával talán úgy tiszteleghetünk legjobban a kiadó merész vállalkozásai előtt, ha számba vesszük eddigi kutatási eredményeinket — e tanulmány terjedelmi korlátainak figyelembevételével.⁶

Kiadóvállalatát Cserépfalvi Imre az 1928-ban megnyitott francia könyvkereskedés melléküzletként hozta létre. Igazi könyvkiadói tevékenysége 1934-ben kezdődött meg.⁷ Ugyanakkor csak 1936-ban jegyezték be nevét; június 2-án Anonymus Kft.-ként, július 11-én pedig már Cserépfalvi Könyvkiadói és Könyvkereskedelmi Kft.-ként.⁸

A Cserépfalvi Kft.-t a megjelentetett művek száma alapján kis-közepes kiadónak lehet tekinteni. A szakirodalom 250—300 kötetre becsüli kiadványait. Vizsgálódásaink során nyert könyvészeti adatok alapján ez a szám kb. 360 könyvre és kb. 60 zenei kiadványra módosult, azaz összesen 420-ra;⁹ csupán az 1931—1944-ig terjedő időszakban kiadott kb. 250 könyvet. Az eddig közzétett legteljesebb jegyzék — Cserépfalvi Imre *Egy könyvkiadó feljegyzéseiben*, a Sonnevend Péter és Lengyel Beatrix által összeállított kiadványjegyzék — is csak 327-et regisztrál: közel 100-zal kevesebbet, mint amennyit nekünk sikerült felderítenünk.

Az első három évben csak átlag 3 mű hirdette az új kiadó létrejöttét. Igazi arculatával 1936-ban mutatkozott be, amikor már 20-on felül volt a kiadott művek száma; hasonlóan az 1937-es évhez. A csúcsot 1938-ban érte el, a közel 40-féle kötetel. 1939-ben visszaesés

¹ SONNEVEND Péter: *Fejezetek a Cserépfalvi Könyvkiadó Vállalat (1934—1949) történetéhez* = Magyar Könyvszemle, 84. évf. 1968. 4. sz. 321—333.

² GERESITS Gizella: *A Cserépfalvi Könyvkiadó* (Szakdolgozat. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Könyvtartudományi Tanszék) Bp. 1965. 41.

³ VARGA Sándor: *Beszélgések a könyvszakma őregeivel. Cserépfalvi Imre. 1. rész.* = A Könyv, 9. évf. 1974. 2. sz. 37.

⁴ Különösen Cserépfalvi Imre születésének 80., illetve 85. évfordulója megünneplése kapcsán foglalkoztak többen a kiadóval — legalábbis ezt igazolják az ekkor készített dokumentumfilmek, valamint rádió-, televízió-, sajtóinterjúk.

⁵ CSERÉPFALVI Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Bp. 1982, Gondolat, 483, [1]

⁶ Jelen tanulmány a szerző bölcsészdoktori dolgozatának összegzése. A terjedelmi korlátok miatt itt nem térünk ki az egyes kiadványok elemzésére — Sonnevend Péter i. m.-ben úgy is kiemeli a legjelentősebbeket —, ugyanúgy a sajtóperek részletes ismertetésére sem. (Ezen utóbbira azért nem, mert megjelenés alatt van a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményében.) Csupán a kiadáspolitikai általános jellemzőiről szólnunk. Azokról részletesebben, ami hiányos vagy ellentmondó a szakirodalomban. Az élő és élettelen „dokumentumok” összegyűjtésével-bemutatásával csupán csak adalékot tudunk szolgáltatni a további kutatásokhoz. Megoldatlan maradt a Cserépfalvi-kiadványok példányszámának meghatározása — erről általában csak a perbefogott művek esetén van adatunk. További eligazítást a nyomdai Compass-okból nyerhetnénk. Az eladott példányszámok felderítése pedig csaknem lehetetlen.

⁷ Bár a könyvészetben és a kritikákban 1931, 1932, 1933-as kiadási dátummal rendelkező művekkel is találkozunk, de elismert kiadói működése valójában a francia művek fordításával indul be. A tanulmányok, a visszaemlékezések is gondoljuk, ezért teszik 1934-re az indulást.

⁸ Cégbejegyzés. = *Központi Értesítő*, 1936. 35—41. sz.

⁹ Pontos adatokat azért nem merünk leírni, mert egyáltalán nem biztos, hogy teljes kiadványlistát sikerült összeállítanunk. Másrészt azért sem, mert a kiadási év gyakori hiánya következtében a Magyar Könyvészet, az Országos Széchényi Könyvtár Retrospektív Osztálya Bibliográfiai által meghatározott, vagy a kritikákban feltüntetett évszámot fogadtuk el, melyekben egy-egy év elcsúszás könnyen előfordulhat.

tapasztalható: a háborús készülődés feszült légkörét a mindössze kb. 15 nyilvánosságra bocsátott mű jelzi. Az ezt követő négy évben — 1940—1944-ig — a kiadványok száma 30 fölött mozog átlagosan. Kivételt képez az 1942-es esztendő, mikor a műféleség alig haladja meg a 20-at, — ha nem vesszük figyelembe az egyes kötetek ugyanazon évben történő utányomásait. Ez érthető is, hiszen Cserépfalvit Kovács Imrével és Bálint Györggyel együtt 1942-ben angol kémkedés vádjával letartóztatták.¹⁰ A kiadvállalat névleges vezetője ekkor Csorba Tibor volt. Az 1944. év termése meglehetősen csekély; — márciustól Cserépfalvinak szigorú illegálitásba kellett vonulnia, mert rajta volt a Gestapo letartóztatások-listáján.

A felszabadulás számokban mérhető változást hoz a most már Cserépfalvi felesége nevével kiadó életében: a cég felszámolásáig kb. 110 könyv, valamint 60 kotta jött a napvilágra. Az 1945-ös év az 1936—37-sel mutat rokonságot; a 20-on felüli kiadványszámmal. A maximumot 1946-ban érte el a kiadó a több mint 30 könyvvel, illetve kb. 15 kottakiadvánnyal. Az utána következő esztendőkre a zenei munkák számának stagnálása mellett a könyvféleségek csökkenése volt a jellemző. 1949-ben már csak 10 könyv kiadását gondozta; s a kiadó megszüntetése után, 1950-ben a Cserépfalvi-intézet birtokában levő szerzői jogok a Szikrához mentek át, a könyvesbolt pedig a Horizonté lett.

A Cserépfalvi-kiadványok tartalmi megoszlásának elemzésekor a következő nagy csoportokat vizsgáljuk: szépirodalom — ezen belül kiemelve a versesköteteket;¹¹ általános kultúrtörténet; társadalomtudomány (ide sorolva a történelmi témájúakat is); természet- és alkalmazott tudomány (a földrajzi útleírások és a szakácskönyvek is itt vannak számba véve); művészetek; irodalom- és nyelvtudomány.

A kiadó szakácskönyvekkel indít, majd a néhány Magyarországot, illetve a magyar művészetet bemutató kiadvány után társadalomtudományi művei válnak dominánssá. Az 1936—1945 közötti könyvtermés közel egynegyedét a jelen eseményeire érzékenyen reagáló munkák teszik ki. A sort a *Húsz riport bemutatja a világot* nyitja meg 1936-ban, mely a kor két legvitatottabb jelenségével foglalkozik a gyarmatokkal és a Szovjetunióval. Milyen a magyar valóság? Erről kíméletlen őszinteséggel beszél a kiadó 1937-ben indított sorozata — a *Szolgálat és Írás Munkatársaság könyvei* —, mely a fiatal falukutató szociográfusok munkáit tartalmazza (Szabó Zoltán: *A tardi helyzet és Cifra nyomorúság*, Kovács Imre: *Néma forradalom és Kivándorlás, Tiborc* — Kálmán Kata szociófotói). Hasonló időszakot ölel fel a *Válság és új élet* című sorozat is. Ekkor még a háborús készülődés nem foglalkoztatta oly nagy erővel az embereket; az viszont annál jobban, hogy mi lehet a magyar élet perspektívája, milyen út vezethet ki a válságból.¹² Az első sorozattag — a külföldön és Magyarországon egyaránt vitákat kiváltó — Gide *Utazá-*

¹⁰ A hivatalos bel- és külpolitikával szembehelyezkedő, tendenciózus baloldali kiadványait honvédelmi szempontból is károsnak tartotta a honvédelmi vezérkar. Ezért jó ürügyül szolgált az az „elesített” levél, melyet Pálóczi Horváth György küldött Cserépfalvinak Isztambulból az angol titkosszolgálat útján. A levél a kiadón kívül Bálint Györgynek és Kovács Imrének volt címezve, és arról szólt, hogy indítsanak szabotázsokat a náci behatolás ellen, s lépjenek kapcsolatba az angol szövetségesek központjával. A vizsgálat eredeti célja azonban a kiadó és belső munkatársainak megsemmisítése volt. A nyomozási eljárást végül is bizonyítékok hiányában megszüntették. (FL BFü 6129/1943; BOKOR Péter Cserépfalvi Imrével készített interjúfilmjeinek forgatókönyvei. Kézirat.; HAJDU RÁFIS Gábor: *Bálint György, Cserépfalvi, Kovács Imre*. (Egy interjú folytatása.) = *Kritika*, [évf. n.] 1980. 12. sz. 7—11.; *Pálóczi Horváth György levele a magyar ellenálláshoz* = *Kritika*, [évf. n.] 1980. 12. sz. 11—12.)

¹¹ Nem tartottuk szükségesnek a szépirodalom további bontását, ugyanis 1935—1948 között évente átlag egy gyermek- és ifjúsági irodalmat adott ki; drámát csupán egyet, 1942-ben; a többi mind prózai alkotás.

¹² Talán ezért lehet, hogy a földrajzi leírások, útikönyvek száma is 1938-ban volt a legnagyobb.

som a Szovjetunióban című tanulmánya volt. Az ezt követő, külföldet bemutató művek a polgári demokrácia, az európai kultúra védőiratai lehetnének (Cs. Szabó László: *Doveri átkelés*, Kodolányi János: *Suomi, a csend országa*). A sorozat utolsó kötete viszont már a hazai viszonyokat veszi revízió alá (Matolcsy Mátyás: *Új élet a magyar földön*). A magyar helyzettel még ezen időszakban két önálló kiadvány is foglalkozott: a választási visszaélésekkel, illetve egy keresztényesített totális államképpel (Lipták László: *Egy veszedelmes nép*, Málnási Ödön: *A magyar nemzet őszinte története*).

A következő években — 1940—1941-ben — a politikai műfajokban íródott könyvek többsége a külföld eseményeiről szólnak. Az egyre súlyosbodó kiadáspolitikai környezet ellenére Cserépfalvi tovább fokozta antifasiszta kiadványainak megjelenését (*A francia sárga könyv*, 1939); az emberek élénkebb külpolitikai érdeklődését pedig két sorozat — *Kék könyvek*, *Igy látnak mi* — indításával elégítette ki, melyek a külföldi viszonyokkal és az uralkodó eszmékkel ismertették meg olvasóikat — több mint 10 kötetben.

1942—43-ban a szépirodalom veszi át a vezető szerepet. Ahogy 1934—1935-ben a próza az indulás eszköze volt, a világháborús atmoszférában viszont már a túlélésé lett. Az 1941-ben létrehozott életrajzi regénysorozattal, a *Nagy idők — nagy emberek*-kel a múltba lép vissza. A mondanivalót a bemutatott emberek — Szavojai Jenő, Robespierre, II. József, Rákóczi, Napóleon, Dosztojevszkij, Kossuth — történelmi szerepe szolgáltatja. Ekkor emelkedik meg a kultúrtörténeti munkák száma is, melyek nagyrészt Ráth-Végh István szellemes, érdekes „csemegékből” összeállított alkotásaiból tevődtek ki.

Cserépfalvi ezen években merészebben politizált nyelvtudományi műveivel. Példa erre Csorba Tibor *Uzmy sie po węgierscu* — Tanuljunk magyarul című nyelvkönyv-sorozata. Az egyre nehezebb szövegekből szerkesztett antológiák közül az első népmeséket, a második a magyar parasztságról szóló írásokat, a harmadik történelmi elbeszéléseket, a negyedik a politika nagyjainak beszédeit tartalmazza lengyel—magyar nyelven. A negyvenes évek elején az ilyen tematikájú szöveggyűjtemények összeállítása és kiadása ellenállási jellegű tevékenységnek számított.

A könyvkiadó 1945 utáni profilváltását a tankönyvek és a nagy számú zenei művek megjelentetése jelzi. Ezen kiadványok a felszabadulás utáni szakirodalmi termés kétharmadát teszik ki. A tankönyvek gimnáziumok, líceumok, gazdasági szakközépiskolák számára készültek magyar irodalomból. A zenei kiadványok egy része metodikai jellegű volt (Czövek Erna: *Zongora dbécé*, *Út a szonátához*, Veress Sándor: *Billegetőmuzsika és Hegedűiskola*, Veszprémi Lili: *Elemzés és értékelés*, Irsai Vera: *Zenei előképző*). Ezen munkák máig is érvényes zenetanítási szemléletet képviselnek és a Kodály-módszer előkészítőinek tarthatjuk őket. A zenepedagógiai művek mellett kották sorát jelentette meg a kiadó; ez emelte meg az 1945 utáni időszak művészeti kiadványainak számát.

A verseskötetek kiadása viszonylag egyenletes volt mindvégig — az 1938-as és az 1943-as évtől eltekintve; a Cserépfalvi-össztermésnek kb. 1/6 részét teszik ki. Pedig a verseskönyvek gondozásával kettős kockázatot is vállalt Cserépfalvi Imre: egyrészt erkölcsi téren — a versek rejtetten vagy nyíltan ellenzéki mondanivalója miatt. Másrészt üzleti téren — mivel első ízben jelentek meg és sikerességük esetén is csak egy-kétezer példányban fogytak el.

A kiadói termés áttekintésekor szembe ötlük az, hogy a kiadványok jelentős része sorozat keretében jelent meg. Cserépfalvi kereskedelmi és pszichológiai érzékét dicséri, hogy megtalálta az ilyen kiadási tartalomhoz legjobban megfelelő formát, a sorozatok összeállítását; s erre alapozta működését. A sorozathoz való tartozás ugyanis „márkát” ad egy könyvnek. (Ezáltal a művek egy cím alatt foglalódnak gondolati egységbe; egyik könyv erősíti, igazolja a másikat.) Üzleti szempontból is előnyösebb ez: akinek a tetszését az egyik sorozat-tag megnyerte, nagyobb valószínűséggel fog a többi megvásárlására is törekedni; ezen felül nagyobb a hirdetési lehetőség, ami csökkentheti a reklámköltségeket. Nagy népszerűségnek örvendő sorozatai:

- Szépirodalmiak: ¹³ Nagy idők nagy – emberek (1941–43, 1946), Új magyar írók (1941), Pegazus füzetek (1943–45), ¹⁴ Ember és műve (1944), A szabadság hírnökei (1945), 1×1 könyvek (1945), Századunk mesterei (1945–49), Cserépfalvi kiskönyvtár (1945–47), Cserépfalvi könyvtár (1947), Fantasztikus regénysorozat (1949);
- Szakirodalmiak: ¹⁵ Francia könyvja (1931–36), Les guides illustrés = Illustrierte Reiseführer (1933–34), Az egészség iskolája (1936), Szolgálat és Írás Munkatársaság könyvei (1936–38), Válság és új élet (1936–38), Cserépfalvi útikönyvek (1938), Kék könyvek (1940–41, 1945–46), Biblioteczka „Uzmy sie po wegierscu!” (1940–41), József Attila élete nyomában (1941), Így láttuk mi (1941), Szabadon élni (1943), József Attila dalok (1948–50), Cserépfalvi bemutatja (1948); – Vegyes: Cserépfalvi Kiadó-vállalat szép könyvei 1941.

A kiadó szellemi arculata és üzleti merészsége „kívánatos” terepet ígért a Belügyminisztérium hadgyakorlatainak. A szemlét a Budapesti Királyi Ügyészség végezte. Egy sor írói per, látványos törvényszéki tárgyalás, könyvbetiltás volt folyamatban a kiadó és szerzői ellen; a jobboldali és kormány-sajtó stratégiát csinált a reklámból.

1934–1938 között 8 esetben indítottak ellene eljárást. 1934-ben és 1935-ben az *Ez a Divat*, illetve a *Voici Madame* c. lapok bejelentésének elmulasztása miatt volt bíróság elé idézve. 1937-ben sajtó útján elkövetett izgatás vétsége okán indult meg a nyomozás és a lefoglalás Gide *Utazásom a Szovjetunióban* című munkájáért. Ezzel szinte párhuzamosan folyt Kovács Imre *A néma forradalom* című művének perlése: osztályellenes izgatás, valamint a magyar állam és magyar nemzet ellen irányuló váddal. Málnási Ödön *A magyar nemzet őszinte története* című tanulmánya „őszintesége” ellenére volt kénytelen bejárni 1937-ben a maga kálváriáját. Lipták László *Egy veszedelmes nép* című könyve rágalmozási vétség miatt került a Királyi Ügyészség elé 1938-ban.

A társadalomtudományi művek mellett két verseskötet is felhívta a királyi főügyész figyelmét. Sajtó útján elkövetett osztály elleni izgatás vétségében és a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétségben mondta ki bűnösnek 1938-ban Horváth Bélát *Utolsó jelenések* című könyvéért a Királyi Büntető Törvényszék. A másik – szintén 1938-ban – az *Anyám címére* című kötet volt, melynek szerzőjét, Kassák Lajost sajtó útján elkövetett, a fegyveres erő elleni gyűlöletre izgatással vádolták.¹⁶

A Cserépfalvi-kiadványok nemcsak tartalmilag, hanem formailag is jellegzetesek, figyelemfelhívók voltak. Érezni lehetett rajtuk a figyelmes papír-, betűtípus-, fedőlapválasztást és tipografizálást. Pápai Ernő például Cserépfalvi Imre kedvéért hozatta meg Németországból a Thiman-antiquát, melyet addig Magyarországon nem használtak; s évekig azzal a betűtípussal szedte ki a kiadó termékeit. Cserépfalvi nagyon fontosnak tartotta a szép szedéstükör kialakítását is: az átlagosnál egy-két ciceróval rövidebb sorokat szedetett, hogy a szem egy tekintetre át tudja fogni, és a sorközöket is egy ponttal ritkábbra hagyatta. (Ezeket a fogásokat még a Hachette-nél tanulta.)

A fedőlap megtervezését általában grafikusokkal végeztette el, Nemes Györggyel, Csillag Verával stb. Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című könyve eredeti jelenségnek számított formai szempontból is: a könyvkiadásban először alkalmazták benne díszítőelemként a szöttes-motívumot. A *Cifra nyomorúság* c. kötet egyik változatának pedig már a külső

¹³ Az *Apocalipsis Humana* Remenyik Zsigmond műveinek sorozata volt, melyek közül nem mindegyik Cserépfalvinál jelent meg.

¹⁴ Nem 1945-ben indították meg a sorozatot, ahogy *A magyar irodalom története írja*. (*A magyar irodalom története, 1945–1975. 1. köt.* Bp. 1981, Akad. Kiadó. 92.)

¹⁵ A Dokumentumkönyvek Sándor Pálék sorozata volt. A Goldmarc Music School Library-ről és a Népek dalai-ról pedig nem tudtuk eldönteni, hogy Cserépfalvié-e.

¹⁶ FL BFü 15361/1934; FL BFü 365/1935; FL BFü 5884/1937; FL BFü 10452/1937; FL BFü 11130/1937; FL BFü 1547/1938; FL BFü 5741/1938; FL BFü 2148/1938.

borítója is eredeti kéziszöveges volt. A gondos munka és a szerzőkkel, grafikusokkal való együttműködés következtében születtek meg a kiadóvállalat szép könyvei, és ezért tűntette ki „Az év legszebb könyve” címmel néhány kiadványát a Magyar Bibliophil Társaság.

A Társaság Kassák Lajos *Anyám* című könyvét gondos kiállításáért és a tömegkönyv esztétikus megoldásáért az 1937. esztendő négy legszebb könyve közé sorolta; 1938-ban Radnóti Miklós *Meredek út* című verseskötetét a finom ízlésű nyomdai kiállításáért; 1947-ben Palotai Boris *Anyám* című Cserépfalvi-kiadványt a gondos tipografizálásért. Egy ifjúsági könyv is bekerült az év legszebb könyvei közé 1934-ben: Tamás István *Háry János újabb kalandjai* című meséje, melyet Enyvvári Pelbárt illusztrált. Ilyés Gyula egy könyvheti dokumentumfilmben¹⁷ külön kitért Cserépfalvi Imre könyvművészeti törekvéseire. Méltányolta, hogy a tömegeknek kiadott könyvek milyen egyszerűen szép külsővel jelentek meg. Cserépfalvinak sikerült megvalósítani a tartalom és forma egységét kiadványaiban; munkái nem hivalkodóan és öncélúan szépek, hanem az a szerető gyengédség látszik rajtuk, amellyel kiadójuk elkészítette őket. Ezért voltak ezek olvasókra találó, olvasókért való könyvek.

Cserépfalvi Imre már pályája kezdetén észrevette, hogy a szakmában megfelelő sajtóvisszhang, kritikai fogadtatás nélkül alig lehet boldogulni; ezért a terjesztés segítségére fölhasználta a sajtót is.

Rendszeresen reklámozta kiadványait a szaklapokban (*Corvina*, *Diárium*, *A Könyv*, *Literatúra*), valamint az irodalmi és kritikai folyóiratokban (*Szép Szó*, *Magyar Kultúr-szemle*, *Válasz*, sőt még a *Korunk Szava* is!). A reklám mellett elég sok bírálat, ismertetés is megjelent róluk, így az irodalmi közvélemény felfigyelt rájuk és szépen fogytak.

Egy adott évben az egy könyvre jutó reklámok és kritikák számának vizsgálata számos érdekes eredménnyel szolgál.

A reklám esetében a legjobb az arány — a helyezési sorrendet követve — 1936-ban, 1935-ben és 1937-ben; az ismertetéseknél 1937-ben, 1936-ban és 1938-ban. Ez Cserépfalvi ragyogó szakmai érzékét tükrözi, mert egyáltalán nem valószínű, hogy tudatos, előzetes megrendelések alapján történt ez az egy év elcsúszás, azaz előbb a hírverés, hirdetés megtevése, majd a kiadványok tartalmi értékelése. Az sem véletlen, hogy 1936-ban volt a reklám-megjelenések sűrűsödési pontja, hiszen a kiadó tényleges, teljes erejű beindulásának szükséges velejárójaként jelentkezett. Cserépfalvi Imre kiadói tevékenységére a szociográfiai sorozat, illetve a meginduló külpolitikai művek megjelenetésének idején reagált legérzékenyebben a sajtó. Ezt mutatja az 1937-es csúcs, melynek kialakulásába még besegítettek az akkor zajló sajtóperek is.

A felszabadulás után mind a reklám, mind a kritikák számát összegezve első helyre az 1947-es, a másodikra az 1948-as esztendő került. Ez magyarázható a konszolidáltabb helyzet mellett azzal, hogy Cserépfalvi két folyóiratban is érdekelt volt: a *Nagyvilágban* és a *Corvinában*. (Mindkettőben kiemelkedően magas a kiadó termékeire vonatkozó információ.)

Az 1945 utáni soványabb helyzetre azt lehetne mentségül hozni, hogy kevesebb volt az irodalmi-kritikai folyóiratok száma, s az állandóan szereplő, értéket képviselő kritikusok is eltűntek — egy részük a széppróza művelője lett, volt aki hallgatásba burkolózott, s páran a fasizmus áldozatai lettek.

Az átlagot tekintve minden 4 könyvre kb. 5 kritika jutott, s minden 3. művet reklámozták. A kettő együttesen több mint másfélszerese a kiadott sajtótermékeknek, ami azt jelenti, hogy egy-egy műre több mint 1,5 „jelzés” jutott.

¹⁷ A magyar könyv ünnepe. (50 esztendő a könyvhét.) A Híradó- és Dokumentumfilm Stúdió filmje. Rend. Moldován Domokos.

Mindezen eredményeket e pártoktól, mecénásoktól, tőkeérdekektől független kiadó azzal tudta elérni, hogy alkotóműhely volt, ahol lelkes barátok, kiváló, bátor szerzők, szerkesztők — kommunisták, szociáldemokraták, falukutató szociográfusok, polgári liberálisok, mintegy szellemi frontot képezve¹⁸ — gondolkoztak együtt a legjobb megoldáson; vállalva akár a megjelentetés kockázatos voltát.

A Cserépfalvi Könyvkiadó szinte egyedül dolgozott olyan hosszú ideig abban a legális szervezeti keretben, amelyben legális és illegális munka ügyes ötvözésével egyensúlyt tudott teremteni a szellemi és anyagi rentabilitás között, maradandó értéket tudott nyújtani kiterjedt olvasóközönségének. Hazai és külföldi kapcsolatai, friss irodalmi szemlélete, modern reklám-felfogása, tipográfiai igényessége és nem utolsósorban vállalkozó kedve adták számára azt a lehetőséget, hogy e kis-közepes kiadó jelentős szerepet tölthetett be a magyarországi kulturális életben. Bebizonyítva ezzel azt, hogy a könyvkiadás alapja nem is annyira a példányszám, hanem a kiadói érzékenység.

TOKAJI NAGY ERZSÉBET

¹⁸ A kor alapvető, vagy annak vélt kérdéseire adott válaszok egyéni véleményekből tevődtek össze, melyet a felkészültség, a tehetség, az ambíciók és az emberi alkat el nem árulható sáncai fedeztek.

S Z E M L E

Magyar könyvészet, 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica, 1921–1944. Catalogus systematicus librorum in Hungaria editorum. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. 2. Társadalomtudományok I. Társadalom – Politika – Közgazdaságtan. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1985, Egyet. Ny. 608 l.

A két világháború közötti időszak nyolc kötetre tervezett bibliográfiájának immár a negyedik kötete fekszik előttünk. Mint tudjuk, ennek az ETO szakszámai alapján szerkesztett nagyszabású könyvészeti műnek egyes kötetei nem a szakszámok, hanem a fontosság, a használati gyakoriság rendjében követik egymást. Így jelent meg elsőnek a 8-as szakszám, tehát a nyelvészet és irodalom két kötete. Lehetséges, hogy utána a történelemnek kellett volna következnie, de ennek szakszerű feldolgozásához szükség volt az első három szakszámot felölelő I. kötetre, de még inkább a 3-as szakszám, a társadalomtudományok két kötetére. A társadalomtudományok ugyanis alapvetően ölelkeznek a történelemmel, az ETO bevezető utasításai szerint számos területen fedik is egymást, a társadalomtudományi munkák egy része idővel átkivánczik a történelmi szakba. „Idővel”, és ez az idő be is következett. Jó fél évszázados távlatlalt, tökéletesen megváltozott politikai és társadalmi viszonyok közepette elkészült a 3-as szak első kötete, az eddigi köteteknél megszokott renddel, nyomdai kiállítással, a hagyományos pontossággal és beosztással. Ismerősként veheti kézbe használója, amint hogy az első kötet megjelenése óta ismerős a szerkesztője, Komjáthy Miklósné, és említsük meg munkatársai közül a minden kötetben vele szereplő Froemel Károlyné és a tartalmi csoportosítást végző S. Lengyel Márta nevét. Ez az ETO rendjében másodikként számított kötet a következő szakterületeket öleli fel: Társadalomtudomány általában – Statistika – Politika – Közgazdaságtan. Politikai gazdaságtan.

Sokszor szoktuk hol tréfásan, hol a szakozás problémáival birkózva emlegetni,

hogy a könyveket nem az ETO kategóriáinak figyelembevételével írják. Átlapozva ezt a kötetet hozzátehetjük, hogy még kevésbé élnek az emberek az ETO kategóriái szerint, társadalmunk nem ezek alapján rendezkedik be. A biológiai lét ezernyi összefonódása a társadalmi létre is jellemző: ami politika, az egyben társadalmi és közgazdasági jelenség is, és vice versa. Ez viszont azt jelenti, hogy amennyiben egy bibliográfia lelkiismeretesen és használható módon törekszik feltárni a társadalmi jelenségeket, nem bánhat szűkösen az utalókkal. És az első megnyugtató észrevétel e könyvészetben lapozva éppen az utalók bősége. Említsünk meg két kiragadott példát. A „Parasztság. Kisbirtokosok” című fejezetben felsorolt 158 tételből mindössze 11 tartozik szorosan e szakszámhoz, a maradék 147 tétel a címek rövid feltűntetésével más szakterületre utal, ahol a mű pontos bibliográfiai leírását találjuk. Ott viszont más olyan műveket is találunk, amelyek ehhez a fejezethez irányítják az érdeklődőt. A bevezető tájékoztató példaként hozza fel, hogy az „Állam és egyház. Egyházpolitika” fejezet milyen szorosan ölelkezik két másik szakszámmal, vagy hogy Szekfü Gyula *Állam és nemzet* című könyvét a 3-as szakban a „Nemzetiségi kérdés” fejezet említi ugyan, de valójában a mű a 9-es szakhoz, a „Magyarország története” fejezethez tartozik.

E példák világosan mutatják, hogy az összeállítók végig milyen nehézségekkel küzdöttek – sikerrel – a munka során, és nyilván az egységesség kedvéért hagytak fel az eddigi kötetek több lektor foglalkoztató gyakorlatával, és adták az egész kötetet egyetlen lektor, Lackó Miklós kezébe.

Másfajta példaként megemlíthetjük azt a 11 fejezetet, amely a magyarországi szakstatistikákat sorolja fel. Aki keresett már könyvtárban statisztikai műveket, az értékelni fogja az itt harminc lapon keresztül áttekinthető rendbe felsorakoztatott ilyen jellegű munkákat. Ezek megtalálása mind a betűrendes, mind a szakkatalógusban annyi buktatóval jár, itt pedig az Országos Széchényi Könyvtár jelzetével

együtt könnyen rájuk akadhatunk. A könyv használhatóságaként megemlíthetjük azt is, hogy olykor szinte gyorstájékoztató kézikönyv szerepét is betölti. Milyen szépen egymás mellett sorakoznak például a két világháború között szereplő különféle politikai pártok és szakszervezetek, és aligha találánk más könyvet, amely a korszak több mint félszáz ifjúsági szervezetét betűrendben és a rávonatköző irodalommal együtt felsorolná.

Végül — mint már az előző köteteknél is tettük — nem győzzük hangsúlyozni a gyűjteményes kötetek analitikus felvételeinek hasznosságát, ami még fokozottabb jelentőséget kap ebben a társadalom ezerszínű kaleidoszkópját reprezentáló kötetben. Mennyiféle társadalmi téma adott tollal emberek kezébe! Eredményeik, megállapításai eddig a gyűjteményes kötetek általánosító szakrendjében túlnyomórészt elűntek az érdeklődők, kutatók elől. Most akár e könyvészeti kötetben böngészve is sok érdekes címhez hozzájuthatnak a témabibliográfiák összeállítói.

Várjuk a folytatást, s a kötetek szaporodásával egyre égetőbbé váló befejező kötetet a mutatókkal.

KELECSÉNYI ÁKOS

Pierre Riché—Guy Lobrichon (szerk.): Le Moyen Age et La Bible. Paris, 1984. Beauchesne 639 1.

A párizsi Beauchesne kiadó az elmúlt év őszén nagyszabású, közel 200 munkatárs közreműködésével készülő nemzetközi vállalkozást indított útnak két kötet megjelentetésével. A *Bible de tous les temps* (BTT) címet viselő sorozat szerkesztője Charles Kannengiesser, a neves patrológus. A tervezett hét kötet a Biblia és a kereszténység kapcsolatát tárgyalja a történelmi tudományok szempontjai alapján. Az első könyv: *Le monde grec ancien et la Bible* 422 oldal terjedelmű, Claude Montdésert, a „Source Chrétienne” sorozat egyik szerkesztője irányításával készült, a bevezetőn kívül húsz tanulmányt tartalmaz, főként a patrisztika tárgyköréből. A medievisták figyelmét is megérdemlik e tanulmányok, hiszen az ókori örökséget fejlesztették, kamatoztatták a következő korok.

A sorozat szám szerint negyedik, megjelenés alapján második kötete a középkor és a Biblia kapcsolatát vizsgálja, szerkesztői P. Riché, a Nanterre-i egyetem (Paris X) professzora és Guy Lobrichon, aszisztens a Collège de France-on. A 639 oldal terjedelmű kötet a VII. századtól a reformációig kíséri figyelemmel a Biblia sorsát. A tanulmányokat bibliográfia kö-

veti, 231 könyv illetve cikk címét tartalmazva, s a következő évtizedekben minden bizonnyal a legjobb eligazításul fog szolgálni a témát tárgyaló írásközönében. Könyvészeti szempontból a 47 egységet felölelő „Le livre” rész a leghasznosabb.

A remekül tagolt kötet négy fő fejezetre osztva 28 tanulmányt ad közre. A szerkesztők minden egységet rövid tanulmányokkal vezetnek be, s ezek alapján azonnal világos, hogy nem egy témát, a Bibliát különböző szempontok szerint feldolgozó írásközön halmazát kapja az olvasó, hanem egy minden tekintetben átgondolt terv mintaszerű kivitelezésével áll szemben, ami bizony a tanulmánykötetek időnként sivatagosnak tűnő tájkain üdítő oázis.

Az első nagy részt („Le livre”) a Biblia neveit tárgyaló tanulmány előzi meg Monique Duchet-Suchaux és Yves Lefèvre tollából. Mme Duchet-Suchaux a „nouveau Du Cange” vezető munkatársa, s így az egyébként rövid tanulmány mögött a középkori latinítás feldolgozás egyik legmonumentálisabb vállalkozás van aranyfedezatként a szó szoros értelmében. Ezen kívül magát a könyvet még öt írás tárgyalja. Az École Normale Supérieure könyvtárosa, Pierre Petitmangin a középkori könyvtárak inventáriumain keresztül vizsgálja a „par excellence” könyv helyzetét. Laura Light a Szentírás latin nyelvű változatait és a szövegrevíziók állandó folyamatát kíséri figyelemmel, azt bizonyítva, hogy a múlt századvég nagy tudósának, Samuel Bergernek napjainkig hézagpótló művében (*Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du Moyen Age*, Paris 1893, réimpr. Hildesheim, 1976) lefektetett és a tudományos közgondolkodásba átment tételei jelentős részét felül kell vizsgálni. A középkor újdonságáról, a glosszákrol Guy Lobrichon írja, hogy szemlelmtörténeti jelentőségük szorosan kapcsolódik a kor egyháztörténelméhez, így például a laoni glossza reformeszméket hordoz. A teológusok hasznos eszköze a „szókonkordancia” a XIII. századtól kezdve (Mary A. és Richard H. Rouse írása), ám a Biblia a teológusok, klerikusok körén túl nagyobb tömegekhez is szól. Ez utóbbit támasztja alá angol példán keresztül a bibliafordításokat számba vevő fejezet Micheline Larès tollából.

A második egység írásai azt dolgozzák föl, hogyan tanulmányozták a Bibliát a középkorban. Pierre Riché, a karoling kor és a középkori neveléstörténet egyik legkiválóbb ismerője a karoling reneszánsz szentírásmagyarázatának munkaeszközeit és módszereit ismerteti. Magától értetődő, hogy a középkori tanulmányok közép-

pontjában a Biblia állt akár a XII. század iskoláiban (Jean Châtillon), akár a XIII. század elejétől szerveződő egyetemeken (Jacques Verger). De az egyetemi oktatásban nem részesült szerzetesek sem maradtak híján a biblikus ismereteknek. Dom Jacques Dubois (tanulmányi igazgató a Sorbonne EPHE történelmi és filológiai szakán) terjedelmes tanulmánya — mely minden tudományossága ellenére is megőrzi eredeti ízet s olvashatósságát — a „lectio — oratio — meditatio” módszerén keresztül a szerzetesek mindennapi foglalatosságába, s ezen keresztül gondolat- és kifejezésvilágukba enged bepillantást.

A Biblia megélése c. fejezet a „Könyv” gondolatainak jogi, politikai, sőt mindennapi gyakorlatra történő lebontását kíséri figyelemmel. Az utolsó rész már a középkor végi kereszténységnek a Bibliával kapcsolatos új problémáit tárgyalja, hogy átmenetet képezzen a reformáció korához.

Kutatók és publicisták a közelmúltban újra nagy érdeklődéssel fordultak az európai szellemi és művészi életet majd két évezreden keresztül döntően befolyásoló könyv, a Biblia felé. A Beauchesne kiadó vállalkozása, melynek két újabb kötete 1985 őszére várható, a történészek és könyvtörténettel foglalkozók pótolhatatlan munkaeszköze lesz, hogy a Biblia történetéről a nagyközönség számára is érvényes, a népszerűsítés számtalan tévedését kiküszöbölő, a modern szellemtudományok legújabb megállapításait tükröző ismereteket nyújthassanak.

TÖRÖK JÓZSEF

Hieronymus, Frank: Oberrheinische Buchillustration. 1—2. Basel, 1983—1984 Universitätsbibliothek. 164 + LXIII, 811 l., 4 tav. — 30 cm

A fenti címmel két részletben nagyszabású kiállítást rendezett Frank Hieronymus a bázeli könyvdíszítéstről a helyi egyetemi könyvtárban: az első (1972-ben) a 15. századot, a második (1984-ben) az 1501—1545 közötti korszakot ölelte fel. Mindkét alkalommal részletes katalógus is jelent meg, amely maradandóan megőrizte a nagy gondossággal összeállított, de csupán néhány hónapra szóló bemutatót. Tegyük rögtön hozzá, hogy ez így a régi nyomtatványokkal foglalkozók nagy hasznára történt.

Az első kötet — pl. a vitrinek számozásával — pontosan igazodott a kiállításhoz, és miután a folytatását jelentő második alkalomra már elfogyott — kiegészítve és korrigálva — utánnomták. A második kötet már-már szétfeszít egy kiállítási katalógus terjedelmét: közel 900 lap és két

és fél kiló! A sokszorosított formában közreadott mű szövegének mérete tehát már önmagában is imponáló. Egy-egy lapra kb. 7500 betűhelyet zsúfolva — leszámítva a kb. 170 lapnyi illusztrációt — mintegy 110 szerzői ívnek megfelelő szöveg található benne, ami e tekintetben pl. a RMNy nem éppen karesú első kötetével veszi fel a versenyt.

A második kötet már nem tapad olyan szorosan az ideiglenes bemutatóhoz, hanem szinte monográfiaszzerűen mutatja be a bázeli könyvdíszítést a 16. század első 45 évéből. A korszak zárása az első pillanatban szokatlanul tűnik, hiszen az ember inkább a század első felére számítana, azonban Vesalius *Anatomiája* (1543) és Münster *Cosmographiája* (1544 és 1545) a bázeli könyvillusztrálás nagy korszakának végét jelöli ki. Ebben az időben a bázeli könyvnyomtatás az egész európai tudományos könyvkiadás élvonalában álló művek hosszú sorának közreadásával magasodott ki. Elég legyen ehhez csupán az akkor Bazelben lakó Erasmus és nagy műveltségű nyomdász-kiadója, Frobenius nevét felidézni.

A fentiekben már vázolt szokatlanul nagy terjedeleme igen magvas mondanivalót tartalmaz, amit a szerző a szakirodalom rendkívül széles ismeretében fejtett ki. (Jó példa erre, hogy a bevezető szövegét azzal szinte pontosan azonos terjedelmű jegyzetapparátus kíséri. A válogatott irodalom jegyzéke pedig több mint 300 publikációt sorol fel!) Az 1501—1545 között készült, illusztrált bázeli nyomtatványok lényegében időrendben kerültek ismertetésre. Legtöbb hely természetesen a bázeli könyvillusztrációk művészettörténeti meghatározásának jutott. Ennek során egy-egy mester meghatározása nemegyszer szinte önálló tanulmánynak is beillő indoklást kapott. Az illusztrációk vizsgálata során Hieronymus nem szorított kizárólag Bazelre, hanem az összefüggések mentén igen sok esetben kitekintést nyújtott a tágabb, európai könyvillusztrálásra. Ez érthető, hiszen a város, akárcsak maga Svájc, a három legnagyobb és legfejlettebb európai terület (Németország, Itália és Franciaország) között fekszik. Így pl. az ún. Kleopátra-címlapkeret (418. sz.) kapesán nem csupán Hans Holbeinnek bázeli felhasználásra készített fólió alakú metszetéről nyer az olvasó pontos beszámolót — beleértve az elkészült, de alkalmazásra soha nem került negyedréte alakú metszetet (418A sz.) is —, hanem a negyedréte alakú utánvésekről Bazelben (418a), Augsburgban (418), Kölnben (418c), Párizsban (418d), továbbá ugyanezekről nyolcadréte formátumban Kölnben kétszer

is (418e és 418f) és Mainzban (418g). Ráadásul az ismertetett — nem csupán bázeli — címlapkeretek előfordulásainak, nem ritkán igen terjedelmes jegyzékét is közölte a szerző. A valóban igen tartalmas szöveget az esetek jelentős részében — mintegy 170 lap terjedelemben — illusztrációk támasztják alá (Kleopátra esetében hat darab a 604–606. lapokon).

Bázel a tárgyalt évtizedekben Európa szellemi fővárosának mondható, ezért jelentős, hogy Hieronymus munkájában több magyar vonatkozás is található. Így Ptolemaeus arcképeinek ikonográfiája sorában kiemelést nyert a Budán 1467-ben írt és mintegy két évtizeddel később ugyanott illuminált korvina (477A sz. 581. l.). Részletes ismertetésre került Temesvári Pelbártnak, a nevezetes *Pomerium* szerzőjének jól ismert képe, amely őt gyümölcsös-kertben (pomerium) ülve ábrázolja (Augsburg 1502 — 219a sz. 192–193. l.). A legrészletesebb megtárgyalást természetesen a brassói születésű, Johannes Honter bázeli fametszői tevékenysége kapta egyrészt két csillagterképe, másrészt Erdély első részletes térképe alapján (478. sz. 591–592. l.), amelyekkel magyar részről viszonylag keveset foglalkoztak (vö. *Természettudományi Közöny* 1963. 131–133. l. — *Gutenberg Jahrbuch* 1986. 35–41. l.).

Kár, hogy Hieronymus szinte monumentálisnak mondható munkája csupán sokszorosított kiállítási katalógus formájában látott napvilágot. Ennek következtében több részletében nehézkes a kiadvány használata: az illusztrációk nem a szöveg megfelelő helyére törölve, de nem is külön táblákon, hanem túlnyomó többségükben csoportokba tömörítve kaptak helyet a kötet különböző részében, a különben kitűnő és sokrétű mutató által hivatkozott sorszám mindig csak a tétel elején nyert feltüntetést, ami — különösen hosszabb ismertetések esetében (pl. a 477. tétel 33 lapra terjed) — élőfej használatát indokolná stb. Így csak kívánni lehet, hogy a szerző hatalmas ismeretanyagát, amely a kiemelkedően jelentős, korai, bázeli könyvillusztrációról ad rendkívül jó áttekintést, még jobban rendezzen és a kitűnő tartalomhoz méltó kivitelű nyomtatott formában tegye közkinccsé.

BOBSA GEDEON

Wallfahrt kennt keine Grenzen. Katalog der Ausstellung im Bayerischen Nationalmuseum. München, 1984. 290 l.

A Bayerisches Nationalmuseum 1984. júniusa és októbere között mutatta be az európai zarándokutak emlékeit a kezde-

tektől a 19. századig. Érthetően nem törekedtek teljességre, inkább az emléktárgy sokrétűségét, a mindennapi élethez kötődését tárták az érdeklődők elé. A tematikusan majd földrajzi bontásban a zarándokutak irodalmát (itineraria), a zarándokok ábrázolásait, a fogadalmi adományokat, a zarándokjelvényeket, a zarándokok jogi helyzetét és a peregrinatiohoz leginkább kötődő szenteket ismerhetjük meg. A kiállításon magyar vonatkozású emlékek nem a peregrinationes maiores (Jeruzsálem, Róma, Compostella) anyagában, hanem a középeurópai jelentőségű búcsújáráshelyek (Aachen, Mariazell, Częstochova, a passai Mariahilf és Altötting) bemutatásakor fordultak elő. Leginkább Nagy Lajos király szerepe és adományai kerültek előtérbe (vö. a székesfehérvári Művészet I. Lajos korában kiállítás anyagával Nr. 11–18.). A búcsújárással kapcsolatos aprónyomatványok készítése (Devotionalien) már Gutenberg korától fellendült, amint azt a magyar király későbbi ábrázolásai — egészen a 19. századig — mutatják. Altötting — bár magyar zarándokairól is tudunk — a magyar kalandozások emlékét őrizte meg, amire J. Irsing *Historia d. Virginis Oetinganae libri III.* (München, 1643) művének rézmetszeti címlapja is utal. A Mariahilfer Bruderschaft bemutatott könyve, amelyet 1630 és 1705 között vezettek és magyar nevek találhatóak benne, ismét a műfaj kultúr-történeti hasznosíthatóságára hívja fel a figyelmet (vö. Pásztor L.: *A magyarság valóságos élete a Jagellók korában.* Bp. 1940). A mariazeili anyagból a Nagy Lajos fogadalmát ábrázoló W. I. Lamberti (1734) festményt, Karátsonyi Guidó gróf fogadalmi márvány ajándékát (1882), és 19. századi német és magyar nyelvű emléklapokat állítottak ki. A katalógus mellett egy színvonalas tanulmánykötetet is megjelentettek (*Themen zu einer Ausstellung...* Hrsg. v. L. Kriss—Rettenbeck—G. Möhler. 591. l.), ami azonban a hungarika vonatkozásokat nem gazdagította számottevően.

Csak sajnálhatjuk, hogy a kiállítás rendezésében segédkező külföldi kutatók között nem találunk magyar munkatársakat, mert ez a magyar vonatkozások háttérbe szorulását és a magyarországi közgyűjtemények anyagának távolmaradását eredményezte. Egy hazai hasonló tematikájú kiállítással még adósak maradtunk. Hasonló tematikájú kiállítást itthon is szívesen megnéznénk.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1986. I. 10 — Terjedelem: 11,90 (A/5) ív
87.15242 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Mészáros István</i> : Középkori hazai iskoláskönyvek	113
<i>Fehér Katalin</i> : Hegel eszméi XIX. századi tankönyveinkben	135
<i>Szabó György</i> : A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története	149
<i>Penke Olga</i> : Diderot magyarországi fogadtatása a XIX. és XX. századi sajtó és könyvkiadás tükrében	173
<i>Huber Kálmánné</i> : A Minerva (1922–1943)	192
<i>Jónás Károly</i> : A Képviselőházi Könyvtár katalógus- és raktározási rendszerének fejlődése 1945 előtt	201

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Balázs Mihály—Monok István</i> : Szamosközy István és a Corvina	215
<i>Fekete Csaba</i> : Az első hazai konfirmációs agenda kiadásai és szerzője	219
<i>Bényei Miklós</i> : A Ráday-könyvtár megvételének terve a reformkori országgyűléseken	220
<i>Valkó Arisztid</i> : Toldy Ferenc javaslata könyvtárügyben	224
<i>Dóka Klára</i> : A pesti könyvkötők 1855-ben	226
<i>Szőnyi Éva</i> : A Fővárosi Lapok és Budavár visszafoglalásának kétszáz éves évfordulója	234
<i>Tokaji Nagy Erzsébet</i> : Adalékok Cserépfalvi Imre kiadói tevékenységéhez	237

S Z E M L E

<i>Magyar könyvészet, 1921–1944. 2. Társadalomtudományok. Szerk. Komjáthy Miklósné. Bp. 1985. (Kelecsényi Ákos)</i>	244
<i>Pierre Riché—Guy Lobrichon (szerk.): Le Moyen Age et la Bible. Paris, 1984. (Török József)</i>	245
<i>Hieronimus, Frank: Oberrheinische Buchillustration 1–2. Basel, 1983–1984. (Borsa Gedeon)</i>	246
<i>Wallfahrt kennt keine Grenzen. Katalog der Ausstellung im Bayerischen Nationalmuseum. München, 1984. (Veszprémy László)</i>	247

SOMMAIRE

<i>Mészáros, István</i> : Des livres scolaires en Hongrie au moyen-âge.....	113
<i>Fehér, Katalin</i> : Les idées de Hegel dans nos manuels scolaires aux XIX ^e siècle...	135
<i>Szabó, György</i> : L'histoire de la grande bibliothèque de Pápa de la Conscription Ecclesiastique Réformée de Transdanubie	149
<i>Penke, Olga</i> : La réception de Diderot en Hongrie reflété par la presse et l'édition des livres aux XIX ^e et XX ^e siècles	173
<i>Huber, Mme Kálmán</i> : La revue <i>Minerva</i> (1922—1943)	192
<i>Jónás, Károly</i> : L'évolution du système de catalogues et d'emmagasinage de la Bibliothèque du Parlement avant 1945	201

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Balázs, Mihály—Monok, István</i> : István Szamosközy et la Corvina	215
<i>Fekete, Csaba</i> : Les éditions et l'auteur de la première agenda de confirmation de Hongrie	219
<i>Bényei, Miklós</i> : Le projet de l'acquisition de la Bibliothèque Ráday au parlement à l'âge des réformes	220
<i>Valkó, Arisztid</i> : La proposition de Ferenc Toldy dans une affaire de bibliothèque	224
<i>Dóka, Klára</i> : Les relieurs de livres de Pest en 1855	226
<i>Szönyi, Éva</i> : La revue <i>Fővárosi Lapok</i> (Feuilles de la Capitale) et le bi-centenaire de la reconquête de la forteresse de Buda	234
<i>Tokaji Nagy, Erzsébet</i> : Contributions à l'activité d'éditeur d'Imre Cserépfalvi.....	237

REVUE

Bibliographie Hongroise, 1921—1944. Vol. 2. Sciences sociales. Réd. par M ^{me} Miklós Komjáthy. Bp. 1985. (<i>Kelecsényi, Ákos</i>)	244
Pierre Riché—Guy Lobrichion (réd.): Le Moyen Age et la Bible. Paris, 1984. (<i>Török, József</i>)	245
<i>Hieronymus, Frank</i> : Oberrheinische Buchillustration. 1—2. Basel, 1983—1984. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	246
Wallfahrt kennt keine Grenzen. Katalog der Ausstellung im Bayerischen National- museum. München, 1984. (<i>Veszprémy, László</i>)	247